

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**DİREKTÖR ALİ BEY'İN SEYAHAT JURNALI'NE
GÖRE XIX. YÜZYILDA ANADOLU İLE HİNDİSTAN
ARASINDAKİ TİCARET KENTLERİ**

**Hazırlayan
Selma Danışmaz**

Zonguldak 2018

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**DİREKTÖR ALİ BEY'İN SEYAHAT JURNALI'NE
GÖRE XIX. YÜZYILDA ANADOLU İLE HİNDİSTAN
ARASINDAKİ TİCARET KENTLERİ**

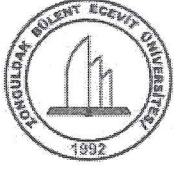
Hazırlayan

Selma Danışmaz

Tez Danışmanı

Dr. Öğretim Üyesi Canan Kuş Büyüктаş

Zonguldak 2018

ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ FORMU

19/12/2018

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezini Tezinin/Sanatta Yeterlik çalışmasının bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını, yazım sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

19/12/2018

Öğrencinin
Adı Soyadı

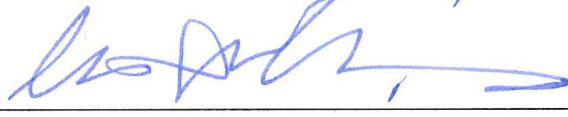
Selma Danışmaz

T.C.
BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

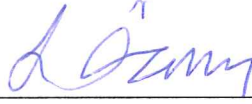
Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalında 146282114003 numaralı Selma DANIŞMAZ'ın hazırladığı “**Direktör Ali Bey’in Seyahat Jurnaline Göre XIX. Yüzyılda Anadolu İle Hindistan Arasındaki Ticaret Kentleri**” konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 29/11/2018 Perşembe günü saat 10:30’da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezinin onayına OYÇOKLUĞUYLA /OYBİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan

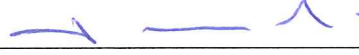
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

Üye

Dr. Öğretim Üyesi Seda ÖZMEN

Üye

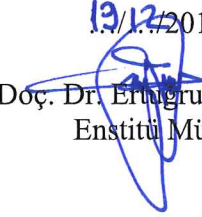

Dr. Öğretim Üyesi Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ (Tez Danışmanı)

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

19/11/2018

Doç. Dr. Emelgül YILDIRIM
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum : BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
Tez Başlığı : Direktör Ali Bey'in Seyahat Jurnalı'ne Göre XIX. Yüzyılda Anadolu ile Hindistan Arasındaki Ticaret Kentleri
Tez Yazarı : Selma Danışmaz
Tez Danışmanı : Dr. Öğretim Üyesi Canan Kuş Büyüktaş
Tez Türü, Yılı : Yüksek Lisans Tezi, 2018
Sayfa Adedi : 189

Başka dünyayı merak etme duygusu insanın doğasından gelen bir durumdur. Ancak seyahat etmenin kolay olmadığı geçmiş zamanlarda, kişiler seyahatlerini savaş, eğitim, memuriyet gibi sebeplerle gerçekleştirmişlerdir. Bu seyahatler, dönemin sosyal, ekonomik, dini alanlarda ve pek çok özellikleri hakkında detaylı bilgiler vermesi sebebiyle tarihe ışık tutacak önemli kaynaklar arasında sayılabilir.

Tezimizin konusu tamamı Osmanlıca matbu kitap olan ve yüz on dokuz sayfadan oluşan Direktör Ali Bey tarafından yazılan Seyahat Jurnalı adlı eserin transkripsiyonunun yapılması ve ayrıca bu transkripsiyona bağlı kalınarak XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarını Hindistan'a bağlayan tarihi coğrafyadaki önemli ticaret kentlerinin durumlarının araştırılması ve değerlendirilmesidir. Öte yandan Osmanlı ile Hindistan arasındaki ticaret şehirlerinin XIX yüzyıldaki durumları hakkında araştırmalar yapılırken çeşitli tetkik eserlerden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyâhat Jurnalı, Direktör Ali Bey, XIX. Yüzyıl, Osmanlı-Hindistan Yolu, Ticaret Şehirleri

ABSTRACT

Institution : BEÜ Institute of Social Sciences, Department of History
Title : According to the Travel Jurnal written by Director Ali cities of trade between Anatolia and India in 19th century
Author : Selma Danişmaz
Adviser : Dr. Academic Member Canan Kuş Büyüktaş
Type of Thesis, Year : MSc. Thesis, 2018
Total Number of Pages : 189

The feeling of worrying about other world comes from the nature of man. But people made their travels due to war, education and civil service in past times when travel is not easy. Because of the detailed information about many features of social, economic and religious areas of the period, there travels can be counted among the important sources to shed light on history.

The subject of our thesis is the transcription of the book Travel Jurnal, written by Director Ali, which is an Ottoman printed book and consisting of 118 pages, besides adhering, to this transcription , the subject is also about to be researched and evaluated the significant of the cities of trade that connects the Ottoman lands with India in the 19th century in which have a place in historical geography. On the other hand, Ottoman trade between cities of India researches about the situation in the 19th century, various studies were also used.

Keywords: The Travel Jurnal, Director Ali, 19th century, Ottoman-Indian Route, Cities of Trade

ÖNSÖZ

Geçmişten günümüze çeşitli amaçlarla pek çok seyahatler yapılmış ve birçok seyahat eseri kaleme alınmıştır. Yolculuğun esas alındığı bu eserlerde yazar, gezip gördüğü yerleri, yaşadığı ilginç olayları okuyucuyla paylaşır. Gezginlerin seyahat notlarını içeren bu eserler iyi bir tahlilden sonra yardımcı kaynak olarak kullanılabilen eserler arasında sayılabilir.

Seyahat Journali, Ali Bey'in 1884-1888 yılları arasında İstanbul'dan başlamak üzere İzmir, Mersin, İskenderun, Halep, Gaziantep, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra, Hindistan (Bombay), Kahire ve İskenderiye'ye yaptığı seyahat notlarından oluşmaktadır. Yazar, seyahati sırasında gezdiği yerlerin kültürleri, ekonomik durumları, gündelik hayatları ile adet ve inançları hakkında topladığı önemli ve ilginç bilgileri bu eser ile okuyucusuna aktarmıştır.

Direktör Ali Bey'in diğer bir eseri olan Lehçetü'l-Hakayık'ın üzerine çalışma yapan Şemsettin Kutlu'nun bu çalışmasının son kısmında Seyahat Journali'ni tamamı olmamakla birlikte sadeleştirilerek verdiğini görmekteyiz. Ancak bizim buradaki çalışmamız Osmanlıca kitabın tam metin transkripsiyonunu gerçekleştirmek ve kitaptaki Osmanlı-Hindistan arasındaki güzergâhta yer alan şehirleri XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi coğrafyası kapsamında ve tarih araştırma metodlarına uygun olarak ortaya koymaktır. Diğer bir ifade ile yazarın seyahat güzergâhı olarak geçtiği yollar birer ticaret yolları olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Seyahat Journali temel alınarak dönemin önemli ticaret kentlerinin durumlarını başka kaynaklarla da destekleyerek ortaya koymaya çalışmaktır.

Çalışmamızın giriş kısmından hemen sonra yer alan birinci bölümde, elde edilenler ışığında eserin yazarı olan Direktör Ali Bey'in eğitim, iş ve kişisel hayatı hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci kısımda, Seyahat Journali adlı eserin orijinaline sadık kalınarak transkripsiyonuna yer verilmiştir. Seyahat Journali'nde transkripsiyonunu yaptığımız her sayfa numaralarıyla belirtilerek ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü

kısımında ise eserde adı geçen önemli ticaret Şehirlerinin buldukları coğrafya ve XIX. yüzyıldaki siyasi, iktisadi, sosyal ve demografik durumları ele alınmaya çalışılmıştır. Tezimizin Sonuç kısmından hemen sonra Kaynakça ve Ekler kısmı yer almaktadır. Ekler kısmında Seyahat Jurnalinde yer alan resimlere yer verilmiştir.

Bu alıŐma hazırlanırken tez konusunun belirlenmesinden yazım aŐamasına kadar geçen sürede gerek bilgi gerekse metodoloji anlamında değerli katkılarını esirgemeyen Saygıdeğer DanıŐman Hocam Dr. ÖĞretim yesi Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ'a teŐekkürümü bir borç bilirim. Ayrıca çeşitli alanlarda pek çok eseri dijital ortamda araŐtırmacılara sunarak esere ulaŐmama vesile olan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda emeği geçenlere sonsuz Őükranlarımı sunarım.

SELMA DANIŞMAZ

ZONGULDAK / 2018

İÇİNDEKİLER

sayfa

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1
1. DİREKTÖR ALİ BEY'İN HAYATI	5
1.1. Eserleri	7
2. SEYÂHAT JURNALİ'NİN TRANSKRİPSİYONU	10
3. SEYÂHAT JURNALİ'NDE YER ALAN ŞEHİRLERİN TARİHİ COĞRAFYALARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ	124
3.1. İstanbul	124
3.2. İzmir	128
3.3. Mersin	131
3.4. İskenderun	133
3.5. Halep	135
3.6. Gaziantep	139
3.7. Diyarbakır	142
3.8. Musul	146
3.9. Bağdat	149
3.10. Basra	153
3.11. Hindistan (Bombay)	156
3.12. Kahire	159
3.13. İskenderiye	161
SONUÇ	164
KAYNAKÇA	166
EKLER	175

KISALTMALAR LİSTESİ

Çev	: Çeviren
ICANAS	: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ORSAM	: Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi
s	: Sayfa
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vd	: Ve diğerleri
yy	: Yüzyıl
Yay	: Yayınları

GİRİŞ

Arapça “gezmek, gezi” anlamlarındaki seyâhat ile Farsça “nâme” (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyâhat-nâme “gezi mektubu, gezi eseri” anlamına gelmektedir (Yazıcı, 2009:9). Seyahatnâmelerde yazarın odak noktası baştan geçenler değil bölge coğrafyasıdır. Buna bağlı olarak o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları seyahatnâmelerin konusunu oluşturmaktadır (Asiltürk, 2009:912). Seyahatnâmeler, yazarların gözlemlerini birinci ağızdan aktarması, yol güzergâhı hakkında bilgi vermesi ve seyahat edilen şehirlerin tarihi için önemli bilgiler içermesi sebebiyle Osmanlı tarihinin ve coğrafyasının yazılı kaynakları arasında mühim bir yere sahiptir (Aydın, 2012:435).

Kaynaklarda amacı bakımından değişik seyahatlerin varlığı bilinmektedir. Kimi seyahatler ilim tahsili, dil eğitimi, ibadet maksadı ile yapılırken kimi seyahatler ise tasavvufî seyahat, coğrafya, tarih ve kültür konularında bilgi toplamak için yapılmaktadır (Çağrı, 2009:8-9). Bununla birlikte ticaret ve macera amaçlı seyahatlerin de yapıldığını bilmekteyiz.

Türkler tarafından seyahatnâme türüne örnek olabilecek ilk eserin 1422’de tamamlanan ve Hoca Gıyaseddin Nakkaş’a ait olan “Acâibü’l-Letâif” olduğu bilinmektedir. Bir diğer örnek ise XVI. yüzyıl başlarında yazılmış olan Ali Ekber Hıtâî’nin “Hıtaynâme” adlı eseridir (Maden, 2008:150). Bunun yanında Pirî Reis’in Kitab-ı Bahriye’si (1521/1526) tam bir seyahatnâme olmamakla birlikte seyahat kitabında aranan özelliklerin çoğunu taşımaktadır. Eserde, Akdeniz bütün adalarıyla, kıyılarıyla, limanlarıyla, iskeleleriyle, tabiat ve iklim şartlarıyla, rüzgârlarıyla ayrıntılı olarak tanıtılır. Seydi Ali Reis’in Mir’atü’l-Memâlik’i ise Osmanlı klasik dönemde seyahatnâme türünün çok önemli bir örneğidir. 1557’de yazılan eser, Seydi Ali Reis’in Hindistan’dan Bağdat’a dönüşünde gördüğü şehirleri, türbeleri, yaşadığı garip olayları ve çektiği zorlukları anlattığı eseridir (Asiltürk, 2009:915). Ahmet İbn-i İbrahim Tokadî ismiyle anılan bir tüccarın yazmış olduğu “Acâibnâme-i Hindistan” ve Trabzonlu Âşık Mehmet Çelebi’nin kaleme aldığı “Menâzıru’l-Avâlim” XVI. yüzyılda meydana getirilmiş olan diğer seyahatnamelerdir (Asiltürk, 2009:917).

Bunlara ek olarak Osmanlı'da XVII. yüzyıla damgasını vuran Evliya Çelebi'nin on ciltlik "Seyahatnâme" adlı eseri çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu seyahatnâme bir coğrafya bilgisi vermekle birlikte tarih, etnografya, folklor, binalar, yollar, kültür ve dil bakımından da önemli bilgiler vermektedir (Atsız, 2015:11).

Osmanlı toplumunda savaş, memuriyet, iş bulma, sürgün, eğitim, irşad ve hac gibi vesilelerle seyahat edilmesine rağmen XIX. yüzyıla kadar oldukça az sayıda seyahatnâme kaleme alınmıştır. Bunun en önemli sebebi, genellikle kişilerin bu yolculuklara farklı yerleri görmek ve anlatmak gibi bir maksatla çıkmamış olmalarıdır (Coşkun, 2009:13).

İçerik bakımından günlükler yazarlarının meslekleri ve benzerlikleri gereği seyâhat, bilim, askerlik, edebiyat ve diğer sanat alanlarıyla da ilgili olabilir. Osmanlı merkez teşkilâtında günlük olayların, tevcihlerin ve savaşların görevliler tarafından kaydedildiği şehnâme, vekâyi'nâme, rûznâme, rûznâmçe adları verilen defterler bir çeşit resmî günlük mahiyetindeki eserlerdir. Bunlar arasında III. Selim'in sır katibi Ahmet Efendi tarafından 1791-1802'de tutulan Ruznâme, siyasi olaylarla beraber padişahın günlük hayatını, saray ve çevresini anlatması bakımından önemlidir. Sahafîler Şeyhi Esat Efendi de II. Mahmud'un seyahatlerine dair günlük notlarını Sefernâme-i Hayr ve Âyat'ül Hayr adıyla kitaplaştırmıştır (Okay, 1997:448).

Tezimizin ana konusunu içeren Seyahat Journali'ni kaleme alan Ali Bey, 1884 yılında Düyûn-ı Umûmiye Müfettişi olarak Diyarbakır ve Siirt şehirlerini teftişle görevlendirilmiştir. Bu görev ile İstanbul'dan yola çıkan Ali Bey, İzmir, Mersin, İskenderun, Halep, Gaziantep, Diyarbakır¹, Musul, Bağdat, Basra, Hindistan (Bombay), Kahire ve İskenderiye gibi önemli şehirlere seyahatlerde bulunmuştur. Bu seyahatler esnasında tuttuğu notlardan oluşan "Seyahat Journali"

¹ Ali Bey'in, Diyarbakır'daki memuriyetine dair işlerini nihâyete erdirmesiyle İstanbul tarafından Bağdat'a gitmesi söylenmiştir. Bağdat'ta üç yıla yakın bulunan Ali Bey, burada çeşitli geçici işlerde çalışmıştır. Sonrasında ise Bağdat'ta iken padişah tarafından İstanbul'a çağrılmıştır. Bunun üzerine Ali Bey, İstanbul'a mevsim sebebiyle kara yoluyla değil, deniz yoluyla dönmeyi daha uygun bulmuştur. Basra'ya da geçtikten sonra Hindistan'ı da görmeden gitmek istemeyen Ali Bey, Hindistan'ın Bombay şehrini de ziyaret ederek Aden-Kızıldeniz-Süveyş güzergâhıyla Kahire ve İskenderiye'nin ardından İstanbul'a ulaşmıştır.

nin en önemli özelliği ise dönemin ilk “günlük örneği” olmasıdır (Okay, 1997:448). Bu gezide Ali Bey, devlet memurluğu göreviyle yola çıkmış ve seyahatine dair izlenimlerini, duygu ve düşüncelerini kaleme almıştır. 1884 yılında başlayan ve dört yıl sürmüş olan seyahati sırasında, daha çok başından geçen ilginç olaylara değinmiş olmakla birlikte kimi zaman seyahat ettiği şehirlerin coğrafyasına, tarihi mirasına, dil, din, ırkına, örf-adet ve geleneklerine değinerek bir seyahat günlüğü oluşturmuştur.

Direktör Ali Bey’in 1884-1888 yılları arasında yazmış olduğu Seyahat Journali, tezimizin esas konusunu oluşturmaktadır. Ali Bey’in tuttuğu gezi notları ışığında, gezilen bölgelerin tarihi dönem içerisindeki tarihi coğrafyalarının durumları ve bu yerleşim yerlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik vaziyetleri de tezimizin ana sorusunu oluşturmaktadır. Ancak eser Osmanlı Türkçesi ile kaleme alındığı için eserin transkripsiyonunu gerçekleştirmek ve Ali Bey’in hayatı hakkında araştırma yapmak ve sonrasında Ali Bey’in seyahat ettiği önemli şehirlerin XIX. yüzyıl tarihsel coğrafyaları hakkında başka kaynaklarla da destekleyerek bilgiler vermek ve değerlendirmeler yapmak elzem görülmüştür. Bu bağlamda Ali Bey’in seyahatine başlama noktası olan İstanbul ve seyahat güzergâhında bulunan İzmir, Mersin, İskenderun, Halep, Gaziantep, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra, Hindistan (Bombay), Kahire ve İskenderiye gibi önemli şehirlerin tarihsel coğrafyaları, sosyo-ekonomik durumları, yol güzergahları hakkında bilgiler vermek konumuzun özünü oluşturmaktadır.

Seyahat Journali üzerine literatürde kayda değer çalışmaların bulunmadığını söylemek mümkündür. Bizim amacımız bu eseri tarihçi gözüyle tarihi perspektifle geçmişten günümüze transkripsiyonunu yaparak XIX. yüzyıl doğu ticaretinde ulaşım hizmet eden bu yollar ve şehirler hakkında araştırmalar yapmaktır. Böylelikle bu çerçeveden yola çıkarak Seyahat Journali’nin tarihi coğrafya alanına hizmet açısından ne derece önemli olduğu ortaya konulabilir.

Devlet adamlığının yanı sıra aynı zamanda bir edebiyatçı olan Ali Bey’in, Seyahat Journali’nden başka tiyatro ve roman olmak üzere başka eserleri de vardır. Bunlar; Kokona Yatıyor Yahud Madam Uykuda, Tosun Ağa, Ayyar Hamza, Misafir-i İstiskal, Geveze Berber, Gavo Minar ve Şürekası, Letafet, Çingirak,

Evlenmek İster Bir Adam, Lehçetül Hakayık ve Seyyareler'dir.

1. DİREKTÖR ALİ BEY'İN HAYATI

Önemli bir edebiyatçı ve devlet adamı olan Ali Bey ortaya koyduğu eserlerle ve aldığı görevlerle pek çok başarıya imza atmış olmasına rağmen hakkında yapılan araştırmalarda Ali Bey'in hayatı ile ilgili bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Ali Birinci'nin yaptığı araştırmalar¹ bize önemli ölçüde yol göstermiştir. Beraberinde bazı tez, makale çalışmaları ve ansiklopedik bilgilerin içinde de Ali Bey hakkında az da olsa bilgiler bulmak mümkündür.

Tanzimat döneminin² önemli yazarları arasında yer alan Ali Bey'in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1844 yılında İstanbul'da doğduğu hakkında genel görüşler bulunmaktadır (Yıldırım, 2016:1-2). Ancak, Ali Birinci yaptığı çalışmasında Direktör Ali Bey'in doğum tarihinin 1846 olduğunu bildirmektedir (Birinci, 1994:18).

Direktör Ali Bey'in doğum tarihi ile ilgili hem fikir bir tarih ortaya çıkmamakla birlikte, gerçek adı üzerinde de farklı malumatlar bulunmaktadır. "Mehmet Ali", veya "Ömer Ali" olarak da bilinen Direktör Ali Bey, kendi eserlerinde ise sadece "Ali" imzasını kullanmasının yanı sıra üzerinde adı bulunmayan bazı kitaplarının sonunda ise "bir zat tarafından tercüme ve tertip olunan..." ibaresi geçmektedir (Yalçın:2001:71).

Halep ve Şam vilayetlerinde kapı kethüdalığı görevinde bulunan Yusuf Cemil Efendi'nin oğlu olan Ali Bey, ilköğretimini sıbyan mektebinde özel hocaların yanında aldıktan sonra Valide Rüştîye Mektebi'nde Arabi ve Farsi okumuş ve mezun olarak şهادetnâme almıştır. Muallimlerden on sene kadar Arapça, Farsça, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Hikmet, Heyet, Kimya, İlm-i Servet, Fenn-i İdare, Hukuk, Hendese ve Cebir dersleri almıştır (Birinci, 1994:18). Küçük yaşta ise Fransızca öğrenmiştir (Yalçın,2001:71).

¹ Ali Birinci'nin bu araştırmasının tam künyesi: Ali Birinci, "Direktör Ali Bey", *Dergâh*, Cilt 5, Sayı 50, 1994, s. 18-19.

² 3 Kasım 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı ile Tanzimat Döneminin başladığını bilmekteyiz. Bkz. Mehmet Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, 1998, s. 177.

Direktör Ali Bey'in aldığı bu eğitimler sonrasında iş hayatındaki gelişmelerde birbiri sıra kendini göstermeye başlamıştır. Daha on beş yaşlarında Babıali Tercüme Odasına girmiş ve burada on yıl kadar çalışmıştır. Yazı hayatına da bu sırada başlamıştır (Yalçın, 2001:71). İş hayatında bulunduğu görevlerin sayısı oldukça fazla olan Ali Bey, 1860'da Mektebî-i Sadr-ı Âli Odasında stajyer memur olarak çalışmaya başlamış ve 1865'de ikinci memurluğu olan Sıhhiye Dairesi Tahrirat Odası'nda çalışmıştır. Ardından Karantina Başkatipliğine atanmış ve bir müddet sonra 1872'de Sıhhiye Komiserliği vazifesi ile üç ay süreyle Eflak ve Boğdan'a gönderilmiş ve ardından 1874'te Sıhhiye Mütercimliğine tayin edilmiştir. Ali Bey'in ilk mülki vazifesi ise 1876'da yaptığı Tolca Mutasarrıflığı olmuştur ve bu sırada Tuna Avrupa Komisyonu Reisliği yaptıktan sonra 1877'de Varna Mutasarrıflığına nakl olmuş, 93 Harbinden sonra ise İstanbul'da Muhacirin Komisyonu'nda fahri âzalık yapmıştır. 1879'da Batum'da memurluk, Dimetoka ve Rodop Balkanlarında tahkik memurluğu, Podgoriçe ve Sırbistan'da komiserlik görevlerinde bulunan Ali Bey, 1882'de İstanbul'a dönerek 1884'te Vâridat-ı Muhasebe Müfettişi Umumiliği, 1887-88 yılları arasında Bağdat'ta ıslahat memurluğu vazifesinde bulunmuştur. İlk valiliğini Mamuretü'l-aziz'de yaptıktan sonra, 1890-1892 yılları arasında Trabzon valiliği, 1893'te Vâridat-ı Muhasebe İdare-i Umûmiye'de geçici muavinlik yapmıştır. Son olarak ise 1895'ten öldüğü yıl olan 1899'a kadar Düyun-ı Umumiye direktörlüğü görevinde bulunmuştur (Birinci, 1994:18). "Direktör" lakabıyla anılması da bu son görevinden dolayı olduğu bilinmektedir (Yalçın, 2001:71).

Mizahi nesrin kuvvetli bir temsilcisi olan Ali Bey, Nasreddin Hoca'dan beri sürüp gelen tarihi ve ananevi Türk zekasının yeni bir görünüşüne bürünerek satirik esprileriyle dikkatleri çekmiştir. Teodor Kasap tarafından çıkarılan Diyojen isimli ilk mizah dergisinde uzun müddet devrin içtimai, hatta siyasi hayatını karikatürize eden mizahi makaleler yazmıştır (Banarlı, 1971:997). Diyojen'in 1872'de kapatılmasından sonra Çingiraklı Tatar'da (ilk sayısı 5 Nisan 1873) ve onun da tatil edilmesinden sonra ise Hayal gazetesinde (ilk sayısı 30 Ekim 1873) imzasız yazılar neşretmeyi sürdürmüştür (Yalçın, 2001:332).

Tanzimat sonraki Türk tiyatrosunun, mizahi yönden gelişmesinde emeği geçen Ali Bey, Gedikpaşa Osmanlı Tiyatrosu Müzaheret Komitesinde Namık

Kemal, Güllü Agop gibi zamanın tiyatro adamları ile beraber görev almış ve burada eserlerin azınlık sanatçıları tarafından oynanmasından ileri gelen telaffuz bozukluklarının giderilmesi için oyunculara diksiyon ve telaffuz öğretmenliği yapmıştır (Anonim, 1977:110). Daha çok Moliere'den uyarladığı Ayyar Hamza adlı oyunu ve Letafet operetiyle tanınan Ali Bey'in yapıtlarının çoğu komedi türündedir. Tiyatro dili bakımından Ahmet Vefik Paşa'nın izinden giden Ali Bey, ondan farklı olarak, özellikle halk söyleyişlerini kullanmış, gündelik konuşmalardan, klişe söyleyiş ve deyimden de yararlanmış, ayrıca tiyatro dışında mizah ve gezi edebiyatı alanlarında da çeşitli eserler vermiştir (Yalçın, 2001:71). Tanzimat dönemi edebiyatçıları arasında olan Ali Bey, aynı zamanda II. Abdülhamid devrinde başarılı bir devlet adamı olarak da karşımıza çıkmaktadır (Birinci, 1994:19).

1.1.Eserleri

Tanzimat'tan günümüze kadarki süreçte devlet adamlığı ve edebiyatçı kişiliği ile tarihe damgasını vuran Direktör Ali Bey'in edebi eserleri üzerinde pek çok çalışmaların olduğu görülmektedir. Ancak bir edebi eser olmaktan ziyade bir seyahatname niteliği taşıyan ve Osmanlı Akdeniz'inden Hindistan'a kadar giden yolu ve bu yol üzerinde bulunan şehirleri ve başka pek çok konuları anlatan "Seyahat Jurnalı" günümüz itibari ile adeta bir tarihi coğrafya eseri olma özelliği taşımaktadır. Tezimizin de konusu olan bu kitabın transkripsiyonu ve tanıtımını gerçekleştirmeden önce Direktör Ali Bey'in diğer eserleri hakkında kısa bilgiler verilmesi faydalı olabilir. Buna göre aşağıda yazarın eserleri maddeler halinde verilmeye çalışılmıştır.

Kokona Yatıyor Yahud Madam Uykuda (1870): Bir perdelik komedi türünde bir eserdir. Bu eserinde eve geç geleceğini bahane ederek sevgiliyle kaçamak yapmaya giden Kostaki ile onun evde olmamasını fırsat bilerek baloya giden eşi Kokona'nın yokluğunu fırsat bilen hizmetçi Elenko ve sözlüsü Yanko'nun eğlenme planlarını, ansızın eve dönen Kostaki'nin bozması ve Kokona'nın yokluğunu saklamaya çalışan Elenko'nun düzmece oyunlarını sergilediği dolambaçlı bir komedi anlatılır (Elaltuntaş, 2012:30).

Tosun Ağa (1870): Moliere'nin Georges Dandin'inden adapte üç perdelik

komedi türünde eserdir. Güllü Agop tiyatrosunda Memiş Ağa ismiyle oynanmıştır (Anonim, 1977:110).

Ayyar Hamza (1871): Moliere'nin Les Fourberies de Spacin'inden adapte eserdir. Maddi anlamda zor durumda olan iki delikanlıdan birinin uşağının, delikanlıların babalarından parayı almayı başarması anlatılır. Ayyar Hamza'nın oynadığı oyunlar, çevirdiği dolaplar komik unsurlar oluşturur (Elaltuntaş, 2012:30)

Misafir-i İstiskal (1871): Bir perdelik komedi türünde eserdir. Eve gelen rahatsız edici bir misafirin gitmesi için ev sahiplerinin verdiği zorlu mücadele eğlenceli bir atmosferde anlatılır (Elaltuntaş, 2012:30).

Geveze Berber (1873): Komedi türünde olan bu eserde tanıdık bir berberin yerine gelen geveze bir berberin yarattığı gülünç olaylar anlatılır (Elaltuntaş, 2012:29).

Gavo Minar ve Şürekâsı: Edmon Gondinet'ten komedi türünde tercüme bir eserdir (Anonim, 1977:110).

Letafet (1897/98): Ali Bey'in direktörlüğü zamanında Düyun-i Umumiye basımevinde bir miktar basılıp eşe dosta dağıtılan; fakat Ali Bey'in tiyatro ile çok uğraşmasına karşılık, herhangi bir yerde oynandığı hakkında kayda rastlanmayan bir oyun olarak kalmıştır. Eserde birbirini çok seven ve evlenmeye niyetlenen iki gencin evliliklerinin çeşitli sebeplerle iptal edilmesini; fakat daha sonra kızın tam başkasıyla evleneceği sırada kaçarak eski sevgilisiyle evlenmesi durumu anlatılır (Elaltuntaş, 2012:29).

Çıngırak: Bu oyun basılmamıştır (Anonim, 1977:110).

Evlenmek İster Bir Adam: Paul de Kock'tan tercüme romandır (Anonim, 1977:110). Daha sonra oyun haline getirilmiştir (Alangu, 1974:587).

Lehçetü'l-Hakayık (1894): Mizahi sözlük olan bu eserin bir bölümü Tarik gazetesinde yayımlanmıştır. Ayrıca 1897 tarihinde Mısır'da Matbaa'yı Osmaniye'de, ve 1908'de İstanbul'da basılmıştır (Anonim, 1977:110).

Seyahat Jurnalı: Ali Bey'in 1884-1888 yıllarındaki seyahat notlarından oluşan "Seyahat Jurnalı" yeni dönemin ilk günlük örneğidir. Müellifin kitabın adına "jurnal" demesi türün Batılı benzerlerinden kaynaklandığını göstermektedir (Okay, 1977:448). Direktör Ali Bey'in Seyahat Jurnalı'nın fiziksel özellikleri hakkında ise kısa bir bilgi verecek olursak, içerisindeki resimlerle birlikte tamamı yüz on dokuz sayfadan oluşan matbu olarak yazılmış Osmanlıca bir eserdir. Ali Bey'in yazdığı uzun seyahat notları 1898'de İstanbul'da bastırılmıştır.

Seyyareler (1897): Mitolojik muhtevalı, yaşadığı devre hitaben mizahi bir hikayedir (Anonim, 1977:110).

2. SEYÂHAT JURNALİ'NİN TRANSKRİPSİYONU

S-1

SEYÂHAT JURNALİ

(İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a)

Min sene 1300 ila sene 1304

Eser

Ali Bey

Trabzon vâli-i sâbıkı – Duyûn-u Umûmiye Direktörü

Tâbi' ve neşri:

Rauf Bey kütüphanesi sâhibi

Mutasarrıf

Maârif nezâret-i celîlesinin ruhsatıyla tab' olunmuştur

İstanbul

1314

S-2

Bu jurnalın mündericâtı sâdece hikâye-i meşhûdâddan ve bir meziyeti var ise o da Irak gibi uzak memleketlerin ve bâhusus Hindistan şehirlerinden ba'zılarının buralarca meçhûl olan ahvâl ve âdâtına dâir bir fikr icmâli vermesinden ibâretdir.

Esnây-ı rahde {panorama} gibi görülüb geçilen veyâhud herkesce ma'lûm zan olunan memleketlerin bi't-tab' yalnız isimleri zikr ile iktifâ olunmuştur.

S-3

Seyâhat Jurnalı

Duyûn-u umûmiye vâridât-ı mahsûsa idâresi cânibinden müfettiş umûmilikle Diyarbekir ve Siird cihetlerini teftîşe me'mûr olmuş idim. Üç yüz seneyi rûmîyesi kânun-u sanîsinin üçüncü Perşembe günü Llyod kumpanyasının İskenderiye postasına giden "Vista" nâm vapuruna râkiben dersaâdetden hareket eyledim.

Midillü duyûn-u umûmiye nezâretince rü'yet olunacak ba'z mesâil bulunduğu cihetle biletimi oraya kadar aldığımдан ertesi Cuma akşâmı sâat üç raddelerinde Midillü'ye vâsıl oldum.

Midillü

Burası Cezâir bahr-i sefidin en latîf ve en ma'mûr adalarındandır. Ahâlisi her dürlü ticâretle iştikâl eder çalışkan ve zî-servet adamlardır. Kasaba pişgâhında bir liman var ise de büyük sefâinin duhûl ve hurûcuna müsâid değildir. Yalnız küçük yelken sefineleri barınabilir. Midillü'nün zeytinlikleriyle portakal ve limon bağçeleri ve (Yera) denilen körfezi hakîkaten şâyân-ı temâşâdır. Memleketin ebniyyesi İstanbul tarzında ve ahşâbdır. İskele ve çârsû cihetindeki sokakları ise pek dardır. Ma'hazâ bir müddetden beri nüfusun tekessürüyle memleket tevessu' eylediğine mebnî sonradan yapılan mahâllât ve imâkın bi'n-nesibe muntazamdır.

Ayvalık

İsticâr eylediğim sağır bir vapur ile bir aralık Ayvalık kasabasına girdim. Ayvalık Midillü'nün karşısında ve Edremit Körfezinde (Yunda) adasının teşkil edildiği boğazın müntehâsında vâkı' bir kâim-makâmlık merkezidir.

S-4

kasabanın zikre şâyân bir şeyini göremedim. Fakat ahâlinin kâmilten tâcir ve refâh ve saâdet içinde yaşar adamlar olduğunu kemâl-i memnûniyetle müşâhede eyledim. O gece orada beytutet ve ertesi günü gâyet fenâ bir havâ ile yine o sağır vapura râkiben bata çıka Midillü'ye avdet olundu. Midillü'de pek ziyâde servetle

müştehir prenses (Lüzinyan) isminde bir İngiliz kadının ihtiyâr-ı ikâmet eylediği işitilmişdi. Mutasarrıf-ı livâ Âgah Efendi ile berâber bir gün ziyâretine gittik. Cezîre'nin gâyet güzel bir mahalinde inşâ ettirmiş olduğu hânede ikâmet etmekte idi. Hâne seyfiye tarzında sağır bir şey ise de dâhilen gâyet kullanışlı ve mefrûşat ve tezyînâtı zarîf ve mükellef idi. Prensес kırk yaşında kadar görünür uzun boylu gâyet mütenâsib ve hüsnâ bir kadındır. Mübâlağalı derecede haber verilen servetiyle yalnız başına Midillü'de ihtiyâr-ı ikâmet eylesininin sebebini anlayamadım. Rivâyete göre Midillü ahâlisinden olub Londra'da iken prensesin kitâbet hizmetinde bir delikanlının vatanını pek ziyâde vâsf ve senâ eylemesi prensesin Midillü'yü görmek arzusunu tahrîk ederek buraya gelmesine ve Midillü'yü gördükden sonra mevki' ve havâsından hoşlanıp ihtiyâr-ı ikâmet eylesineine bâis olmuş imiş. [5]

İşlerimi ikmâl ederek kânûn-ı sâninin yirmi dördüncü Perşembe akşâmı nisfû'l-leylide Hıdiviye kumpanyasının (Buhayre) nâm vapuruna râkiben ve İzmir'e müteveccîhen Midillü'den hareket eyledim.

İzmir

Ertesi Cuma günü ale'l-seher (İzmir) e vâsıl olduk. İzmir'de me'mûriyetimce bir iş yokdu. İskenderun hatdına işleyen vapurdan birine râkib olmak üzere buraya gelmiş idim. Perşembe gününe kadar vapur olmadığını anlayıp rıhtım üzerinde limana nâzır "Mil?" oteline indim ve muvâsalatım günü vâli-i vilâyet Nâşid Paşa vesâir me'mûrîn-i hükûmet ile mülâkât eyledim. İzmir'de me'mûrînden bir çok ehîbbâ ve yerlilerden olanı

[5] Muahharen Prensес vefât eylemiştir.

S-5

seyâhatlerimde mu'ârefe peydâ edilmiş haylice eviddâ ve âşinâ var idi. Yedi gün imtidâd eden müddet-i ikâmetimde her akşâm bir ziyâfet ve da'vetde vakit geçdi.

Şubat'ın birinci Cuma günü Mesajeri kumpanyasının "A life" nâm vapuruyla İzmir'den hareket olundu. Vapurun kumandanı "İkas" isminde ülfeti latîf ve zarîf bir zât idi. Yolcu olarak Almanyalı tâcir "Simon Hençel" ve (Kredi

Lione) bankasının müfettişlerinden “Rot” isimlerinde iki kişiden başka vapurda kimse yokdu.

Ertesi akşâmı gece sâat iki raddelerinde Rodos Cezîresine muvâsalat eyledik. İki sâat sonra Rodos’dan hareketimizde havâ bozmaya başlayub Şubat’ın dördüncü Pazar ertesi gününe kadar fırtına devâm eyledi. O gün ezândan sonra Mersin’e vâsıl olduk. Vapur burada yirmi dört sâat durmakla ertesi Salı günü karaya çıkıb Mersin kasabasını gezdim.

Mersin

(Mersin) Adana vilâyetinin bir mahrecidir. El-yevm Adana ve Mersin arasında mevcûd olan demir yolunun olvakit henüz inşâsına mübâşeret olunmuşdu. Sığlık ve limansızlıktan dolayı vapurlar memleketden haylice uzak dururlar. Çarşamba gecesî sâat beş raddelerinde Mersin’den hareketle Çarşamba sabâhı (İskenderun) a muvâsalat eyledik.

İskenderun

Vapur arkadaşlarımızdan mösyö Hençel Haleb’e gidiyor idi. Birlikde karaya çıktık. Fakat İskenderun’da hayvân tedârik gâilesi günün yarısını zâyî etdirdi. Bi’l-zarûre o gece orada kalıb ertesi günü ale’l-seher yola çıkmayı münâsib gördük vapur burada da yirmi dört sâat tevakkuf edildiği cihetle Mısır’a gidecek

S-6

olan ve binâen aleyh vapurda kalan diğer yol refikimiz Mösyö Rot bizimle berâber karaya çıkmış idi. Mösyö Hençel’in ortaklarından Almanya konsolos vekâleti eden Mösyö (Lüzinger) nâm zât cümlemizi öğle taâmına da’vet eyledi. İskenderun gibi otel şöyle dursun muntazamca bir bakkal dükkânı bile bulunmayan mahalde istiğnâya mahal göremeyib Mösyö Lüzinger’in da’vet mihmân-nüvâzânesini ma’üt-teşekkür kabul eyledik.

İskenderun limanı mühim ve cesîm tabîî bir limandır. Memleket her ne kadar kâim-makâmlık merkezi ise de civârı bataklık ve binâenaleyh havâsı vahîm

olmak hasebiyle tevessu' edemediğinden küçük bir kasaba hâlinedir. Ma'hazâ birkaç vilâyet mahrec olmakla ehemmiyet-i ticâriyeyi hâizdir.

Mösyö Lüzinger'in ikrâm ettiği öğle taâmından sonra Mösyö Rot ile berâber memleketi görmek üzere dolaşmaya çıktık. Deniz kenârında düzlük bir mahalde yüklerini indiribistirâhat etmekde bulunan bir katâr deve görerak Mösyö Rot'a: "hiç bindiniz mi? " diye sordum. "Hayır binmedim pek ârzû ederim. Deveci müsâade etse de şu develerin birine binsem" dedi. Kendisi Türkçe bilmediği için ben tercemânlık ettim. Türk mân deveci muvâfakat eyledi ve Mösyö Rot'u yerde yatan semerli develerin birine bindirdi. Mösyö Rot gâyet kısa boylu bir adam idi. Karaya çıkar iken başında uzun silindir şapka giymiş idi. Şu kıyâfette bir Avrupalı'nın deve üzerinde görünüşü tuhaf bir tezâd hâsıl eylediğine binâen gülerek ben ona bakmakta iken devenin ayağı kalktığı sırada Mösyö Rot'un şapkası bir tarafa kendisi diğer tarafa yuvarlandığını gördüm. Meğerse semerin önündeki topaca tutunmamış imiş. Bulduğumuz yer kumluk olduğu için hiçbir yeri incinmeden kalkdı ve bu kazâdan gözü yılmayıb düşmemek için nasıl tutunması lazım geleceğini deveciden öğrendikten sonra tekrâr yatan develerin birine bindi ve deveci devenin yularından tutarak biraz gezdirdi.

Ondan sonra memleketde görecek şey ve gezecek yer olmadığından Mösyö Rot'un da'veti üzerine vapura avdetle akşâm taâmını birlikde etdik ve gece kendisine ve kapûdâna ba'de'l-vedâ İskenderun'a gelerek duyûn-u umûmiye dâiresinde beytütet eyledim.

S-7

Şubat'ın yedinci Perşembe günü ale'l-seher bârgîrlere râkiben Mösyö Hençel ile berâber İskenderun'dan hareket ve öğle vakti (Belen) e muvâsalat eyledik. Orada kahvaltı ettikten sonra yolumuza devâm ile akşâm üstü (Kırıkhan) dedikleri mahale geldik ve gece tarîk mühendisi Markoviç isminde bir zâtın barakasinda misâfir olduk. İskenderun ile Haleb beynindeki şose tarîki henüz derdest inşâ idi. İskenderun'dan buraya kadar hitâm bulmuş olduğundan gâyet rahat geldik. Şubat'ın sekizinci Cuma sabâhı Kırıkhan'dan hareketle (Amik Ova) yı mürûr eyledik. Buradan ileri şose olmadığı için makaracı bizi kestirme yollardan götürüyor idi. Kısm-ı a'zamı bataklık olan Amik Ovası'nı kemâl-i

müşgilât ile geçdik. Müteâkiben taşlık yerlere düştük. Buralardan bin zahmetle mürûr eyledik gece sâat ikide ertesi sabâhı Termanin karyesinde bir hânede misâfir olduk ve Şubat'ın dokuzuncu Cumartesi sabâhı Termanin'den kalkarak altı sâatde (Haleb) e geldik.

Haleb

Yol refikim Mösyö Hençel'den müfâratle tehiyye edilmiş olan hâlî bir hâneye indim ve yol yorgunluğunu çıkarmak üzere bir hamâma gittim. Hamâmın kapıları zemin ile mühâzi ve binâsı mahzen gibi yer altında idi. Sebebini sordum: “Haleb civârında orman mefgûd ve hateb kıymetdârdır. Memleketin süprüntülerini toplayıp külhânelerde yakarak hamâmları onla ısıtırlar. Bi't-tab' böyle çör çöp ile matlûb derecede harâret hâsıl olamadığı için hamâmların binâsını yer altında yapmaya mecburiyet görünmüş” cevâbını verdiler.

Ertesi günü vâli-i vilâyet Cemil Paşa ile mülâkât ettim. Müşârün-ileyh ziyâretimi îade ve birkaç def'a hânesinde taâma da'vetle pek çok nevâziş ve ikrâm eyledi. Ma'lûm olduğu üzere (Haleb) şehri merkez vilâyeti ve yüz yirmi bin nüfûsu hâvî cesim bir memleketdir. Çöldeki urbânın aşâir tedârik hevâyic zımnında Haleb'e kesret üzere gelüb gittiklerinden dolayı memleket büyük bir Arab panayırı hâlindedir. Derûnünden (Koyuk) Nehri cereyân eder. Hâneleri kargîr ve muntazamdır. Sokakları dar olduğu

S-8

gibi yakın vakite kadar kaldırımları da yok iken vâli Cemil Paşa'nın himmetiyle pek çok sokaklara kaldırım yapılmıştır. Çârsûsu kargîr kemerli ve oldukça büyük ve ma'mûrdur. Şehri muhît olan sur mahv ve harâb olmuş ise de memleketin vasatındagâyet yüksek ve dolanîbir tepe üzerinde iç kal'ası mevcûddur. Haleb'e gelir iken uzakdan en evvel bu kal'a ile derûnunda Emeviler zamânında binâ olunmuş bir câmi'-i şerîfin dört köşeli mürtefi' minâresi görünür. Haleb'de bir hayli cevâmi'-i meşhûre ile enbiyâ-i a'zâm ve evliyâ-i kirâmdan hükümdârân-ı sâlifeden ba'zılarının mekâbiri vardır. Haleb ahâlisi lisân-ı mâder zâdları olan Arapça ile berâber Türkçe de tekellüm ederler. Ehl-i servetî ve mu'teber ticâretî çok olduğu misillû akmişe-i zârife ve hulviyyât-ı nefsesi meşhûrdur.

Cebul

Şubat'ın on beşinci Cuma günü Haleb duyûn-u umûmiye nâzırı İsmet Bey'le berâber hayvânlara râkiben çölde ve beş altı sâatlik mesâfede vâki' (Cebul) memlehâsına azîmet eyledik. Cebul bir Arab karyesinden ibâretidir. Köy karılarının dudaklarını dikkaladıklarından? dolayı gâyet müdhiş ve müstekrâ bir hâl kesb eylemelerinden başka nazar-ı dikkate çarpacak bir şey yok idi. İki gece orada kalıb memlehâyı muâyeneden sonra Haleb'e avdet eyledik.

Haleb'in bu ciheti kâmilen mevrû' ve mâ'mûr idi. Arabların tarlaları ufak parçalardan mürekkebe ve mahdûd olmayub göz alabildiği kadar mesâfe bir tarla gibi mevrû'dur. Bu tarlalarda beş altı sâatlik mesâfeye kadar sabanla çıkılan hudut bir başdan öbür başa gâyet müstekîmdir. Böyle büyük bir mesâfede saban hududunun hiçbir yerinde inhinâ bulunmaksızın bu sûretle müstekîm olması hakikat-i şâyân-ı dikkat ve hayret idi. Meğer tarlalar sürüleceği vakit birinci saban hattını çekmek san'atıyla ta'ayyüş eder adamlar var imiş. Bu hat çekildikten sonra artık tarlanın sâhibi onu ta'kîb ederek sabanı sürüyor.

Muhtâç olduğum bir çadır ile ba'z levâzım-ı seferiyeyi ba'de'l-tedârik lâzım gelenlerle vedâ' ederek Şubat'ın yirmi birinci Perşembe günü ale'l sabâh Haleb'den hareket

S-9

eyledim. Refâkatimde bir uşak ile iki zabtiye var idi. Akşâm üzeri Kilis tarîki üzerinde (Kel Cibrin) nâm karyeye muvâsalat ederek karye civârında çadır kurub geceyi geçirdikten sonra ertesi Cuma günü öğle vakti Kilis'e vâsıl olduk.

Kilis

(Kilis) Haleb'e tâbi' ve merkez vilâyete on sâat mesâfede bir kâim-makâmlık merkezidir. Yirmi bin nüfûsa garîb olan ahâlisinin kısm-ı â'zamı İslâm ve kısm-ı asgarî Rum ve Ermeni ve Katolik ve Protestan ve Yahudi olup cümlesi Türkçe tekellüm eder. İndiğim hânın odaları evvel derece toz toprak içinde idi ki iki sâat kadar temizletmedikçe eşyâmızı indiremedik. Pencere camlarındaki tozlara gelen giden yolculardan ba'zıları parmaklarıyla yazı yazmışlar. Bunlardan

biri yazdığı mâ'nâsız bir beyitin altına (1294) târihi vaz' etmiş idi!

Kasabayı gezdim. Mevki'i güzel ise de şâyân-ı tezkâr bir şey göremedim. Ertesi sabâh erkence Kilis'den hareket ederek on iki sâatde Ayıntab'a geldik.

Ayıntab

(Ayıntab) Kilis'e nisbetle daha büyük ve Haleb'e yirmi dört sâat mesâfede bir kasabadır. Ahâlisi Kilis gibi muhtelif ve lisânları Türkçedir. Burada âmir yakalıların cesîm ve mükemmel mektepleri vardır.

Halep'den tuttuğumuz kara hayvânları pek lâğar idi. Şu iki günlük yolda bize haylice zahmet vermiş idiler. Burada onları tebdîl ederek ertesi Pazar günü öğle vakti Ayıntab'dan hareket ve akşâmı (Kefer Bostan) isminde bir Türkmân karyesinde beytütet ve dahâ ertesi günü (Nizib) den mürûr ile ikinci vakti Birecik'e muvâsalat eyledik.

Birecik

(Birecik) Fırat nehrinin sol yakasında vâki' ve Urfa sancağına tâbi' on bin nüfûslu bir kaim-makâmlik merkezidir. Nizip'den geçtikten sonra çıkılan bir tepeden Fırat ile

S-10

Birecik görünür. Bu tepeden hafif bir yokuş ile Fırat'a kadar bir buçuk sâatlik mesâfedir. Aşağı doğru inerken sol tarafta (Belkıs) şehrinin harâbesi vardır. Bu harâbeden gâyet güzel ve cesîm (mozaik) işlenmiş taşlar çıkarıp Birecik'de hâne havflilerine ferş ediyorlar. Birecik'in toprağı tebâşir gibi beyaz olduğundan uzakdan kireçhâne harâbesi zan olunur. Fırat sâhiline gelerek hayvânlarımızdan indiğimizi görünce Birecik'den altı düz ve şekilli acîb ve cesîm bir kayık geldi ve dört yolcu ve bir makaracı ile altı hayvândan ibâret olan kâfilemizi alarak karşı yakaya geçirdi. Memleketin Fırat üzerinde nâzır ve yüksek binâlarından biri duyûn-u umûmiye dâiresi imiş. Oraya indim ve kasabayı gezdim. Zabtiyelerimizden İbrahim Onbaşı'nın yolda gelir iken Birecik'i ta'rîf için isti'mâl eylediği "hâşâ efendimizden eli boş bir memleket" ta'birine gerçekten

mâsadak imiş!

Şubat'ın yirmi altıncı Salı sabâhı Birecik'den hareketle o akşam (Kanlı Afşar) karyesinde ve ertesi Çarşamba akşamı (Titriş) karyesinde ve dahâ ertesi Perşembe akşamı (Meşmeş?) karyesinde beytütet ederek üç yüz bir sene-i rûmiyesi Mart'ın birinci Cuma günü ikinci vakti Siverek'e muvâsalat eyledik.

Birecik'den beri şu üç dört günlük mesâfede hiçbir orman ve ağaçlık bulunmaması nazar-ı dikkati câlib idi. Yol üzerinde tesâdüf edilen tek tük ağaçların dallarında birçok sıtma bağları görerek sebebini zabtiyeden sordum. “Ağaç bulunan yerlerde mezâr var diyorlar Kürdlerin de mezâr ziyâretine rağbetleri ziyâdedir belki orada bir şehid medfûndur diye ziyâretgâh gibi duâ ve istimdâd ederler” dedi. Vâkıâ bu havâlide ağacın nedretine nazaran altında kimse medfûn olmasa bile kürdlerin yalnız ağaçlara mukaddes bir şey nazarıyla bakmaya hakları var ise de zannıma göre bu sıtma bağları hayvânâtı sâyelendiren şu bir iki ağacı kazâ baltasından kurtarmak için ziyâretgâh zan ettirmek kasdıyla çobanların ittihâz eyledikleri bir tedbîr ve hîle olsa gerekdir. Vaktiyle İstanbul'un eski sokaklarının köşe olan yerlerinde birer mezâr taşı bulunduğu gibi.

Siverek'e kadar gördüğüm ve kaldığım köylerin kâffesi kürd köyleridir. Gündüz kahvaltı için indiğim karyelerden (Curnuş) isminde bir köyün kahve

S-11

hânesinde karyenin imâmı (Feth-i Hayber) menkıbesi okumakta ve başına toplanmış olan köyün ağaları dinlemekte idi. Ağalarla biraz müsâhebet eyledim. Doksan yaşında bir ağanın üç zevcesi var iken o hafta içinde on sekiz yaşında bir kız dahâ aldığını bi'l-münâsebe hikâye eylemeleri hayretimi celb etti.

Siverek

(Siverek) Diyarbekir'e mülhak bir kâim-makâmlık merkezi ve orta bir hâlde kasabadır. Ahâlisi kürd ve fakat medenidir. Türkçe söylerler iken kendilerine mahsûs tuhaf ta'birât işidilir. Meselâ bu fakîr ile müsâhebet esnâsında içlerinden birinin “Viranşehir'de bir birâderim vardır İbrahim Ağa ta'bîr olunur” demesi gibi. Çıkarı'yagitdi. (taşra gitdi), bir kıytık (biraz), adamın yazığı gelir (insânın

acıyacağı gelir). Nakl gelem (nakl edeyim) misüllü ta'birât çokdur.

Sivereklielerin hânedân takımı hükümet işlerinde müstahdemdirler. Tahsîl ve terbiyeleri memleketin hâliyle mütênâsibdir. Bu havâlide güzel Arab atları bulunduğu misüllü Siverek'liler meyânında da güzel biniciler vardır.

Ertesi günü Siverek'den hareketle akşâmı meşhûr Karaca Dağı'nın eteğinde Kara Bağçe nâm karyede Karaca Ağa isminde bir zâtın hânesine nâzil olduk. Karaca Dağ kış mevsimi gâyet soğuk ve karı çok bir yerdir. Ağanın hânesi ona göre yapılmış penceresiz karanlık yer odalarından ibâret idi. Bize bir kuzu kesdirüb ikrâm ve izzet etdi. Ertesi günü hizmetçilerine vermek istediğim bahşîşi istiksâr ile "ben âcizâne buranın ağası ve hânedânıyım. Misâfire etdiğim ikrâmın ücretini bahşîş diye adamlarıma kabûl ettiremem. Ben de bir gün İstanbul'a gelirimsem bi'l-mukâbele misâfir edib ikrâm ve izzet gösterirsiniz" diyerek red eyledi. Oradan vedâ' ve müfâratle ikindi vakti Diyarbekir'e muvâsalat ve duyûn-ı umûmiye dâiresinde ihtiyâr-ı ikâmet olundu.

S-12

Diyarbakir

Nâm diğeri (Âmid) olan Diyarbakir Dicle'nin sağ yakasında gâyet yüksek duvarlı bir kal'anın derûnünde yirmi bin mütecâviz nüfusu hâvî büyük bir şehirdir. Vukuât-ı târihiye ve ahvâl-i coğrafya vesâiresi ma'lûm ve mezbût olmağla bu jurnalde bi't-tabi' anlardan bahs etmez. Dicle Nehri memleketin önünden akar. Memleketin zemîni mürtefi' olduğundan kal'adan Dicle'ye kadar yokuş aşağı bağçeler dedikleri ormanlar vardır. Ahâlisinin kısm-ı a'zamı İslâm ve bir mikdârı Ermenî ve Keldânî'dir.

Kâffesi Türkçe ve Kürdçe ve ba'zan Arapça söylerler. Şehrin hâneleri kara taşdan yapılmış muntazam binâlardır. Yazları sıcak ziyâde olduğu için ahâli damlarda yatar. Hâne damları düz toprak veya tuğla döşelidir. Hânedân ve ahâlisinin pek çok edîb ve zarîf ve terbîye ve tahsîli mükemmel zevât vardır. Ezân-ı cümle SaîdPaşa'nın kuvve-i kalemiyesi ve edebiyâta ve târihe dâir âsârı ma'lûmdur. Bununla berâber Diyarbakir ahâlisinin müzevvirlikle müştehir olması şâyân-ı teessüfdür. Garipdir ki yine kendi beyenlerinde: "Diyarbakir'in hâneleriyle

kelbleri ve ahâlisinin kalbleri karadır” diye meşhûr bir söz vardır. Fi’l-hakika sokak köpeklerinin hemen kâffesi siyahdır. Diyarbakır’ın garâib ahvâlinden biri de okkanın beş yüz dirhem olmasıdır. Dört yüz dirhemlik okka da müsta’mel ise de ahâlinin ekseriyetle isti’mâl eylediği kıyye “Karataş” denilen bu beş yüz dirhemlik kıyyedir. Memleketin akrebi ile çıbanı ve dânesi kırk elli kıyye sıkletinde gâyet cesîm ve lezîz olan karpuzu meşhûrdur. Bu çıban bi-hikmet-i Allah-u Teala Haleb’den bed’a ile Urfa ve Diyarbekir ve oradan Dicle boyu aşağı inerek Musul Bağdad ve Basra’ya kadar bir hat üzerinde vâki’ memleketlere mahsûs gibidir. Siird ve Bitlis’de bulunmaz. Daha garîbi Dicle boyu iki sâhilde bulunan karyelerin ba’zısında olur ve ba’zısında olmaz. Yerli ve ecnebî yolcular bu babda her türlü ticâret ve tetkikât icrâ etmişler ise de sebab-i zuhûru henüz anlayışlamamışdır. [Bağdad seyâhatimizin hikâyesi sırasında bu çıbana dâir tekrâr tefsîlât-ı i’tâ olunacaktır]

Diyarbakır’de vilâyet teşkîli hengâmında ibtidâ vâlî bulunan İsmail Hakkı Paşa

S-13

memleketin kâmilen kal’a içinde bulunması tevessü’üne mâni’ görerek kal’a hâricinde mahallât husûliyle şehrin tevessü’üne bâdî olur diye bab-ı Rûm hâricinde bir çarıklık mesâfede bir hükümet konağıyla birde kışla binâ ettirmiş ise de ahâli kal’a hâricinde ra’bet etmedikden başka eshâb-ı mesâlihînin hâriç şehirdeki hükümet dâiresine gidüb gelmeleri müşkül oluyor diye tezellüm eylediklerinden hükümet bir müddet sonra yine dâhil şehirdeki mahal kadîmine nakl edilmiş ve binâen aleyh hâricindeki cedîd hükümet konağıyla kışla evvel vakitten beri hâlî kalarak elyevm müşrif harab olmuşdur [5]

Yine bâb-ı Rûm hâricinde Dicle’ye nâzır yüksek bir mahalde evvel vakitte yapılmış olan memleket bağçesi de harâb bir halde idi. Ma’ hâza mevki’i vebâhusûs karşısında ve nehrin öbür hatdına kâin (Katır Yol) karyesiyle etrâfının görünüşü pek müferreh ve latîf olduğu için yine ara sıra ahâli oraya ve Mardin kapısı hâricinde vâki’ köşklere çıkub tenezzüh eder. Diyarbakır’lilerin eşrâf ve hânedânıyla hükümet işlerinde müstahdem olanları İstanbul’lular kıyâfetindedir. Tüccâr ve esnâfi ile sâiri umûm ahâli iç donu ve entârî ve cübbe giyib İslâmî birer

yazma veyâhud âbanî ve Hıristiyânî birer siyah mendil sarar. Alâfrangalaşmış olan Hıristiyân gençleri iç donu ve entârinin üzerine cübbeye bedel birer ceket giymek modasını ihdâs etmişlerdir ki epeyce tuhaf ve göze çirkin görünüyor.

Diyarbakir'e muvâsalatımın ertesi günü vilâyet vâlisi Semih Paşa ile mülâkât eyledim. Müşârün ileyh ziyâretimi îade ve bir iki defa taâma da'vetle iltifât buyurdu. Müddet-i ikâmetim olan on gün zarfında görüştüğüm zevâtdan belediye reisi Fettah Efendi ve hânedândan Feyzah Efendi ve Süleyman Efendi ve Hayali Efendi ve Hacı Bekir Efendi ile telgraf müfettişi Galiyar Efendi tarafından nevâziş mihmânnüvâzî gördüm.

Diyarbakir'den Siird'e gitmek için biran azîmetden ise Dicle üzerinde Siird'in iskelesi i'tibâr olunan (Uta) karyesine keklele nehren gidilmek daha münâsib olacağı haber verilmesi üzerine Mart'ın on dördüncü Perşembe günü mahsûsen ihzâr ve tehiyye etdirilen keklele râkiben Diyarbakir'den hareket eyledim. (Kekle) keçi tulumlarından yapılmış bir nev' saldır. Bunun ve Şat üzerinde seyâhatin tefsilâtı Bağdad'a seyâhatimizin hikâyesi sırasında zikr ve tahrîr olunacaktır.

[5] Bu ebniyye ahîrân irâde-i seniyye ta'mir olunarak asâkir-i şâhâne için kışla ve debboy ithâz edilmiştir.

S-14

Mart'ın on yedinci Pazar sabâhı sâat ikide (Uta) karyesine yanaşdık. Siird Duyûn- ı Umûmiye müfettişiyle ba'z me'mûrun istikbâle gelmişler idi. Rukûb için getirdikleri hayvânlara râkiben sâat üç buçukda Uta'dan hareket eyledik. Ve bir müddet (Buhtan) suyu boyunca gitdikden sonra gâyet sarp ve dik bir yokuşdan tepeye çıkarak Siird'e dört sâatte vâsıl olduk. Memleket hâricinde ba'z hükümet me'mûrlarıyla bir çok zevât-ı istikbâl eyledi. Müstakbeller meyânında on on beş kadar a'ma dilencinin bir mahalde top alıb mahremciler gibi hep bir ağızdan ilâhi okumaları garibden görüldü.

Siird'in mütemevvil ticâretinden (Şemmâs) birâderlerin hânesine bizi misâfir etdiler. İki gün orada misâferetden sonra bir hâne isticâr ederek birleşdim. Bitlis vâlisi Fikri Paşa devren Siird'de bulunuyor idi. Gerek kendisiyle ve gerek

mutasarıf livâ Süleyman Paşa ile teâtî ziyâret olundu.

Siird

(Siird) orta halde bir mutasarıflık merkezidir. Ahâlisi kâmilen Kürd ise de Arapça da tekellüm ederler. Fakat kısm-ı a'zamı Türkçe bilmez. Kıyâfetleri Vân abâsı cinsinden muhtelif renkde mensûc ince bir kumaşdan elifî biçimi yapılmış şalvarıyla uzûn donlu siyâh abâdan ma'mûl bir siltadan ve Kürd sarığından ibâretidir. Bellerinde birer hançer taşırlar. Hâneleri alçıdan yapılmış binâlardır. Yaz mevsimi Siird Diyarbekir'den dahâ sıcâk olur. Damlarda yatdıkları için hânelerin üzeri topraktır. Oda kapularıyla pencereleri gâyet küçük olduğundan insân kapudan girer iken iki kât eğilerek girmeye mecbûrdur. Yeni yapılan binâların tarz ve şekli biraz ıslâh edilmiş ise de yine pek çoğu eski tarzda kal'a gibi inşâ olunmaktadır. Derûn memleketde dört beş câmi' şerîf vardır. Lâkin alçıdan yapılmış âdî binâlardır. Minârelerde garâibden olarak kâmilen kibleye doğru meyyâl ve münhanîdir.

Memleketin derûni ne kadar kasvetli ise hârici de o kadar latîf ve dilrubâdır. Bir cihetinde etrâfî dağlarla muhât vâsî' bir ova ve deniz cihetinde birçok bağlardan sonra

S-15

göz alabildiği kadar Buhtan kıtasının ârızalı ova ve yaylalar görünür. İsticâr ve ikâmet eylediğim hâne eski tarzda yapılmış bir binâ idi. Derûnünde on beş gün kadar oturabildim ise de havâların küşâyışıyle sıkıntı vermeye başladı. Şehrin bir kenârında (ayn-ı sâlib) suyu civârında harman yeri dedikleri yüksek ve nezâreti güzel bir mahalle çadırları kurub çıkdım. Ayn-ı sâlib suyu memleketde en ziyâde şaraba sâlih güzel bir sudur. Siird'de de Diyarbekir gibi soktuğu insânı telef eder akrepler vardır. Ancak Haziran'dan evvel zuhûr etmez. Hasb'el mevsim o cihetden emîn olarak bir müddet çadır altında yatdım kaldım.

Siird'in garâib ahvâlinde olarak bir minâre dilenciliği gördüm. Şöyleki: Elbise veya topluca bir parâ veyâhud bir re's inek gibi başlıca bir şey dilenmek isteyen fakir bir minâreye çıkarak sabâhdan akşâma kadar “Yârabbî bana filân şeyî vir” diye günlerce nidâ ve duâ ediyor ve ba'zısında mesûlî ashâb-ı hayr

tarafından îs'âf edildiği oluyor. Bir de Siird'de bir hâne inşâ ediliyorken amelenin alçı dökmesi pek tuhafdır. Elllerinde sapları iki arşun kadar uzun tokmâklar olduğu hâlde beş altı kişi sıra ile dizilüb alçıyı önlerine bırakarak evvelâ birincisi ile üçüncüsü ve beşincisi tokmâklarını havâyâ kaldırıyorlar. Onlar indirirken ikincisi ile dördüncüsü ve altıncısı tokmâklarını kaldırıyorlar. Şöyle ki altı tokmâktan birer aşuru atlama olarak üçü kaldırılıb üçü indirildiğinden tokmâklar devr dâim bir hareket husûle getirerek göze hoş görünüyor. Tokmâkçılar bu işe girerken teğannî ediyorlar ama âhenkleri ve sesleri dinlenir hâlde değildir.

Bu havâlide inek ve öküz ve dâna misüllü hayvâna nakliyât hizmeti icrâ etdiriliyor. Fakat bunların sırtına bârgîr gibi semer konmayıb zâhire ve kömür vesâire heybe şeklinde çifte gözlü çuvâllar ile tahmîl ediliyor.

Siird dâhilinde birçok memlehâ vardır. Bu memlehâlar kuyulardan ibâret olmakla ve mevsiminde kovalarla su çekilerek bâmya veyâhud pirinç tarlâları gibi ocâk ocâk yapılmış havuzlara dökülür ve sıcâklar basınca bu havuzlarda su incimâd ederek tuz olur. Bunları görmek üzere Nisan içinde Siird'e mülhak (Şirvan) kâim-makâmlığının

S-16

merkezi olan (Kefre) ye ve (Zerki) ve (Salhe?)ve (Huzyar?) ve (Gürgür) ve (Melfan) karyelerine ve (Sason) kâim-makâmlığının merkezi olan (Hatu) ya azîmet ederek beş on gün devirden sonra (Garzan) kıt'asından dolaşib Nisan'ın yirmi beşinci Perşembe günü Siird'e avdet eyledim. Şu dolaşdığım yerlerin letâfeti kâbil ta'rîf değildir. Eşcâr ve enhârı mebzûl ve arâzîsi münbit ve havâsı latîf olduğu misüllü ahâlisi de gayûr ve mukaddim ve mihmânnüvâzî adamlardır ve başlıca yedikleri içtikleri kuzu kebâbı ile ayrândır.

Kürd kadınları hâneleri dâhiline mahsûs hıdemâtı ifâ eyledikten sonra tarlalarda bile kocalarıyla berâber çalışırlar ve erkeklerden ziyâde iş görürler. Bu kadınlarca tesettüre ihtimâm yoktur. Bununla berâber muhâfaza-i ırz ve nâmûsa itibârı pek ziyâdedir. Bir delikanlı bir kızın ırzına tasallut eder ise ikisini birden telef ederler imiş. Meğer ki delikânlı kızı kaçırıp derhâl başka bir karıya da nikâh etdi.

“Ma’rifetnâme” sâhibi İbrahim Hakkı Hazretleriyle müşârün ileyhın mürşidi şeyh İsmail Fakirullah ve şeyh Memduh Fakirullah ve Şeyh Mücâhid gibi mezinne-i kirâmın türbe-i şerîfeleri şerk cihetinde vâki’ “Tillo” karyesindedir. Bir aralık gitdim ziyâret etdim ve İbrahim Hakkı Hazretlerinin türbedârı müşâbih-i kadriyeden Şeyh Hamza Efendi’nin birçok izzet ve ikrâmını gördüm. “Hozyar” karyesinde de Veysel Karâni Hazretlerinin makâmı diye bir ziyâretgâh mevcûtdur.

Kürdler türbe ziyâretine ziyâdesiyle münhemindirler. Hatta her türbenin senede üç gün veyâhud bir hafta ziyâret mevsimi vardır. O günlerde sabâhları erkekler ve ikindi vakti kadınlar ziyâret eder ve türbe civârında toplanıp tekkeye dervişânî gibi zikir ve tehlîl etdikden sonra garâibden olarak yumurta tokuşdururlar.

Garzan kıt’asında (Zuk) karyesinde o havâlinin en nüfûslu eşrâf hânedândan Fettah Paşa isminde bir zât ile Siird’de mülâkât etmişdik. Memlehâları dolaştığım sırada mahdûmî Seyfeddin Bey’i (Melfan) karyesine kadar gönderib hâsseten hânesine da’vet etmekle da’vetine icâbet eyledim. Fakat bir müddetdir îrâd ve akârına sekte gelib müzâyeke içinde bulunduğunu işitmişdim. Kendisine bâr olmamak üzere adamlarımızla hayvânlarımızı başka yerde bıraktığı hâlde hânedânlığa münâfidir diye kabûl

S-17

etmedi. Cümlesini konağına celb eyledi. Hâlbuki hayvânların yediği arpa ve samânın karz sûretiyle komşularından almış olduğunu sonradan haber alarak ziyâdesiyle müteessir ve müteessif oldum.

Fettah Paşa seksen yaşına varmış olduğu hâlde kuvvey-i vücûduyla zekâsına aslâ hâlel gelmemişdi. Gâyet hoş sohbet nükte-i senc idi.

Yine Garzan kıt’asında (Cumani) karyesinde hacı Hamo Ağa isminde bir zâta misâfir olduk. Hamo Ağa Kürd ağalarının ezkiyâsında çifti çubuğu yerinde sâhib servet idi. Hüsnü Ağa isminde gâyet müste’id ve pederinin umûrını hüsn-ü idâre eder yerde mahdûmi vardır. Mihmânnüvâzîlikleriyle bizi minnetdâr eylediler. Siird’de me’mûriyetime âit işlerin kesretine mebnî iki buçuk aydan ziyâde ikâmete mecbûr oldum. Bu müddetde vilâdet-i hümâyûn hazret pâdişâhı

yevm Mes'ûdi tesâdüf eylemekle Siird emsâli görülmemiş sûretde çadırlarımızı donatarak Diyarbekir'den bilhassa celb edilen fişenklerle icrây-ı şehri âyin eyledik.

Mayıs'ın yirmi altıncı Pazar günü Bitlis'e müteveccihen Siird'den hareket bu (geçit) nâm mahalde gece beytütet eyledim. Siird ile Bitlis'in arası gâyet latîf derelerle dağlık ve ormanlıktır. Ertesi günü öğleden sonra Bitlis'e bir sâat mesâfesi olan (Delikli Taş) a muvasalatımda ehıbbây-ı kadîmemden olub istikbâle gelen adliye müfettişi Sâlih Efendi (1) ve mektûb-ı vilâyet Tâhir Bey (2) ile mülâkât olundu. Biraz ileride vâli-i vilâyet Fikri Paşa tarafından istikbâle gönderilen mahdûmi ile erkân ve me'mûrun vilâyetden bir çok zevâta mülâkâ olarak şehre civâr rakz ve tehiyye edilmiş olan çadırda biraz istirâhatden sonra sâat sekiz buçukda Bitlis'e dâhil olduk. Doğruca hükümet konağına bi'l azîme vâli paşa ile görüşdüm. Ba'dehû Sâlih Efendi ikâmet eylediğı hâne civârında nezâreti güzel bir tepecikde mahsûsen rakz etdirmiş olduğı çadırlara bizi iskân ve mihmân eyledi.

(1) Musul vilâyetliğinden münfasıl Sâlih Paşa'dır.

(2) Bu dâhi Musul vilâyetliğinden münfasıl Tâhir Paşa'dır.

S-18

Bitlis

(Bitlis) birçok derelerle tepelerin müctemi' olduğı noktada binâ olunmuş bir şehirdir. Sekenesi kırk bin râddesindedir. Dereler münâsebetiyle bi't-tab' her tarafından sular cereyân eder. Hâneleri bağçe ve ağâçlık içinde ve müteferrik bir hâldedir. Bu hânelerin bağçeleriyle ağâçlıklarının letâfetinden başka mevcûd olan beş derenin şehir hâricindeki mecrâ ve menba'larına doğru gâyet güzel ormanlar ve mesîreler vardır. Hele (Altun Garbal) deresiyle (Sefer Bey Bağçesi) nâm mahal ve (Oyuk) ve (Hamsi?) mahallelerinin mevâkı'ı pek latîf ve görmeye şâyândır. Hânelerin binâsı sabun kalıbı gibi muntazam yonma taşlardan ise de sanâyi' mi' mârîyeden mahrûmdur. Burada kış ziyâde olduğundan damlarda kiremit yerine toprak mefrûşdur. Odaların tavanları da tahta kaplı değildir. Yekpâre kavak ağaçlarından kirişler görünür. Gerek buranın ve gerek Siird ve Diyarbekir'in hâne

damlarına mefrûş olan toprâk kış mevsiminde yağmur ve kar yağdıktan sonra bahar mevsiminin harâretiyle çatlayıp bozulduğuna mebnî her sene baharda (levğ) tesmiye etdikleri silindir şeklinde bir taşla dâmin toprâklarını tesviye ederler. Onun için her hânenin dâmında birer (levğ) bulunur ve (levğici) diye bir sınıf halk bu hizmeti ifâ ile teayyüş etmektedir. Şehrin yanında çadır resminde gâyet yüksek ve eşcâr ve nebâtâtından hâlî bir dağ vardır. Vaktiyle Bitlis’de hükümet eden hânlar düşman askerini gözetmek üzere bu dağın tepesinde elyevm âsârı mevcûd bir kal’a derûnüne bekçi ikâme etdikleri için ismi (Dîdebân) dır. Dâhil memleketde hânlar zamânında yapılmış (Şerifiye) isminde musanna’ bir câmi şerîf ile dahâ eski zamândan kalma bir de kal’a mevcûtdur.

Bitlis’de Delikli Taş’a doğru inşâsına başlanmış olan şose tarîkin şehri dâhilindeki kısmı yirmi otuz metre kadar mürtefi’ bir tepenin eteğinden dere boyu gider. Bu tepe memleket dâhilindeki tepelerden biri olup üzerinde birde mahalle vardır. Dere boyu tarikin tevsî’i için bu tepe yukarıdan aşağı kat’ ve tıraş edildiği sırada

S-19

tarîkin bir yanında duvar gibi kalan mektû’ mahalde iki tabaka mezârlar zuhûr etmiştir. Bu mezârların bir tabakası tepenin sathından on metre kadar aşağı toprâğın içinde ve diğer tabakası birinci tabakadan beş altı metre dahâ aşağıdadır. Râviş hâle göre a’sâr sâlifede memleketin kabristânı orası olduğu ve inkılâbât-ı arziyeden nâşî birinci devrin mezârlığı toprâk altında kaldığı misüllü devr-i sâniye de de aynı hâl vukû’ bulduğu anlaşılıyor. Ancak iki devrin kabristânı bir mahallede tesâdüf etmesi garâibdendir. Bitlis’de şeyh Mehmet Efendi isminde mezinneden bir zâtın ziyâretine gitmiş idim. Kürdlerin meşâyihle olan hürmet ve riâyetlerinin derecesini burada gördüm. Ziyârete gelenler hânenin kapısından girer iken ellerini kavuşturub yere bakarak kemâl-i hudû’ ve huşû’ ile nerdibândan çıktıkdan sonra şeyh efendinin odasına gelince yerlere kapanarak yanına varıyorlar ve ellerini ayaklarını öperek karşısında el pençe divân duruyorlar.

Adliye müfettişi Sâlih Efendi Harput Diyarbekir vilâyetleri adliye müfettişliğine tahvîl me’mûriyet eylemekle Bitlis’e muvâsalatımdan bir hafta sonra Muş tarikiyle hareket edecek idi. Yevm hareketinden bir gün evvel

misâfirliğim çadırları terk ile Bitlis eşrâfından Menteşoğlu Ali Ağazade Yusuf Ağa'nın hânesini bil-isticâr oraya nakl ettikten sonra ertesi günü ya'nî Haziran'ın üçüncü gününe müsâdif olan üç yüz iki senesi Ramazân-ı Şerîf'in ikinci Pazartesi günü hem kendisini teşyi' etmek ve hem de Muş cihetlerini görmek üzere mektûb-ı vilâyet Tâhir Bey'le berâber yola çıktık. O gün havânın muhâlefetine mebnî Bitlis'den pek uzak gidemeyib bir iki sâat mesâfede vâki' (Kâhiri) köyünde havânın sükûnet bulmasını beklemeye mecbûr olduk. Ba'dehû oradan (Baş Han) mahale gelerek çadır kurub gece kaldık.

Sâlih Efendi âilesiyle berâber seyâhat ettiği cihetle âheste gitmekte idi. Kendisiyle orada vedâ' ederek Tahir Bey'le berâber ale's-seher Baş Hândan hareket ve on dört sâat yol giderek ezân vakti Muş'a bir çarık mesâfede olan (Telkovanık?) isminde bir Ermenî karyesine muvâsalat eyledik. Ramazân günü böyle bir vakt şehre girilmemek üzere bu köyde çadır kurub yatdım. Tâhir Bey Muş mutasarrıfı Sâlih Paşa'nın birâderi idi. Kendisi benimle köyde kalmayıb şehre azîmet eyledi. Bende

S-20

ertesi Çarşamba günü Muş'a gitdim ve o akşam mutasarrıf Paşa'da iftâr ve taâmdan sonra gece yine Telkovanık? karyesine avdetle çadırda yattım.

Muş

(Muş) şehri yirmi beş bin kişi kadar nüfûsu hâvî ovaya nâzır mühimce bir kasabadır. Ve hâneleri İstanbul tarzına binâlardır. Muş ovası beş hâneden sonra (Rahva) denilen boğazdan bedâ ile dolan atlı gidiş on beş saâtden ziyâde imtidâd eder gâyet cesîm ve vâsi' bir ovadır ki sık sık Kürd ve Ermenî köyleriyle memlû ve ma'mûrdur. Bu ovaya (Çukurova) dâhi denir. Meşhûr kara suyun menba'ı da buradadır. Muş kasabasının karşısında ovada birkaç köy vardır ki ahâlisi bi'l-nesebe medenî olduklarından erkeklerinin pek çoğu bizim kıyâfetedir. Kadınları da alafrânga fistân giyerler.

Perşembe Bitlis'e avdet etmek üzere Tâhir Bey'le berâber Telkovanık'dan? hareket eyledik. Esnây-ı rahde (Hasköy) nâm karyede Salih Efendi'ye tesâdüf olundu. Van Gölü ile Nemrut Dağı'nı görmek için ovanın sol tarafına gitmek

lâzım gelmekle bir haylî cesîm ve ma'mûr Ermenî köylerinden geçerek yatsı vakti (Erivan) karyesi civârına geldik. Gecenin karanlığı münâsebetiyle köy görünmüyor idi. Sağ tarafında bir çok ışıklar müşâhede ederek hayvânlarımızı o tarafa çevirdik ise de pirinç tarlaları bataklıklarına düşüb yolu kaybetdik. Nihâyet kemâl-i müşkilât ile bir haylî hendeklerden ve bataklıklardan mürûr ederek ışık bulunan mahale vâsıl olduk.

Meğer burası (Erivan) karyesi değil imiş. Görünen ışıklar bir takım göçerlerin çadırları önünde yakdıkları ateşler imiş. Fakat çadırlarda bir can yokdu. Sebebini zaptiyeden sordum. “göçerlerin tekâlif-i emîriyeden birçok borçları vardır uzakdan bizi gördüler tahsil me'mûrları zannıyla saklandılar bunlar her vakt böyle yaparlar lâkin karılar buradadır.” Diyerek aramaya başladı ve fi'l-hakîka çadırların arkasında gizlenmiş olan karılar bulundu. Erivan karyesini bunlardan sorduk. “İşte şu tarafda bir çarıklık mesâfededir” diye karanlıkta göremediğimiz bir istikâmeti

S-21

elleriyle gösterdiler. Bu işâret köyü bulmaya kâfi değil idi. Bâhusus gelir iken birçok bataklıklara düşerek yolu kayb etdik. Erkeklerinden birinin behemehâl bizimle berâber gelib köyü göstermesi lâzım geleceğini söyledik. Erkeklerinin hayvânlarıyla berâber yaylada buldukları cevâbını verdiler ise de zâbıtâ bu cevâb ile kanâat etmedi. Ve “öyle ise sizlerden birinin önümüze düşerek yolu göstermesi îcâb eder” diye karının birini hayvânın önüne katdı. Diğer karılar bunu görünce feryâda başladılar. Onların feryâdı üzerine saklanmış olan heriflerin biri meydâna çıkmaya mecbûr oldu ve önümüze düşerek bizi (Erivan) köyüne götürdü. Önce orada yatıb ertesi Cuma günü (Büryan) karyesinden mürûr ile Nemrut Dağları'nın tepesine çıktık.

Nemrut Dağı

(Nemrut Dağı) nın vaktiyle bir yanardağ olduğunu gösterir bir çok eserler meşhûd idi. Zirvesinde (krater) denilen ağzı gâyet cesîm ve müthîş bir kuyu şeklinde ve otuz kırk metre çukura büyük bir göl gibi derûnî su ile memlû idi. Kraterin ağzı gibi dâiren mâdâr tahminen on dakikada dolaşılabilir. Dağdan inerek

ikinci vakti Van Gölü'nün kenârında vâki' (Tadvan) isminde bir Ermenî karyesine geldik ve gölün kenârına çadır kurub gece kaldık.

Van Gölü

(Van Gölü) cesîm bir denizdir. Karşu yakadan Van dağlarını hayâl gibi dumân içinde görünmekte idi. Köylülerden balık istedik. “Bu gölde balık çıkmaz bizde balık tutmak bilmeyiz” cevâbını vermeleri te'accübümüzü mûcib oldu. Karye pişgâhında demir üzerinde bir yelken kayığı duruyor idi. Kayığın dümeni bulunmaması nazar-ı dikkatimi celb etmekle nasıl seyr ve sefer eylediğini sordum. Rüzgar kayığın gideceği cihete eser ise o zaman yalnız uçub gider olduğunu haber vermeleri dahâ ziyâde hayret

S-22

verdi. Gölün suyu sa'leb katılmış gibi cıvık bir sudur. Sevâhili bütün sünger taşı ile memlû idi. Nemrut Dağı'nın öte tarafında ve gölün sol cihetinde (Ahlat) kasabası görünüyordu. Bu kasabanın latîf havâsı meşhûr olmakla Bitlis ahâlisinin ıvece yaşar takımı yazları buraya gelirler imiş.

O gece (Tatvan) da şiddetli yağmur ve rüzgar ile bir fırtına çıktı. Çadırlarımızın iplerini ve kazıklarını sökerek başımıza yıkdı ve bütün gece bizi rahatsız etdi. Ertesi günü Tatvan'dan doğruca Bitlis'e avdet ve öğle vakti muvâsalat eyledik.

Siird Bitlis'e gelir iken ve bu kere Bitlis'den Muş'a gider iken pek çok yerlerde cesîm ve kârgîr hân harâbeleri gördüm. Bu hânlar elyevm kâimen mevcûd ve harâbelikleri metrûk olmalarından ibâretdir ki cüz'i ta'mîr ile işe yarayabilirler. Bu hânlarla yine bu havâlide görülen birçok çeşme harâbelerinin mîr-i mirândan Hüsrev Paşa'nın âsâr ve hayrâtından olduğu haber veriliyor. (rahmetallah aleyh)

Temmuz'un yirminci Cuma ertesi akşâmı Bitlis'den hareket ederek Pazartesi sabâhı Siird'e avdet eyledim. Bitlis'in dağları içinde ve zemîni mürtefi' bir mahalde bulunmasından dolayı Haziran ve Temmuz'da bile havâyı sıcak buldum. Harâret havânın şiddeti çadır altında ikâmete müsâade değil idi. O gece

Siird duyûn-u umûmiye müdürü Ahmed Nedim Efendi'nin hânesinde misâfir olarak usûl belde vechle damda yatdım ve ertesi Salı günü Siird'ce olan işlere hîtam verib gece Diyarbekir'e müteveccihen hareket eyledim. Şiddet-i harâret gündüz seyâhate mâni' idi. Geceleri gidib gündüzleri istirâhat ederek ve (Siirtân) ve (Hup) ve (Belider) ve (Senan) ve (Bismil) ve (Havlan) karyelerinden geçerek dört günde ya'nî Temmuz'un yirmi yedinci Cumartesi sabâhı sâat ikide Diyarbekir'e geldim.

Diyarbekir'de on gün kadar ikâmetden sonra üç yüz bir senesi Ağustos'un beşinci Pazartesi günü Diyarbekir duyûn-u umûmiye müfettişi Mihran Efendi ile birlikde Mardin tarîkiyle çöle müteveccihen hareket eyledik. Bu seyâhatden maksadımız çölde

S-23

ve urbân ve aşâir ilinde bulunan (Buvara) memlehâsının taht-ı inzibâta ehzi çâresinin tahrîsi idi. Mardin'e gidecek olan vilâyetin baş mühendisi mösyö Fore ve kerîmesi ve papa hazretlerinin bu havâliye me'mûr vekili (Monsenyör Eltmayer) ile birlikde yola çıkdık. O gece (Ak Pınar) a geldik. Ertesi sabâh (Hanik) karyesine muvâsalatla akşâma kadar istirâhatden sonra akşâm üzeri Hanik'den kalkdık ve dört sâat kadar yol giderek gece (Seyhan) suyu kenârında çadır kurub yatdık. Gündüzleri o derecede sıcak idi ki Hanik karyesinde cereyân eden bir küçük ırmak üzerine ve büyücek bir ağâcın sâyesi altına çadırımı kurmuş iken suyun serinliğı ve ağâcın gölgesi havânın harâretini ta'dîl edemedi. Nefes alamıyordum. Ertesi Çarşamba sabâhı sâat ikide Mardin'e vâsıl olduk.

Mardin

(Mardin) kasabası Diyarbekir tarafından çöle muntehî olan dağların muntehâsında ve tepede çöle nâzır dolâni ve on beş bine garîb nüfûsu hâvî bir mutasarrıflık merkezidir. Diyarbekir cihetinden gelir iken basit bir yokuş gibi ovalarla müteaddid bâğ ve bâğçelerinin görünüşü pek latîfdir. Çöl ciheti ise duvar gibi kayalardan ibâret ve uçurumdur. Kasabadan göz alabildiğı kadar dümdüz görünür. Çölün Mardin ciheti bir takım köylerin mezrû' arâzisiyle ma'mûrdur. Ahâlisinin lisânı Arapça ise de ekserîsi Türkçe de tekellüm eder. Aşâirden başka

sancak dâhilindeki kasâbat ve karâ ahâlisi kâmilen Kürddür.

Muvâsalatım günü Mardin eşrâfından Süleyman Paşazade Davut Bey'le hânesinde birazistirâhat etdikden ve memleketi gezdikden sonra akşâm üzeri hayvânlarımıza râkiben çöle hareket eyledik. O gece bir Kürd karyesinde kaldık. Ertesi günü sabâhleyin (Kiki) isminde cesîmce bir karyede birâzistirâhatden sonra öğle vakti çölde Şammar aşîreti şeyhi (Fâris) in hayme neşin olduğu mahale vâsıl olduk.

S-24

Şammar Aşîreti

(Şammar) beyne'l-nehrin dûr ve teayyüş eder gayri meskûn bir aşîretdir. Mecmû' nüfûsu otuz bin tahmin olunur. (Elceriye) ve (Elzidan) ve (Elömer) isimleriyle üç firkaya münkasım olub Bağdad ve Musul vilâyetleriyle Zor sancağına tâbî'dirler. Bu firkaların şeyhleri yekdiğerinin karındâşı veya karındâş çocuklarıdır. Binâenaleyh bendelerinde husûmet yokdur. Düşman dâimîleri olan ve Fırat'ın öte tarafında Haleb ve berüş-Şam havâlisinde bulunan (Aneze) aşîretinin taarruzuna karşı dâimâ müttefikdirler. Aneze aşîreti ise Şammar'ın iki üç misli nüfûsa mâlik cesîm bir aşîretdir. Şammarlılar kış mevsiminde Bağdad civârında ve daha aşağılarda bulunur. Ve fakat Fırat'ın öbür yakasına geçmezler. Yazları da Musul ve Urfa ve Mardin taraflarına çıkarlar. Arab atlarının en güzelleri bu aşîretin hayvânâtıdır. Kaliteli koyun ve develeri olduğundan civâr şehirlere yapâğı ve tereyâğını ve at ve ağnâm götürüb satarlar ve muhtâç oldukları melbûsât ve zehâiri bi'l-tedârik yine çöle çekilirler. Ondan başka ehz ve i'tâ için bunların buldukları mahallelere dâimâ pek çok tüccâr gidib gelir.

Görmeğe gitdiğimiz (Fâris) on bin nüfûs kadar Şamarlıların reisidir. Birkâç atlı ile oğlu Mehmed'i istikbâlimize göndermiş idi. Nezdine vardığımda bizi çadırına aldı ve bizi orta yerde müzeyyen bir deve eğerinden tehiyye olunmuş mahale ik'âd eyledi. Arabların çadırları siyâh kıl çuval nev'indedir. Fâris'in kendisine mahsûs olan çadır mübâlağasız elli altmış arşun tûl ve yirmi beş otuz arşın arzında müteaddid ve derinliği gâyet cesîm tente gibi İngiliz bir çadır idi. Güneş ne taraftan gelir ise iplerini çekerek çadırı o tarafa yatırıyorlar. Âilesine

mahsûs harem dâiresi olmak üzere bir kenârı perde ile tefrîk edilmiş idi. Çadırın içinde bir yanda aşîretin rüesâ ve ümerâsı i'tibâr olunan elli altmış kadar Arab Alî merâtibhem sıra ile oturmakta ve bir yanda müteaddid zenci Arab kölelerin kimisi demirden ma'mûl cesîm kefçe şeklinde bir kahve tabasıyla yanmakta olan ateşin üzerinde kahve kavurmakta

S-25

ve kimisi kefçenin her def'a kavurduğu mikdâr kahveye hemen dibinde dökmekte ve kimisi de tâze dökülmüş kahveye derhâl uzun burûnlu ibrik şeklindeki cezvelerde pişirüb zarfsız büyük Kütahya fîncânlarının dibine bir yudum kadar koyarak huzzâra ikrâm ve tevzî'e eylemekte idi. Bize de bu kahveden verdiler. Usûlü bilmediğim için kahvenin azlığına te'accüb ederek bir yudumda bitirib fîncânı Arab köleye iâde etdim ise de tekrâr bir yudum kahve daha koydu verdi. Onu da içdim. Yine evvel mikdâr kahve koydu. Bakdım ki böylelikle ibrikdeki kahveyi kâmilan bana içirecek. Üçüncü def'asında fîncânı iâde etmedim elimde tuttum. Lâkin Arab köle gitmeyib karşımda duruyor ve lisân-ı hâl ile bana "şu ibriği bitirmedikçe buradan gitmem" diyor gibi geliyor idi. Nihâyet kölenin şerrinden yanımda bulunan şeyh Faris ilticâ ederek o korkunç kahve ibriğini başımdan def' edebildim.

Fâris'in çadırında bulunduğumuz müddetde adâmlarımız bizim çadırı bir kenâra kurmuşlar idi. Birâz istirâhat için yerimize geldik. Havâ o derecede sıcâk ve güneş o derecede müessir idi ki âdî bezden yapılmış olan çadırımız Arabların kıl çadırları gibi harâret-i şemse mukâvemet edemediğinden nefes almak kâbil olamıyordu. Mizân'ül harâreye bakdım. Elli derece harâret görünce âdetâ ürküdüm. Bir kova su celb edib mendilimi ıslatarak başıma koymakta idiysem de mendil beş on sâniyede kupkuru kesiliyordu. Yarım sâat sonra şeyh Fars bizi taâma da'vet eyledi. Kemâl-i memnûniyetle bilâ-caba? kıl çadırın sâyesinde ilticâya müsâraat gösterdim.

Arablarda kıyam ku'ûd ile tekrîm ve hürmet olmadığı cihetle evvelce gördüğüm altmış kadar rüesâ Arab yerlerinde oturub nargilelerini içmekte ve cümlesi birden kavga eder gibi yüksek sesle müsâhebet etmekte idiler. Yalnız Şeyh Fâris bizi istikbâl ederek evvelki oturduğumuz mahâle ik'âd eyledi.

Müteâkiben dört Arab köle önümüze gâyet büyük bir linker getirdi. Bu linker libâleb pilav ile memlû ve üzerinde kebâb edilmiş bir karaca mevzû' idi. Linker gelince şeyh Fars yerinden kalkıp yalnız bu fakir ile refkim Mihran Efendi'ye "bismillah" diye linkeri irâe ederek kendisi karşımızda ayakda durdu. Linkerin cesâmetine ve taâmın kesretine ve ba' dehü Mihran Efendi ile

S-26

yekdiğerimizin yüzüne bakarak hayretimizden linkere elimiz varmadı. Hele şeyhin karşımızda dîvan durması büsbütün bize şaşkınlık verdi. Her ne kadar Fâris'in bizimle birlikte taâm etmesini ricâ eyledim ise de muvâfakat etmeyib "bizde âdet böyledir" dedi. Nihâyet yalnız başımıza boğazımızdan geçmeyeceğini beyân ve ısrâr eylememiz üzerine oturan Arablara teveccüh ederek " ibn filân ibn filân" diye yedi sekiz neferini çağırdı. Onlar bizimle berâber linkerin etrâfına dizildiler ve hamse mübârek! pilava girişdiler. Şeyh Fâris yemek yediğimiz müddetçe ayakda durdu. Bu yedi sekiz Arab ile berâber pilavdan ve kebâbdan haylice ekl ederek çekildiğimiz halde linkere henüz el vurulmamış gibi idi. Biz kalktıktan sonra şeyh Fâris rüesâdan sekiz on kişiye dahâ isimleriyle çağırıp sofraya oturdu. Elhâsıl sıra ile sekizer onar Arabların kaffesi o linkerin mevcûdunu yediler. Karacanın kırıntısıyla birâz pilav dökündüsü kalmışdı. Bir kenârda durmakda olan sekizer onar yaşında beş altı dâne çıplak köle çocukları Fâris'in işâreti üzerine maymun gibi linkerin içine atılarak pilav kırıntılılarıyla kemikleri yağma edib bitirdiler.

Taâmdan sonra Fâris yanımıza geldi oturdu ve bize ikrâmen bir deve kesmek istiyor idiyse de belki deve ekiline alışmamışız diye karaca ikrâm eylediğinden dolayı kusurunun affını ricâ eyledi. İkrâm ve nevâzişine beyân-ı teşekkür ve memlehâ işini müzâkere eyledikten sonra akşâm üzeri kendisiyle vedâ'laşib oradan müfârakat etdik.

Bir sâat kadar gitdikden sonra arkamızdan şeyh Fâris'in oğlu Mehmed geldi ve hediye olarak bize bir tay getirdi. Arab meşâyihine hediye götürmek âdetdir. Mardin'den hareket etmezden evvel on üç lirâ kıymetinde bir tüfenk iştirâ ederek Fâris'e ihdâ eylemişdim. Bu tay ona mukâbil olmakla maa'l-memnûniye kabûl ve yedeğimize alarak yolumuza devâm eyledik.

Ağustos'un üçüncü Cumartesi günü Mardin'den hareketle üçüncü Pazar günü Diyarbakir'e geldik. Havâ gâyet sıcak idi. Şehirde ikâmet mümkün olamadığından Diyarbakir'in karşında ya'ni Dicle'nin sol yakasında (Kavs) nâm mahalde Hayâli Efendi'nin köşkü pîşgâhında hayme nişîn oldum.

S-27

Harput ve Diyarbakir adliye müfettişliğine tahvîl me'mûriyeti eylemesinden dolayı Bitlis'de kendisinden müfâratat eylediğimiz Sâlih Efendi Ağustos'un yirmisinde Diyarbakir'e geldi. Âilesini Harput'da bırakıp yalnız gelmiş olduğu için Kavs'da yanımıza çadır kurarak bize arkadaş oldu.

Çadırlarımız Dicle sâhilinde garîb halli bir tarlada merkûz idi. Yatak çadırımı bu tarlada bulunan cesîm bir çınar ağacının altına kurdurmuştum ki ağâcın sâyesi gündüzleri harâret-i şemsden çadır bir dereceye kadar muhâfaza ediyor idi. Bir âdet üzere öğle taâmından sonra birâz uyku uyumak için yatağımın üstüne uzandığım sırada baş yastığının hareket etmekte olduğunu his ederek yerimden kalkdım ve yastığı kaldırdım. Bir de ne göreyim cesîm bir yılan çöreklenmiş yatar! elimdeki yastığı yılanın üstüne fırlatarak çadırdan dışarı firâr eyledim. Yılan süzülüb kaçdı ve çınâr ağâcının kökünde bir deliğe girdi. Bunu görünce artık orada kim durur! Hemen çadırlarımızı toplayıp Hayâli Efendi'nin köşküne ilticâ ile bir müddet orada beytütet eyledik.

Bu havâlice me'mûr olduğum işlere hitâm verib dersaâdete avdet etmek üzere iken Duyûn-u Umûmiye idâresince Bağdad'a kadar azîmetime lâzım gösterildi. Levâzım-ı seferiye tedârikine teşebbüs ve Dicle üzerinden nehrin azîmeti için lâzım gelen keleşin i'mâlini sipâriş eyledim. Şammar Şeyhi Fâris'in i'tâ eylediği tayı dersaâdete götürmek ister idim. Bağdad seyâhati buna mâni' olmakla Diyarbakir vâlisi Sâmih Paşa'ya takdîm eyledim. Müşârün-ileyh bil-mukâbele bize üç odalı direksiz bir çadır hediye eyledi.

Diyarbakir'den Bağdad'a

{Dicle Nehri}

Dicle Nehri'nin bir kısmı Diyarbakir'e yirmi dört sâat mesâfede ve şark cihetinde vâki' (Bicar) dağından gelen ve bir kısmı da Ergâni dâhilinde (Keydân) karyesinden nebeân edib nehirlerden husûle gelir. Diyarbakir'den sonra Bitlis ve Siird dağlarından cereyân Dicle'ye mensûb olan Batman ve Buhtan (veyâhud Botan) ve Rıdvân nehirleriyle Hakkari cibâlinden akan bir takım enhâr-ı sağîre ve (Zab) ve (Diyala) enhâr-ı cesîmesi inzimâm eylediğinden aşağı doğru gitdikçe Dicle kesb-i cesâmet eder ve Basra dâhilinde (Kurna) nâm mahalde Fırat Nehri ile birleşib artık ondan aşağı Basra Körfezi'ne kadar hâsıl olan nehr-i kebîre (Şatt'ül-Arab) denilir.

Dicle'nin suyu gâyet hafif ve lezîzdir. Fakat Basra'da vukû' bulmakda olan cezr ve med hasebiyle Şatt'ül-Arab'a deniz suyu karıştığından (Kurna) dan aşağı bi't-tab' ta'm ve lezzeti tagayyür eder. Dicle'nin menba'larından Basra Körfezi'ne kadar dolu bin iki yüz kırk kilometre hisâb ve i'tibâr olunur.

Kelek

Bağdad'a gitmek üzere sipâriş eylediğim (kelek) üç yüz bir senesi Eylül'ün ikinci Pazartesi günü hazır olmuşdu.

Diyarbakir'den aşağı Bağdat'a doğru Dicle Nehri üzerinden seyâhat edenlerin ma'lûmu olduğu vechle (kelek) denilen şey gece tulumlarından yapılmış bir nev' saldır. Tulumları nefesle şişirüb yan yana bağladıktan sonra üzerine bahçivan sırığı dedikleri ağaçlardan birer arşın fâsıla ile sağlı sollu kirişler vaz' ederek onun üstüne de ince çubuklardan yüzüb murabba'ü'l-şekil bir sâl teşkîl ederler ki ismi kelekdir. Bu keleklerin kotası nehir suyunun azlığına çokluğuna göre olur. Meselâ bahar mevsiminde suların kesretine mebnî iken iki üç yüz tulumluğa kadar kelek yaparlar. Diyarbakir'den Musul'a kadar Dicle Nehri bundan büyük kelege mütehammil değildir. Fakat Musul'dan aşağı nehir vüs'at ve cesâmet kesb edildiği cihetle sekiz yüz

S-29

ve bin tulumluğa kadar kelek yapılır. Bu kelekler suların çok zamanında haylî yük kaldırırlar. Bununla berâber tulumlar ancak bir karış kadar suya batar. Âdi sallar gibi ziyâde su çıkmaz. Suların az mevsiminde bile yüz elli tulumluk bir kelek bin beş yüz iki bin kıyye kadar yük tahmîl edebilir.

Keleğin bâlâde ta'rîf ettiğimiz tarz inşâsına nazaran üzerinde insân oturub durabilir halde değil ise de ekseri tüccâr mâlî nakl ettikleri cihetle yolcular emti'a deneklerinin ve zahîra çuvallarının üstünde yatup kalkarlar. Fakat sûret-i mahsûsada kelek yaptıran seyyâhın kelek ücretinin hâricinde birkaç yüz kuruş sarfıyla keleğin üzerine gündüzün harâretinden ve gecenin rutûbet ve burûdetinden muhâfaza olunabilecek ve içinde barınacak kadar bir (tente) yaptırırlar. Bu tente altı düz tahta döşeli bir nev' çardakdan ibâretdir ki üzeri ve etrâfı kaba Kürd kilimleriyle örterek mahfûzca bir oda şeklinde olur.

Bir de kelek her vakt su üzerinde görülür ve hazır bulunur merâkibden değildir. Yolcu ve eşyâ zuhûrunda bilhâssa sipâriş üzerine i' mâl olunur. Bununda iki sebebi vardır. Biri tulumlar su üzerinde müddet-i medîde duramaz. Çünkü su kesiminden yukarı kalan kısmı te'sir-i şems ve havâyâ dayanamaz çatlar. Binâenaleyh her bâr sulayub bakmak ister. Diğeri de kelek yalnız suyun akıntısıyla akıb gider olduğu için yerden avdet edemez. Mardin'de bozularak ağaçları satılır ve tulumları karadan geri getirilir. İşte bu iki sebebden dolayı yolcu ve eşyâ zuhûr idübde sûret-i mahsûsa da ısmarlanmadıkça keleciler hazır kelek bulundurmazlar. Hatta Diyarbekir gibi başlı bir şehrin önünden akan Dicle'nin bir yakasından diğeri yakasına geçebilmek için bile kelek bulunmaz. Gelib geçenler su müsâid ise piyâde ve hayvânî olarak geçit mahallerinden ve değil ise Diyarbekir'den yarım sâat uzak bir yerde vâki' kârgîr köprüden geçmeye mecbûrdurlar.

Keleğin iki küreği vardır. Fakat bu kürekler keleşî yürütmek için değildir. Boyuna? palası gibi dümen yerine isti' mâl olunur.

Bağdat'a kadar seyâhat hasb'l-mevsim yirmi günden ziyâde imtidâd edeceği cihetle

S-30

böyle uzun bir müddet âdî bir tente içinde barınmak müşkil idi. Binâenaleyh kelek üzerine vaz' olunmak üzere câmlı ve çerçeveli üç pencere ve bir kapıyı ve derûnünde halâ ve kiler gibi levâzımı hâvî ve ara sıra tenezzüh için nerdibân ile üzerine çıkılmak üzere üstü düz ve etrâfı parmaklıklı tahtadan güzel bir oda inşâ etdirdim.

Yapdırdığım kelek yüz elli tulumluk idi. Odanın ihâta ettiği mahalın hâricinde ancak iki nefer kelekçinin manevralarıyla bir uşâğın barınabilmesine kifâyet edecek kadar yer kaldı. İki sanduk ve üç çadırdan ibâret olan eşyâmızı tahmîle ve bâhusus matbah küşâdına imkân olduğunu görünce açıkda kalan eşyâ ve adamlarımızı biran Hasankeyf'e kadar gönderüb orada diğer bir kelek dahâ inşâ etdirmediği tasavvur eyledim. Çünkü biran iki günlük mesâfesi olan Hasankeyf'e suların azlığı hasebiyle kelek ancak altı günde vâsıl olacak idi. Binâenaleyh bizim muvâsalatımıza kadar Hasankeyf'de bir kelek inşâ ve tehiyye edilebilir idi. Bu sûrete karâr vererek matbah adevâtı ile aşçıyı keleğin bir köşesinde sıkışdırub eşyâyı terk ile hazır bulunan ehîbbâ vesâireye vedâ' etdikden sonra (Kavs) dan keleğe yol verdik. Beş dakika ileride (Kırklar Tepesi) denilen burunu dûr eder etmez şiddetli esen kıble rüzgârı keleğin ilerlemesine mâni' oldu. Birinin karşısında (Acem Göl) dedikleri mahale teveggufa mecbûr olduk. Vedâ' ettiğimiz zevât keleğin durduğunu görünce nezdimize geldiler ve bozmuş olan havânın küşâyışine intizâran iki gün kalarak eşyâ ve aşhâne için burada bir kelek dahâ inşâsıyla birlikte alıb götürmediği tavsiye ederler. Bu sûret vâkiâ münâsebet ve ma'kûl olmakla muvâfakat ve diğer keleğin yapılmasına kadar artık karaya çıkmayıb kelek içinde ikâmet eyledik.

İsmarladığımız yüz tulumluk diğer kelek ancak Eylül'ün altıncı Cuma günü hazır olabildi. Cumartesi ise ıdd ezha idi. Artık bir gece dahâ kalarak bayrâm günü şeâir-i dînîyeyi îfâdan sonra akşâmüzeri Acem Gölünden hareket eyledik. Yolumuzun üzerinde ve Diyarbekir'e birçok sâat mesâfe bulunan (Çaruki) karyesine çıkıb oradan hayvân ile Diyarbekir'e avdet etmek üzere müfettiş Mihran Efendi bize kelek arkadaşlığı etdi. Rüzgârın muhâlefetinden nâşî Çaruki'ye ancak üç sâatde gele

S-31

bildik. Mihran Efendi vedâ' ile gece Diyarbekir'e avdet eyledi. Bizde orada kaldık. Yol için tedârik etdiğimiz ispermeçet mumları Acem Gölü'nde durduğumuz çend gün zarfında kullanılıb azalmışdı. Sekiz on deste kadar mumun karadan yetiştirilmesini Mihran Efendi'den ricâ etdim. Çaruki karyesinden şafakla berâber hareketle ikinci vakti bir haylî mesâfe kat etdik zannında iken sipâriş eylediğim mumları hâmil olan adam yolda keleşe yetişerek üç sâatte Diyarbekir'den geldiğini söyleyince “az gittik uz gitdik dere tepe durmadan gitdik bir de arkamıza baktık ki bir arpa boyu yol gitmişiz” tekerlemesi hatırıma geldi. Akşâmüzeri (Arzu Oğlu) karyesiyle (Hocti) yanında bir kumsalda kalıb geceyi geçirdik.

Ertesi günü sâat bir raddelerinde (Holan) karyesi önüne geldik ki bu karye Diyarbekir'e dört sâat mesâfededir. Hatta Siird'den biran avdet ederek bir gece orada kalmışdım. Sâat onda Diyarbekir'e sekiz sâat mesâfesi olan (Bismil) karyesine varabildik . Bu köyün ahâlisi Türkman ve devecilikle meşhûrdurlar. Bismil ve (Tezekli) karyelerini birâz dahâ ileri geçerek hâlî bir mahalde ârâm ve geceyi imrâr eyledik.

Kelek mürûr eder iken suyun azaldığından dolayı nehir balıkları kaçacak yer bulamayub kendilerini keleşin üstüne atıyorlar idi. Oltasız ve zahmetsiz ayağımıza gelen kefal balıklarıyla ara sıra kahvaltı eder idik.

Ertesi Salı günü ki Eylül'ün onuncu ve Diyarbekir'den hareketimizin dördüncü günü sâat iki buçukda (Bucalı) karyesi pişgâhına geldik. Baharda Siird'in iskelesi i'tibâr olunan (Uta) karyesine nehren gider iken Diyarbekir'den râkib olduğumuz keleşe sâat beşde yol verdiğimiz hâlde akşâm ya'nî yedi sâat sonra bu karyeye vâsıl olmuşduk. İşte bu yedi sâatlik mesâfeyi bu def'a ilâ mâşâ-Allah dört günde kat' edebildik. O gece sâat iki raddelerinde (Batman) suyuna civâr (Zivi) isminde ve sağ yakada bir karye önünde kaldık. Ayın on dördü ve havâ râkid olmakla mehtâb gâyet latîf idi. Odanın üstüne çıkıb mehtâba karşı akşâm taâmı etdim.

Diyarbekir'den aşağı Dicle'ye dökülen enhâr-ı sâğire müteaddid ise de bu

mevsimde

S-32

pek çoğu kurumaktadır. Bunlardan dâimi elceryân ve mühimcelerinin biri (Batman) suyudur. Bu su Bitlis vilâyeti dâhilinde vâki' (Kulp) dağlarından gelib Diyarbekir'le Siird yanında (Beşiri) kıt'asından geçerek Dicle'ye münab olur.

Eylül'ün on dördüncü Çarşamba sabâhı Zivi karyesinden hareketimizde Kelekçi Mehmed Batman suyunun ağzına tekarrubumuzu ve bu noktadan mühimce bir (kapı) dan geçeceğimizi ihbâr eyledi. (Kapı) ta'bîri ma'nâsından da anlaşılacağı üzere geçit demek oluyor. Enhârde geçit ise suyun az zamanında nehrin yatağında taşlık ve tepe olan yerler meydâna çıkılda en çukur kalan ve suyu mecrâ olan mahallere itlâk olunur. Bu geçitler gâyetle dar olduğundan başka zemîni yokuş veya uçurumlu olanlarının suyu şiddetli bir akıntı ile çağlayanlar gibi yüksekten düşerek şelâle teşkil eder. Ba'z kere suyun yatağında cesîm kayalar ada gibi meydâna çıkar ki bunların arasından eğri büğrü dolaşarak geçmek lâzım gelir. Elhâsıl bu mevsimde keklele Dicle üzerinde seyâhatin tehlikelerinden biri bu kapılardır. Vâkıâ birkâç dakîka bir çağlayan sesi gelmeye başladı. Kelekçiler etrâfında hâsıl olan kayaların arasından hüsn-i sûretle geçebilmek üzere manevralar icrâ eylediler. Tamâm kapı mahaline gelindikde kelek bir sür'at hârik'ül-âde ile suyun akındısına kapıldı ve dehşet verecek sûretde şelalelerden geçti ise de o şiddetli suyun mecrâsını ta'kîb edemedi. Bir kayaya çarparak durdu. Kemâl-i müşkilât ile keleşü yüzdürebildik. Bu sırada birçok tulumlar zedelendi. Bir kenâra çıkıb hasâretimizi ta'mîre başladık. Bu ta'mîr beş sâat kadar imtidâd eyledi.

Durduğumuz mahal (Midyat) dağları silsilesinden Dicle'ye müntehi olduğı nokta idi. Bu dağların nehir boyunu ta'kîb eden kısmı duvar gibi düz ve gâyet yüksek ve tebâşir gibi beyaz bir nev' kısmı kayadan ibâretidir. Burada şâyân-ı dikkat ve gayet acîb bir şey nazar-ı dikkatime çarpdı. Şöyle ki: zeminden otuz kırk metre irtifâ'ındaki kayaların içinde oyulmuş âdetâ odaları ve pencereleri ve bir katdan diğerkata çıkmak için nerdibânları hâvî birçok insân meskenleri var idi. Bunlar elyevm yalnız kartal yuvası olabilir. Yoksa insân o irtifâ'a çıkılda iskân edemez. Zîrâ gerek

S-33

aşağıdan ve gerek yukarıdan hiçbir yolu izi yoktur. Âdeta düz duvarın içinde oyulmuş âşyâne-i duvâr hâlinedir. Şu hâlden anlaşıldığına göre vaktiyle nehrin mecrâsı başka cihette imiş. Bir aralık inkılâbât-ı arziye ile bu dağların bir tarafını sular alub götürmüş ve binâenaleyh kaya içlerindeki bu hânelerin nısfı ve medhal ve mahreci yıkılıb mahvolarak yalnız âsârı kalmıştır.

Dicle suyu azaldığı vakit iki sâhilinde kalan kumluk mahallere ve nehrin orta yerlerinde hâsıl olan adaların üzerine civâr kara ahâlisi tarafından bostân ekilir. Bu kumluklar bi't-tab' münebbit ve mahsûldârdır. Keleşti ta'mîr için durduğumuz mahaldeki bostânların sâhibleri veyâhud bekçileri olan Kürdler bir haylî müddet orada kaldığımızı görünce şâyet geçilmeye mecbûr oluruz da kavun karpuz sirkat ederiz havfiyla nezdimize gelib “burası taşlık yerdir gece kalacak olursanız belki havâ bozar keleştiğiniz yine hasârdîde olur daha ileride gece barınmaya elverişli bir yer vardır oraya kadar gitseniz iyi edersiniz” sûret-i hayr havâhânede istiskâl eylediler. Zâten ta'mîrâtımız akşamdan evvel hitâm buldu. Oradan hareket eyledik . Bir sâat kadar gider gitmez gâyet şiddetli bir rüzgâr çıktı ve havâda bulutlar zuhûr edib bir fırtına başladı. Bulduğumuz noktada keleşti sâhile rabt ederek kalmaya ve geceyi orada geçirmeye mecbûr olduk. Fırtına bütün gece devâm etdi. Durduğumuz mahal ıssız ve hâlî bir ağaçlık idi. Rüzgârın şiddetinden ağaç dallarında hâsıl olan gürültü ile baykuşların mehûf sadâları ve üzerimizden sür'atle akıb geçen kara bulutların görünüşü gâyet müthiş idi. Uyanık bulunduğum hâlde bir korkulu rüyâ gördüm zannediyor idim.

Ertesi günü havâ kesb-i sükûnet etdi. Ale's-seher olduğumuz yerden hareketle yolumuza devâm etdik. İki tarafımız yüksek duvar gibi dağlık idi. Bir aralık kaya dibinde on beş yirmi kadar göçerlere tesâdüf eyledik. Bir haylî müddet hâlî yerlerden geçtikden sonra insân yüzü görmek ve insân sesi işitmek hoşâ gidiyor. Haydûda bile tesâdüf olursa beşâşetle telakkî olunacak. Birâz dahâ gitdikden sonra öğle vakti bir kenâra yanaşib taâm etmekte iken hâlî ve gayri meskûn zannettiğimiz bir kayalık arasından birkaç Kürd ile birkâç koyun sürüsü zuhûr etdi.

S-34

Meğer o kayalık altı hâneli (Karyeşâ?) isminde defter-i hâkâniyece mazbût ve mukayyed bir köy imiş. Kayaların içinde gâyet mürtefi' ve insân gezemez yerlerde kartal yuvası gibi görünen delikler köyün hâneleri imiş. Nevâlemizden et tükenmiş idi. Bu köylülerden bir koyun satın almak istedik. Muvâfakat etdiler. Fakat mecidiyeyi on dokuz kuruş hesâbıyla alacaklarını bildirdiler. Buna da kân' olmayub koyunu yüz yirmi kuruşdan aşağı vermediler. Issız dağlarda ve kaya içlerinde yaşayan şu adâmaların bu yolda medenîlere mahsûs ince alış veriş dolandırıcılığı da ellerinden geldiğine baktımda te'accüb eyledim. Ve hakîkten zeka ve kâbiliyeti mahlûk olduklarına bende kân' oldum.

Ba'de'l taâm keleşe yol verdik. Yarım sâat ileride tepenin birinde bir harâbe göründü. Keleşçi Mehmed'den sordum. "Buna Alo kal'ası derler. Alo Dino [Alâeddin demek olacak] meşhûr bir haydûd imiş. Bunun bir köşkü de (Cizre) civârında Dicle kenârındadır. Bu haydûd vaktiyle köşküden Dicle'nin öbür yakasına bir zincir gerüb gelen geçen Keleşçileri tevkif ile hamûlesine göre birer bâc almadıkça salıvermez imiş. Haylî vakt uğraşılmış ise de hakkından gelinmemiş. Nihâyet Cizre müslimi bir keleşe çarşafly kadın kıyâfetinde kırk kadar müselleh kavvâs koyub Alo Dino'nun köşkü önünden geçirmiş. Haydûd emsâli gibi bu keleşi de tevkif ederek bâc istedikde keleşde esir câriyeden başka mâl olmadığı ve ister ise içlerinden birini seçib alması cevabı verildiğinden birini intihâb için Alo Dino keleşin içine girince kavvâslar tutub bağlamışlar ve Diyarbekir'de kazığa evrilerek bu sûretle evvel havâli şerrinden halâs olmuş" dedi. (el ahdet-i ali'er-râvi?) fakat Cizre Müsliminin haydûdu tutmak için karı kıyâfetinde kavvâslar göndermesi tedbîrine keleşçi Mehmed'in hayrân olarak ağzının suları akdığı tarz-ı ifâde ve râviş hikâyesinden anlaşılıyor idi.

Sâat sekiz raddelerinde idi ki sağ yakada (Merdes) isminde bir köyün önünden geçdik. Bu köyde bâğdan bâğçeden eser yokdu. İhtimâl ki o dâğın öbür cihetinde arâzi-i mezrû'ası ola. Keleşçi Mehmed karye derûnünde iki katly ve pencereleri camly muntazamca bir hâne göstererek "köyün ağası Abdi Ağa'nın hânesidir" dedi. Bu Abdi Ağa oralarca nüfûslu ve zengin bir adam imiş. Ne faydaki hüsn-i tabîata mâlik

S-35

değil. Zirâ gerek hânesinin havlisinde ve gerek bütün karye derûnünde sâye edecek bir tek ağâç bile yok idi. Abdi Ağa zengin adam ve köpek sâhibi ama “dünyada bir dikili ağâcım yok” deyü yemîn etse hânis olmaz.

Bir sâat ilerüde ve sol tarafda (Şikeftan) isminde cesîmce bir köy dahâ göründü. Bu köyler Hasankeyf'in pişdârları idi. Bâlâde zikr olunan Midyat dağlarının silsilesi bu mevki'de hitâm buldu. Üç sâat kadar dahâ etrâfda birkaç köy görerek yol gidüb akşâm ezânından sonra (Hasankeyf) e vâsıl olduk.

Memleket görünmezden evvel nehrin iki yakasında mevrû' tarlaları ve baz' ağâçlıklar müşâhede olunuyor idi. Havâ gâyet râkid latîf olub garîb şemsi müteâkib ağâçlık arasından ay doğmakda ve merâdan avdet eden bir sürü koyun inceli kalınlı çingirak seslerine âhenk ederek melemekde ve uzakdan yana bir (kapı) çağlayanın mırıltısı bu âhenk tabîata iştirâk eylemekde idi. Akşâm vakitlerine mahsûs olan hâl-i inzhâl ile şu latîf temâşâyâ daldım. Birden bire keleşin alt üst olması ve o sırada zabtiye Ömer Onbaşı'nın âhenksiz sesiyle feryâdı şu hissiyât-ı şâirâneye hâlel verdi. Meğerse mırıldısını işitdiğim çağlayâna gelmişiz. Kapıdan geçer iken şelâlenin irtifâ'ı keleş şiddetli sarstığı gibi Ömer Onbaşı'yı da tepeden tırnağa kadar ıslanıp sırlıklam etmiş imiş.

Hasankeyf

İsm-i sahîhi (Hısn Keyfâ) olan (Hasankeyf) Mardin sancâğına tâbi' Midyat kazasının altı köylü bir nâhiyesidir. Vaktiyle Hasankeyf'in cesîm ve ma'mûr olduğu elyevm müşâhede olunan âsârından anlaşılıyor. Nehrin iki sâhili bir takım ebniyye âsârıyla memlûdur. İki câmi' şerîf harâbesiyle minârelerinin ve cesîm bir köprü yıkındısıyla birkaç türbe ebniyyesinin hâvî olduğu sanâyi'-i mi'mâriye hâkikate câlib nazar-ı dikkatdir. Hele dört ayağının içi birtakım oda ve kâşaneleri hâvî olarak yapılmış olan köprü şâyân-ı temâşâdır. Hasankeyf elyevm

S-36

birer yer odasından ibâret altmış yetmiş hâneye hâvî bir köydür. Akrebi bir sokuşda insânı öldürmekle meşhûr olduğu için kıyyesi de altı yüz kırk dirhemdir.

Keleşimizi bir kenâra çeküb gece yatdık ve ertesi Cuma sabâhı hareket etmezden evvel biraz zâd ve zahîra tedârîki için çârsû ve pazar sorduk ise de öyle şey olmadığından bir soğan dânesi bile bulmaya muvaffak olamadık. Nihâyet muhtar ile hükümetin kâtibi imdâdımıza yetişerek bize bir kıyye sâde yağ bulabildiler ki okkanın altı yüz dirhem olduğunu bundan anlayub öğrendik ve sâat iki raddelerinde Hasankeyf'den hareket eyledik.

Ara sıra şiddetli rüzgârlar çıkarak yolumuza mâni' olmakda idiye de yine devâm ile birçok taşlık ve muhâtaralı kapılardan geçib sâat dokuz buçukda (Şebi) karyesi pişkâhına ve on birde (Hendük) köyüne ve akşâm sâat bir buçukda (Bilekâ) karyesine gelerek orada tevakkuf ve ertesi günü sâat ki raddelerinde (Uta) karyesine muvâsalat eyledik. Bu karye bâlâde hikâyeye edilmiş olduğu üzere Siird'in iskelesidir. Siird Duyûn-u Umûmiye müdürü Ahmet Nedim Efendi ile müfettiş Dimitriyâdes Efendi mülâkât için Uta'da bu fakîri beklemekte imişler. Bi't-tâb' o gün yolumuza devâm etmeyib gecesi de orada kaldık. Uta'de karyesinin mevki'i gâyet güzeldir. Arka tarafında (Buhtan) dağlarıyla nehir boyu birtakım ağaçlıklar zümrüt gibi pek latîf görünür.

Eylül'ün onbeşinci Pazar sabâhı müdür ve müfettiş efendilere vedâ' ile Ute'den kalkıb birâz ileride bulunan (Buhtan) nehrinin Dicle'ye mensûb olduğu mahalden geçdik. Buhtan suyu bu havâlinin mühimce enhârından olmakla Dicle'ye intizâm ederek suları ve akıntıyı tezyîd eylediğinden bundan sonra kelek bil-nesebe sür'atle gitmeye başladı. Buhtan nehrinin ağzında nim Cezire şeklinde bir burûn üzerinde (Til) isminde bir Hristiyân karyesi vardır. Bu karyenin önünde nehir boyu meşhûd olan cesîm duvar harâbelerinden anlaşıldığına göre orası eskiden müstahkem bir mahal imiş.

Biraz dahâ ilerüde (Mohine) isminde bir karye civârında kürdün biri “ falanın keleşî bu mudur” diye nâm ve şehir demek tasrîhiyle hitâb eylemesi üzerine “niçin sordun” diye suâlimize “Çelik” karyesi ağası Ali Ağa teşrîfinize müntezerdir ileriye koşub

S-37

kendisine haber vereceğim” cevâbını vermesi mûcib-i ta'accüb oldu . Zîrâ

oralarda Ali Ağa isminde tanıdığım hiç kimse yokdu.

Dahâ ileride Dicle'nin sol yakasında bir cadde ile bir hân göründü. Bu cadde Buhtan kıt'asıyla Siird beynindeki tarîk olub o mahale (Şebele) denilir imiş. Ondan sonra sâat dört raddelerinde nehrin sağ yakasında bulunan (Çelik) karyesine vâsıl olduk ve kahvaltı etmek üzere bir kenâra yanaşdık.

Bize müntezir olduğu haber verilen Ali Ağa keleşe geldi ve bizi hânesine da'vet etdi. Kendisi uzun boylu yirmi beş yaşında kadar genç bir adam idi. Arkasında kırmızı ipekli ketenden bir entârî ve üzerinde kalabdânlı bir meşlah ve başında üzerine kefyeye sarılı bir fes var idi. Çend sene mukaddem Kürdistân cihetine me'mûr olan ıslâhât komiserleri tarafından darsaâdete gönderilen ümerây-ı ekrâd sırasında bu Ali Ağa'da İstanbul'a gönderilmiş ve fakat bir kelime Türkçe öğrenmeksizin vatanına avdet eylemiş imiş. Darsaâdete müddet-i ikâmetinde İstanbullulardan muâmele-i garîb nevâzi görmüş olduğu için oradan gelen geçen İstanbul'lu yolcuları istikbâl ile ikrâm ve izzet göstermekte imiş. Ali Ağa'nın hemşerilerim hakkındaki hissiyât-ı minnetdârânesine beyân-ı teşekkür ederek hânesine kadar gitmekden af ile kelek derûnünde kahvaltımızı etmeye müsâade eylesini ricâ eyledim ve kendisini de bizimle berâber taâma alıkoydum.

Esnây-ı müsâhebetde oraların ahvâlinde sordum ise de idâreten ve siyâseten bilinmesi lâzım kelimelerden bîhaber olduğunu anladım. O civarda (Buhtan) cihetinde tiftik keçileri görmüşdüm. Bunların ehemmiyetinden ve çoğalmasına gâyet eylemeleri lüzûmundan bahisle ba'z nasihatde bulundum.

Çelik karyesi Midyat tarafından Buhtan kıt'asına giden tarîkin geçit mahalidir. Yolcuları nehrin bir yakasından diğer yakasına nakl için karye pişgâhında on beş yirmi tulumdan ma'mûl bir küçük kelek duruyor idi. O aralık zuhûr eden birkaç yolcu bu kelekle karşı yakaya nakl edildi ve barkırlar da suda yüzdürülerek geçildi ise de bunlarla berâber bulunan dört re's merkeb diğer hayvânlarla birlikde sürüye evrilmeyib bu cihette terk olundu. Merkebin suda yüzmediği ma'lûmdur.

S-38

“Gel de aşığı sudan geçer” darbı meseli bunların nasıl imrâr edileceğine intizâr ediyordum. Yolcuları karşı yakaya bıraktıktan sonra avdet eden kelekçiler bu merkebleri döke döke bin müşkilât ile suya sokdular ve ayakları sudan kesilmezden evvel yularlarını kasarak başlarını keleğin kenarına sıkıca rabt etdiler: Şöyle ki merkeblerin çeneleri keleğin üzerinde ve suyun içinde idi. Bu sûretle keleğe yol virüb çıka çıka karşı yakaya geçirdiler. Şu hâle baktım da aşığı sudan geçilmenin müşkil olduğunu bildiren darb-ı meseli muvâfık-ı hakikat buldum.

Buhtan nehrinin ağızındaki (Til) karyesinde gördüğüm harâbe eserlerine dâir ma'lumâtı olub olmadığını Ali Ağa'dan sordum. “Hazret Süleyman zamânında cin tâifesi tarafından binâ edilmiş bir kal'a imiş” cevâbını verdi. İstanbul'da görülen eski binâlara her ne asırdan kalmış olur ise olsun beyn'el a'vâm “Ceneviz zamânından kalma” denildiği gibi besbelli buralarda da âsâr-ı atıkaya cinler ve periler eseri deniyor!

Çelik karyesinin etrâfında kubbeli birkâç türbe vardır. Ali Ağa'nın ecdâdından ba'zılarının mezârları imiş. Bâlâde bil-münâsebe zikr olunduğu vechle gördüler türbe ziyâretine inhimâkları pek ziyâdedir. Her nerede bir kubbeli türbe ve heybetli mezâr görseler bil-hâssa durub duâ ederler ve etrâfına birçok sıtma bağları bağlarlar. Orada medfûn olan kimdir asla sormazlar.

Sâat beşde Ali Ağa'ya vedâ' ederek Çelik karyesinden kalktıktan ve hîn hareketimizde Ali Ağa bir cesîm balık ihdâ etmekle maa'l-teşekkür kabûl eyledik. Bu karyeden aşığı Dicle boyu iki keçeli zümrüt gibi yeşil ve ma'mûr dağlarla muhât idi. Bu dağlar bazân iki taraftan sâhile kadar yaklaşıb duvar şeklini alır ve bazân birer dirsekle yekdiğerinden tebâüd ederek sâhilden uzayıb nehre doğru birer hafif etek salıverir idi. Etek dediğimiz bu düzlüklerde üçer beşer hâneli bir çok köyler var idi.

Buhtan karyesinin Kürdleri gâyet mutîf ve çalışkandırlar. Kıyâfetleri de sâir Kürdlere benzemez. Başlarına keçeden ma'mûl uzun ve sivri bir küllah ve arkalarına gâyet uzun yönlü gömlek giyerler. İşsiz buldukları vakit bu

gömlüklerin yönleri yere

S-39

kadar sürünür. Bir işle meşgûl iken yönlerinin iki ucunu yekdiğerine dökümleyib enselerine atarlar.

Sâat on bir raddelerinde sol tarafda sâhilde küçük bir binâ göründü ve müteâkiben kükürt kokusu istişmâm edildi. Meğer kaplıca imiş. Vakt akşam olmakla geceleme üzere oraya yanaşdık. Karaya çıkıb hamâmı gözden geçirdim. Bahçe kulübesi gibi âdî taş duvardan yapılmış murabba'ü'l-şekil bir binâ olub ortasında sıcak ma'den suyu memlû bir havuz var idi. Kapısı açık olduğu için hamâmlıktan ziyâde yolculara hân ve hayvânlarına ahır olarak kullandığı pislikden anlaşılıyor idi. Kelekçi Mehmet hamâm pişâhında teveggufumuzdan bil-istifâde hamâma girdi. Kokudan [kelekçinin değil. Kükürt kokusundan] orada duramayacağımızı anlayıb Mehmet kaplıcadan çıkar çıkmaz keleşimizi on dakika kadar ileriye sorarak bir münâsib noktada kaldık.

Burada nehrin sağ yakası duvâr gibi yüksek kayâlık ise de her tarafında yüzlerce menba'lardan sular akdığı için kayâlar bütün yeşil otlar ve sarmaşıklar ile mestûr idi. Bu kayâlığın bir köşesinde görünen bir bina harâbesinin ne olduğunu kelekçi Mehmet'den sordum. “Şu kayâların irtifâ'ını ve menba'ların duvâr gibi dik ve sarp yerlerde olduğunu ve suların Dicle'den başka bir yere akmadığını görüyorsanız eğer Cenâb-ı Hak bu menba'lardan kullarının istifâdesini murâd buyurmuş olduğu basît yerlerde yaratır idi. Herifin biri irâdet'l-Allaha karşı gelerek işte şu gördüğünüz yere bundan bir iki sene mukaddem bir değirmen yaptı. Altı ay mürûr etmeden ve masrafını çıkarmadan bir yıldırım düşdü. Değirmenini harâb ve kendisini telef etdi” dedi. Mehmed'in ciddi bir tavır ve edâ ile bu yolda feylesofâne beyân-ı mütâla'a edişi görececek bir şey idi.

Eylül'ün on altıncı Pazartesi günü sabâhleyin oradan hareket eyledik. Nehrin sağ tarafı üç çarıklık mesâfeye kadar bâlâde ta'rîf olunduğu vechle muhtelif irtifâ'da binlerce su menba'larından merkeb selsebillerle memlû idi. Dicle'nin fizân ve irtikâsında bu menba'ların kısmı Kilis'in su içinde kalacağı cihetle Mehmed'in dediği gibi fi'l-hakika insânların bunlardan istifâde edebilmesi

müşkil idi. Dahâ ileri doğru iki sâhilin dağları

S-40

yekdiğerine yaklaşıb nehir darlaşmaya başladı. Bir sâat sonra (Girdab) denilen mahale vâsıl olduk. Burada Dicle'nin ortasında suyun sathıyla berâber ada gibi cesm bir kayâ göründü. Bu kayâ nehrin kısm-ı a'zamını tutarak iki yanından birer dar geçit bırakmış ve binâenaleyh suyun akındısı kesb-i şiddet eylemiş olduğundan üzerimize doğru koşub gelir dehşetli bir canavar gibi görünüyordu. Kelekçiler her nekadar taşa dokunmadan geçmek üzere manevra etdiler ise de akındının şiddetine mukâvemet mümkün olamadı. Kayânın bir köşesine çarparak keleğin beş on tulumu söndü ve bir dânesi de kayânın üstünde kaldı. Bundan yirmi otuz sene mukaddem Bağdad'a nehren ba'z mühimmât-ı harbiye gönderildiği sırada keleklerin biri bu taşa çarparak nehre bir top düşmüş ve o vakitten beri de bu kayâya (Top Taşı) derler imiş. Vâkıâ muhâtaralı bir geçid idi. Bizde az kaldı top yoluna gidecek idik. Bir tulum fedâsıyla ucuz kurtulduk. Bu havâliye (Kirh-i Dîvân) diyorlar. Bu dağ araları o kadar dolambaç yerler idi ki sık sık dolaşılan burunlar nehirde küçük küçük havuzlar teşkîl ediyor idi. Herkes on dakikada bir dirsek dönüb yeni bir havuz içinde bulunuyorduk.

Sâat dört buçuk raddelerinde kelekçi Mehmed bâlâde hikâyesi sebk eden Alaeddin'in köşkü önüne geldiğimizi bildirdi. Fi'l-hakika nehrin sâğ tarafında sâhilden birkâç arşın mürtefi' bir kayânın üstünde murabba'ü'l-şekil kargîr bir binâ göründü. Elyevm sekfî münhedim ve fakat dört duvârı kâim idi. Ortasındaki büyük ve iki yanındakileri küçük ve üzerleri kemerli nehre nâzır üç penceresi var idi. Vaziyetine ve Dicle'nin o noktada ziyâdece darlaşmasına bakılırsa vâkıâ bu köşkün haydutluğu kendisine eğlence ittihâz etmiş birinin meskeni olduğu ve kelekçinin hikâyesi pek de yabâna atılacak muhayyelâtdan olmadığı anlaşılır idi.

Buradan aşağı mürtefi' dağlar nehirde uzaklaşmaya başladı ve iki tarafa basît ve müferreh arâzi göründü. Sâat on raddelerinde Buhtan'ın meşhûr (Fındık) karyesi önünden geçdik. Mevki'i gâyet güzel ve ağaçlık bir karyedir. Ebniyyesi kargîr iken bir aralık harâb olmuş ve ondan sonra

S-41

ahâli ebniyye-i atıkayı i'mâr etmeyib âdî hâneler inşâsıyla tevettün eylemişler. Münhedim bir kal'a eseri de mevcûddur. Bir yakadan diğerk yakaya gidib gelmek için Fırat Nehrin'de gördüğümüz resimde ağaçdan yapılmış altı düz maûne gibi birde kayık var idi. Buradan sonra Dicle'nin yüzü büyücek bir nehir şeklini almaya ve muhâtaralı kapılar bacalar azalmaya başladı. Birâz ileride Dicle'nin geçid mahali i'tibâr olunan (Mansuriye) karyesi pişgâhında mürûr ile ba'de'l-gurûb sâat birde sâhilin sağ cihetinde vâkıâ (Cizre) ye vâsıl olduk.

Cizre

(Cizre) nin ismi sahîhi (Cezîre-i İbn Ömer) dir. Mardin'e tâbî' kazâ merkezidir. Cizre ta'bîrinin sebebi de Dicle'nin feyezânında kal'asının hendeklerine su girib memleket bir ada şeklinde kaldığı içindir. Kal'ası âl-i cengiz binası imiş. Kasaba kâmilen kal'a dâhilindedir. Ahâlisi Mardin'liler gibi garîb ve Kürd lisânlarıyla tekellüm ederler ise de Kürd lisânı daha gâlibdir. Kasabadan karşı yakaya gidib gelmek için duba üzerine yapılmış bir ahşâb köprü vardır. Eylûl'ün on dördüncü Salı günü orada kalıb keleşimizi ta'mîr ve zâd ve zahîremizin nevâkısını ikmâl eyledik.

Ertesi Çarşamba sabâhı gök gürleyib şimşek çakmakda ve yağmûr yağmakda idiye de keleklik yoluna mâni' olacak rüzgâr olmadığı için havânın bozmasına bakmayıb Cizre'den hareket etdik ve yarım sâat ileride nehrin sol yakasında ağaçlık içinde görünüşü gâyet latîf (Hasırdelen) isminde bir karye ile birâz dahâ ileride (Baki) isminde cesîm ve kargîr bir köprü harâbesi önünden geçerek dört sâat kadar yağmûr altında yol alabildik. Ancak korkduğumuz şedîd rüzgâr zuhûr ile yağmûr bulutlarını dağıtıb keleşin yoluna mâni' oldu. Bir çakıllık kenârında durduk. Çakıllık keleşin tulumları için muzır bir mahal olmakla yedek çekerek ilerlemek istedik ise de sahilin her ciheti yedek çekmeye müsâit olmadığına binâen bulunduğumuz yerde tevakkufa mecbûr olduk. Havâ ise gitdikçe kesb-i istidâd

S-42

ederek Kasım fırtınaları rengini aldı. Aşağı tarafa doğru uzakdan görünmekte

olan meşhûr (Cudi) dağına bakarak akşamladık. Rüzgâr ise gece yarısına kadar devâm eyledi.

Şu zamân-ı medeniyetde yelken gemisiyle seyâhat etmeyi hatırımıza bile getirmeyiz. Hâlbuki yelken gemisi keleşe nisbetle vapûr gibidir. Rüzgâr seyr ve hareketine mâni' olmaz. Kelek ise bil'akis rüzgâr ile yerinden kımıldanamıyor. Buna “yel üfürdü” fâide etmiyor. Yelken “söktürdü” lâzım!

Ertesi Perşembe günü havânın sükûnetinden bil-istifâde birâz yol alabilmek üzere şafaktan evvel hareket eyledik. Cizre'de mülâkât ettiğim zevâtdan ve mahallî hânedânından Mahmud Efendi yolumuzun üzerinde Dicle kenârında (Reyhâni) nâm karyede meşhûr ve muntazam bir bağçesi olduğundan bahisle geçer iken birâz uğrayıp tenezzüh etmemizi ricâ ve kendisi Salı günü biran oraya giderek mütezzir olacağını ifâde eylemiş idi. Hâlbûki rüzgârın muhâlefeti bizi iki gün Cizre ile Reyhâni karyesi beyninde süründürdü. Artık havânın müsâadesini fevt etmek üzere bağçe sefâsından sarf-ı nazar eylemeği hayırlı gördüm. Bağçe hareket ettiğimiz noktadan yarım sâat ileride idi ama dahâ sabâha bir buçuk sâat var idi. Öyle beyvekat misâfirlik olamayacağı için durmayıb yolumuza devâm ettik. Keleşçi Mehmed'in ifâdesine göre bu bağçenin mislî dünyâda yok imiş ve meyveleri İstanbul'da bile bulunmaz imiş. Hatta kabûksuz ve çekirdeksiz şeftâli olur imiş!... Allah sâhibine bağışlasın. Ne yapalım? O nâdir meyveler kismetimizde yok imiş. Üç sâat ileride nehrin geçid i'tibâr olunan bir mahalinden (Miran) aşîretinin yayladan çöle mürûrlarına tesâdüf ettik. Karı erkek çoluk çocuk sekiz on bin nüfusun birçok hayvânât-ı muhtelefe ile Dicle'nin bir yakasından diğer yakasına mürûru hakîkate şâyân-ı temâşa bir şey idi. Bir kısmı öte yakaya geçmiş ve diğer kısmı henüz beri yakada müctemian beklemekte ve bir takımını da ara yerde nehrin geçit verdiği bir iki mahalinden insân ve hayvân katarlarıyla bir sâhilden diğer sâhile zincir çekilmiş gibi kol kol akıp geçmekte idi. Keleşimiz bunların arasından mürûr ederek yoluna devâm eyledi.

Birkâç sâat dahâ gitdikden sonra Dicle'nin sol tarafında Cizre'ye tâbi' (Peşhabur)

S-43

isminde büyücek bir karye pişgâhına geldik. Bu karye nâhiye merkezi imiş. Mardin'den Musul'a giden cadde buradan mürûr ediyor. Tatar ve yolcuları bir sâhilden diğeri bir sâhile geçirmek üzere Fındık karyesi önünde gördüğümüz nev'dan bir de kayık var idi. Köyün hâneleri oldukça büyük ve kargîr olub ahâlinin refâh ve servet sâhibleri olduğunu gösteriyor idi. Havânın müsâadesinden istifâde ederek gece sâat bire kadar gitdik ve çöle hemhudut olan dağlardan (Kara Çak) ve (Botma) dağlarının arasına tesâdüf eden bir noktada durub geceledik.

Ertesi sabâh sâat onda hareketle sâat dört buçuk raddelerinde sağ tarafda bir garîb köy önünden geçer iken o civârda hayme nişîn olan bir bölük asâkir-i nizâmiye neferânından biri yüzerek keleşimize kadar geldi ve Musul'da bir asker zâbitına verilmek üzere bize bir mektûb tevdi' eyledi.

Bu mahalden aşağı artık sağlı sollu iki yakada ufak tefek Arab ve Yezîdî köyleri vardır. Arabların meskenleri siyâh kıl çadır ile (sarîfe) dedikleri hasîrdan yapma külbelerden ibâretdir. O gece (Botma) dağı garbında bir Arab karyesi önünde kaldık. Köyün bostânlarından birâz kavun karpuz satın almak istedik ise de henüz olmamış deyü sâhibleri satmadı. Karşı yakadaki bostânlardan bir Arab çocuğu nehre iki kavun bırakıb kendisi yüzerek ve kavunları göğsüyle iterek keleşe getirdi. Fil-hakîka hâm imiş. Çocuğa beş on para bahşîş verib kavunlardan sarf-ı nazar eyledik.

Eylül'ün yirmi birinci Cumartesi sabâhı Şefikle berâber olduğumuz yerden kalkdık. Sâat iki raddelerine Botma dağının nehre nâzır ve mürtefi' mahalinde türbe gibi görünen kubbeli bir binânın Bilâl-i Habeşî radiyallahu teâla anh hazretlerinin makâmı olduğu keleşçi Mehmet tarafından haber verildi. Bu'd ve irtifâ'ı ziyâretine müsâid değil idi. Bir sâat sonra yine rüzgârların münâsebetsizliğinden dolayı (Babnit) isminde bir karye pişgâhında tevakkufa mecbûr olduk. Bu karye kargîr binâları hâvî büyücek bir Türkmân köyü idi. Ahâlisinden Hıdıroğlu Zeynel Ağa isminde seksen yaşını mütecâviz bir pîr-i fânî müsâhabet için nezdimize geldi ve oraların ahvâline dâir şu yolda ma'lûmât verdi:

S-44

Buradan Musul'a kırk sekiz sâatdir. Bu civârda (Babnit) den başka Türkmân köyü yoktur. Cizre'den buraya kadar birkâç Arab köyünden mâ-adâ yetmiş kadar (Yezîdî) köyleri vardır. Bilâli Habeşi hazretlerinin makâmı denilen mahalden her sene güz mevsiminde bir top sadâsı gelir. Topun şiddetinden bütün köyün hâneleri sarsılır. Topun sadâsından başka dumânı da görülür. Tecrübemize göre bu dumân hangi tarafa mütecevvih olur ise o sene o cihette bereketsizlik veyâhud bir hastalık vukû' bulur. Top sadâsı ve dumânı çıkan mahalde ve kayâ içinde bir delik mevcûd ve meşhûddur. Topun atılmasına müteâkıb gidilib muâyene edildikde deliğin ağzı siyâhlanmış görünür ve barut kokusu iştîmâm olunur.”

Zeynel Ağâ'nın şu garîb hikâyesini dinledikten sonra kendisiyle vedâ'laşib sâat sekizde oradan hareket eyledik ise de Babnit'den aşağı nehrin yatağı pek ziyâde taşlık ve kapılar sa'be'l-mürûr idi. Bir yandan rüzgâr kesb-i şiddet eyledi. Dura kalka nihâyet bir sâat kadar ilerleyebildik ve akşâm olmakla bulunduğumuz noktada geceledik. Biz ise bütün gün yol aldıktan sonra gece eski Musul dedikleri mahalın alt taraflarında kalarak ertesi günü Musul'a girebileceğimizi hesâb ve tahmîn ediyor idik. Hâlbuki durduğumuz mahalden eski Musul'a beş sâat istermiş. Artık yeni Musul'a hak eriştire! Doğrusu bu mevsimde kelek seyâhati güzel şey imiş.

Ertesi sabâhı sâat on bir raddelerinde hareket etdiğimizi yatdığım yerden his eyledim ise de tenperverlik edib kalkmadım. Beş dakîka geçer geçmez yatağımdan odanın tavânına kadar fırlayıb yine yatağıma düştüm. Meğer bir kapıdan geçiyor imişiz ama bu kapıdan geçmek değil yerden uçmak idi. Yine suyun yüzüne birkaç tulum saçdık. Kelekçinin biri yüzerek gitdi topladı. Sâat beşe doğru (eski Musul) denilen bir Arab karyesi pişgâhına geldik. Bu eski Musul Hazreti Ömer radiyallahu teâla anh hazretlerinin zamân-ı hilâfetlerinde i'mâr edilmiş olan (Hadîse) nâm şehirdir. Metîn ve müstahkem ve fakat metrûk bir kal'ası mevcûtdur. Nehir boyu eski

S-45

şehrin harâbeleri görünüyor ise de bu harâbeler âdî duvâr yıkındılarından

ibâretidir.

Sâat dokuz raddelerinde sol yakada iki süvâri gördük. Bunlar keleşe seslendiler ve Musul'dan istikbâle gönderildiklerini ve iki günden beri oralarda dolaşib bizi beklemekte olduklarını bildirdiler. Burası karaya çıkmaya müsâit olmadığından avdet eylemeleri kendilerine bildirilerek biz de keleşle yolumuza devâm etdik. Bir sâat ileride sol yakada esâsî tamamıyla suyun içinde müselles'ül-şekil bir binâ eseri görüldü. Hâl hazırî esâs duvârı üzerine bir sıra dizilmiş taşlardan ibâret olmasına bakılır ise yapılmakta iken tâ'tîl edilmiş bir binâyâ benzer. Taşlar ikişer arşın mûka'abından gâyet cesîm ve beyâz mermer olup sühûletle nakl edilir şeyler değil idi. Bu eserin ne olduğunu (ne zamandan kaldığını öğrenemedim). Birâz dahâ ilerlediğimiz sırada ortalığı bir koku istilâ eyledi. Yine kükürtlü bir ma'den suyu menba'ına yaklaştığımız anlaşıldı. Ba'dehu bir kenârda durub geceledik ve bütün gece kükürt kokusundan mu'zib olduk. Eski Musul'dan beri nehrin boyu sık sık Arab köyleriyle ma'mûrdur.

Eylül'ün yirmi üçüncü Pazar ertesi sabâhı Şefik'den evvel keleşe yol verib sâğ yakada kükürtlü su menba'ının bulunduğu (Hamidat) karyesinin ve sâat bir raddelerinde sol yakada (Kara Koyun) isminde ve âdeta kasaba tarzında cesîmce bir köyün önünden mürûr eyledik. Birâz dahâ ileride yine sol kolda (Raşîdiye) dedikleri mahalde bir iki çadır görüldü. Musul Duyûn-u Umûmiye müdürünün bizi istikbâl için oraya gelmiş olduğu haber verilmekle yanaşib karaya çıktık. Çadırlar Musul radîf binbaşısı Süleymâniyeli İsmail Bey'in imiş. Bizi karşılayib çadırında kahve ve şerbetle ikrâm ve izzet eyledi. Oradan keleşi Musul'a gönderib bizde Müdür Efendi ile berâber hayvânlara râkiben yola çıktık ve iki sâatte Musul'a vâsıl olduk.

S-46

Musul

Elli bine garîb nüfûsu câmi' ve merkez vilâyet olan (Musul) şehri Dicle nehrinin sâğ yakasında ve memleketin kısm-ı a'zamı kal'a içindedir. Kal'anın nehir üzerine açılan kapısının önünde bir yakadan diğer yakaya duba üzerinde bir ahşâb köprü vardır. Musul'a gelen keleşler köprüye yanaşır ve binâenaleyh nehir

yolcularıyla kara yolcuları bu köprüden geçerek şehre dâhil olurlar. Şehre girilince gâyet galebelik bir meydâncık görülüyor ki memleketin çârsû ve pazar mahalidir. En büyük dükkanlar kahvehânelerdir. Ve her zaman lebâleb doludur. Şehrin cihetinde kal'a duvarının üzeri bile boydan boya kahvehânelerdir. Çârsû dükkanları yalnız dükkan sâhibini istîâb edebilecek kadar bedesten dolabı gibi küçük ve içlerindeki emtia vesâire o nisbetde cüz'dir. O küçük dükkanlarda satılan eşyâdan ziyâde dükkancuların başlarına sardıkları gâyet büyük abâni sarıklar insânın gözüne çarpar. Hele bazı dükkanın eşyâ-yı mevcûdesine nisbetle sâhibinin sarığı elbetde dahâ kıymetdârdır.

Şehrin kapısından bu pazar mahaline girer girmez halkın şemâtet ve arbedesine sesleri ayyûka çıkarcasına bağrışarak elleriyle kollarıyla etdikleri hareket ve işârete bakıp yekdiğeriyle müzârabe ediyorlar zan etdim ve bunların arasından geçib gitmekte tereddüd ederek yanımda bulunan Duyûn-u Umûmiye müdürine “şu kavganın içine girmesek” dedim. Müdür Efendi tebessümle bu gürültünün kavga olmadığını ve âdeta yekdiğeriyle müsâhabet ve alışveriş etdiklerini bildirdi.

Musul köprüsünün karşı yakaya müntehî olduğu noktadan ileri karada cesîm ve yüksek bir kargîr köprü daha var idi. Karada böyle metîn ve muntazam bulunmasının sebebinin sordum. Suların yükseldiği zaman karşı yakada görünen düzlük su altında kalarak mürûr ve ubûr kesb suûbet eylediği için Namık Paşa'nın Bağdad vâililiği henkâmında inşâ edilmiş olduğunu öğrendim.

Hükümet konağı şehrin hâricinde ve alt başda Dicle üzerinde cesîm ve ahşâb

S-47

bir binâdır. Hükümet devâir ve me'mûriyetini kâmilten istîâb etdikden sonra kalan kısmı vâlilerin harem dâiresidir. Bu konak ince Bayraktaroğlu Mehmet Paşa zamânında kapı altı cerâiminden yapılmış imiş. Civârında da asâkir-i şâhâne kışlası vardır.

Musul'a muvâsalatıma doğruca hükümet konağına giderek vâli Tahsin Paşa ile görüşdüm. Me'mûrin hükümetden merkez mutasarrıfı Hamdi ve mektûbçu

muhtâr beyler ve defterdâr Nazif Efendi ve adliye müfettişi Hafız Rüştü Efendi ve mahkeme-i bidâyet cezâ reisi Naci Efendi ehibba-yı kadîmeden olmakla cümlesine birden orada mülâkî oluşuma memnûn oldum. Vâli Paşa bu fakiri ögle taâmına alıkoydu. Hükümet konağından çıkıp kumandan paşa ile de mülâkât etdikden sonra memleket ile hükümet konağının arasındaki açıklıkta ve Şat kenârında çadırlarımı kurub yerleşdim.

Kelekler Diyarbekir'den Musul'a kadar tutulmuş ve binâenaleyh burada işleri bitmiş idi. Bizi Bağdad'a kadar götürmek üzere on lirâya diğer iki kelek sipâriş eyledim. Diyarbekir'de yapırmış olduğum oda kendi malım olmakla cedîd kelekler birine vâz' eylemek üzere karaya çıkartdım.

Musul'a muvâsalatımın ertesi günü hamâma gitdim. Âdî kara taşdan ve kara sakızdan yapılmış bir hamâm idi. Zâten aydınlık alacak tepe camları pek az olmakla içerisi zindân gibi karanlık ve dellakları kır sakallı Arablar idi. Hamâmın içinde mevcûd olan iki küçük kurnayı benden evvel gelenler zapt eylemiş olduklarından dellak bir satl içinde su götürerek başımı yıkamaya ve vücûdumu da başım gibi sabunladıkdan sonra ba'zen de açık elleriyle “şap” ve ba'zende yumruklarıyla “güm” diye vurarak Arab havâsı usûlünde sırtımda darbuka çalmaya başladı. Lâyıkıyla istihâm kâbil olmadığını anlayıp hemen birkâç tâs su dökdüm çıkdım. Soğuklukda kurduğum sırada bir nargile ile kahve istedim. Hamâmcılar mütehayyirâne yekdiğerinin yüzüne baktılar ve nargile ile kahveye bedel yanıma bir ocak yelpâzesi getirib koydular. Meğer Musullular hamâmdan çıkar çıkmaz Dicle üzerindeki yüksek kahvehânelere giderek nargile ve kahvelerini orada içerler imiş. Hamâmda müşterilere ocak yelpâzesinden başka bir şey vermiyorlar.

S-48

Hamâmdan çıkdıktan sonra memleketi gezdim ve câmi' kebir Şeyci Mehmet Efendi isminde mezinnden bir zât ile mülâkât eyledim. Zarîf ve mübârek bir adam idi. Şehrin hâneleri tuğladandır. İçlerinde kapı ve pencere sıvaları mermerden yapılmış muntazam ve metîn binâlar bulunur. Musul ahâlisinin zengin takımı fes üzerine abânî sarık sarar ve boy kürkü veya cübbe ve şalvar giyer. Orta sınıf başlarına sarı ipek kefiye sarıb arkalarına meşlah giyer.

Aşağı takım pamuk ipliğinden mâî ile beyâz veya kırmızı ile beyâz renkte şetrencî dokuma mendil ve ikâl kullanır. Arabların cim harfini kaf gibi telaffuz ettikleri ma'lûm ise de bu havâli ahâlisi kaf ve gaf harflerini cim gibi telaffuz ediyorlar. Meselâ karyeye “carye” ve kebir yerine “cebîr” ve bakır kelimesine “bacır” diyorlar.

Çadırımıza avdetimizde vâli paşa ziyâretimize geldi ve fakîri berâber alıb akşâm taâmına konağına götürdü. Ertesi Çarşamba günü merkez mutassarıfı Hamdi Bey'le berâber hayvânlarâ râkiben Musul'un karşı yakasında kâin meşhûr (Ninova) harâbesiyle o civârda medfûn olan (Yunus) aleyhisselâm hazretlerinin merkad-ı şerîfelerini ziyârete gitdik. Ninova harâbe-i cesîmesinin âsâr-ı atîka teharrî edenler tarafından açılmış bir cihetinde mermerden yapılmış bir binâ havlîsinin duvarlarındaki (baralyef) denilen kabartma tarzda mahkûk resimler ile bir kapı önünde yine mermerden iki arslan mevcûdu idi. Ondan başka görececek bir şey yokdu. Harâbe pek vâsi' olub kısm-ı a'zamında taharriyât ve hafriyât icrâ edilmemiştir. Hazreti Yunus aleyhisselâmın türbeleri Ninova harâbesinin mukâbilinde vâki' (Beure) isminde bir karyede idi. Ba'de'l ziyâre şehire avdet ve dâhil memleketde enbiyâ-i izâmdan (Şit) ve (Danyal) ve (Cercîs) aleyhisselâm hazretinin merkadlerini ziyâret eyledik. Ertesi günü Musul'dan hareketim mukarrer olmakla bu ziyâretlerden sonra hükümet konağına girdik vâli paşa ile resm-i vedâ'-i icrâ Süleymâniye mutasarrıflığından bil-infisâl dersâadete avdet etmek üzere o gün Musul'a gelmiş olan güvâ gibi zâde Ataullah Efendi ile bil-teşerruf muârafe peydâ eyledim.[1]

Eylül'ün yirmi altıncı Perşembe günü sâat üç raddelerinde fakîri teşyî' eden ehibbâ ile ba'de'l-vedâ' cedîd keleklerle Musul'dan hareket eyledik. Bu keleklerde yine yüz

[1]Müşârün-ileyh eyyevm Bağdad vâlisidir.

S-49

ellişer tulumlu idi ama tulumlar tamâmı şişirilmiş olduğu için evvelki keleklerin iki misli kadar büyük idi. Bağdad'da kereste bulunmadığından nâşî bu havâlden gönderilir. Binâenaleyh kelekçilerimiz Bağdad seyâhatinden bil-istifâde birâz

kereste götürüb satmak üzere keleklerin üstüne çalı çırpıya bedel muntazam tahtalar ferş etmişler idi.

Musul'dan açıldıktan sonra hükümet konağının alt tarafında bir adet hurma ağacı görüldü. Arabistan'a mahsûs olan bu latif meyveli zarîf ağaç bu havâlide mebzûl değildir. Musul'dan aşağı iki sâhil bir çok Arab-ı sarîfe ve haymeleriyle memlû ve şenliklidir. Arab köylerinden başka ara sıra ebniyyesi kargîr büyük karyeler vardır. Buralarda nehir boyu görünen bostânlarda kavun karpuzdan ziyâde bal kabağı renginde gâyet büyük helvacı kabağı husûle gelir. Ondan başka kaliteli acur yetiştirilir. Acurlar mübâlağasız asma kabağı cesâmetinde oluyor.

Arabların tarlalarını sulamak için nehir boyu inşâ ve isti'mâl eyledikleri su dolabları şâyânı ta'rîfdir. Şöyleki: sâhilde nehrin yatağından bedâ ile ba'zen nısf-ı dâire ve ba'zen kulle gibi müdevver olarak tuğladan bir kuyu inşâ ederler. İrtifâ'ı zemînin sathından bir mikdâr yüksektir. Bu kuyu duvarının karada bulunan kısımdan ya'nî arkasında toprağı kazıb sekiz on arşın boyunda hafif bir yokuş husûle getirirler. Bu yokuşun üst başı kuyunun irtifâ'ına muhâzi olup alt başı toprağın içine doğru iner. Kulle şeklinde bulunan kuyunun ağzına kiriş tarzında bir ağaç vaz' ederek bu ağâca iskâ olunacak arâzinin vüs'at ve mikdârına göre birden başka altıya kadar makaralar rabt eylerler. Bu makaraların her birine dana ve inek tulumundan cesîm karbâlar mu'allakdır. Her karbânın ipini birer öküz veyâhud bargîr çeker. Ya'nî ipin ucu hayvâna bağılı olduğundan hayvân yokuşun üst başına çıkınca karbâ suyu inib dolar ve hayvân yokuşun alt başına indikde karbâ yukarı çıkıb suyu boşaltır. [Beyn-el-Arab arâzi-i mezrû'anın mikdârı su dolablarının hâvî olduğu karbâlara göre hesâb edilmek âdetdir. Meselâ "filanın tarlası şu kadar bekrelektir" derler. "bekre" kelimesi

S-50

ise makara demek olduğu ma'lûmdur.] Su çekilir iken bu makaralar âdetâ sefâin makaraları veyâhud kuş çıvıldısı gibi ince ve süratli bir ses çıkarır ve garâibden olarak kaffesinin sesi ve âhengi birdir.

Musul'un üst tarafında vak' olup zikrî sebgat eden (Hamidat) karyesindeki kükürt menba'ının kokusu her bâr garb rüzgârlarıyla Musul'a kadar geldiği

misüllü alt tarafda vâkı' (Hamâm Ali) veyâhud (Hamâm'ül Alil) denilen kaplıcanın kükürt kokusu da şerk rüzgârıyla gelir. Binâenaleyh Musul'da dâimâ kükürt rayıhası eksik değildir. Sâat sekiz raddelerinde işte bu Hamâm Ali'nin önünden geçdik. Binâsı Buhtan kıt'asında gördüğümüz kaplıcanın aynı idi. Fakat her sene Haziran'da bu hamâma birkâç nüfûs gelir imiş. Hâlbuki hamâmın binâsından başka etrâfında aslâ ebniyye eseri yoktur. Bunca nüfûs çadır altında barınmaya ve zâd ve zâhîrelerini birlikde getirmeye mecbûr olduklarından hastaların sudan bekledikleri fâideyi çadır altlarında kuru ekmek yiyerek çekdikleri sefâlete fedâ etdikleri anlaşılır.

Akşâm üstü (Nemrut köprüsü) denilen mahale geldik. Bu köprünün vücûdu olmayıp nehrin bir yakasından diğer yakasına kadar su içinde müşâhede olunan bir duvâr temelinden ibaretdir ki vaktiyle araziye saky ve irvâ için suyu yükseltmek üzere yapılmış bir seddin harâbesi olduğu anlaşılıyor. Hasb'el-mevsim suların azaldığından nâşî bir arşın irtifâ'ında şelâle hâsıl ediyor idi. Muhâtarasızca geçilir birbirinden tâşlara sürterek mürûr eyledik ve yarım sâat ileride bir kenârda durub geceledik. O gece şiddetlice bir sıtma beni rahatsız etti. Ertesi sabâh erkence hareket edip iki sâat ileride ('Avyene?) dedikleri mahale geldik ki burada da Nemrut Köprüsü gibi bir şelâle var idi. Bu şelâle diğerinden dahâ mühîm ve muhâtaralı olmakla keleş bir kenâra yanaşırdılar ve eşyanın bir kısmı ile beni karaya çıkardılar. Akşâmını sıtma tekrâr ederek yürümeye mukadder olamadığımdan keleşinin biri beni sırtına alıp şelâleden ileri keleşe yanaşacağı mahale götürdü. Vâkıâ geçid

S-51

mahali pek yüksek idi. Keleşler suyun içine girercesine alt üst olarak geçdiler. Bu sırada bir şişe ma'den suyu ile aşçının ocak üzerinde bıraktığı bir et tenceresi nehre düştü. Hamd olsun başka ziyânımız olmadı.

Sâat beşde sol yakada (Zâb) suyunun Şat'a münasab olduğu mahalden ve dokuz buçuk raddelerinde sağ tarafda (Sultân Abdullah) dedikleri karye pişgâhından ve sâat on birde (menkûbe) isminde ve gurûbdan sonra da (Cebir) isminde cesîmce iki karye önünden geçdik. Sultan Abdullah meşâhir-i mezinneden imiş. Türbesi karyenin mürtefi' bir karyesinde görünüyordu. Şat boyu

iş bu karyelerden başka sık sık Arab-ı sarîfe ve çadırlarıyla ve birçok kükürtlü ma'den suyu menba'larıyla memlû idi. O akşâm gurûbi mütâkıb hilâli kamer müşâhede olundu ki ertesi Cumartesi günü bin üç yüz üç sene-i hicriyesi muharrem'in gurre-i idi. Akşâm taâmı için durmadık. Matbah keleşi bize tekarrub etdi. Yemeğimizi alarak hem taâm ve hemde yolumuza devâm eyledik ve gece sâat üçde bir kenâra yanaşib kaldık.

Ertesi günü erkence hareketle iki sâhil boyu birçok Arab karyelerinin önünden akıb giderek sâat dokuz buçukda Musul'a tâbi' ve sâğ yakada vâki' (Şerkat) kal'ası denilen bir nâhiye merkezine geldik. Bu kal'a hân şeklinde dört köşe binâdır. Derûnünde bir mukadder asker var idi. Müteâkıben (Hanuka) isminde büyücek bir karye önünden geçdik. Ondan sonra başlıca bir şey göremeyib gece sâat üç kadar gitdik.

Ertesi Pazar günü sâat üç raddelerinde iken (Zab-ı Esfel) suyunun Dicle'ye mensûb olduğu mahalden mürûr eyledik. (Kerkük) dâhilinde vâki' (Altın Köprü) kazasında mürûr eylediği için bu suyun bir ismi de (Altın Köprü Suyu) dur. Bir sâat ileride (Cebeli Hamrin) göründü. Bu cebelin silsilesi Şat'ın sâğ cihetinden bedâ ederek bir iki sâatlik mesâfeden sonra sol cihete geçib (Hanikin) civârında (Kal'a-i Zinan) denilen mahalden i'tibâren hudûd-ı İrânîye'yi teşkil eder ve (Amare) hizâsında İran hudûdundan içeri girerek Hozistan kıt'asında Şatt'ül-Camus nâm bataklığa muntehî olur. Cebel-i Hamrin'in sol tarafındaki kısmının bidâyetine (Cebel Makhul) derler.

S-52

Sâat altı raddelerinde Cebel'in yamacında (Kal'a-i Cibbar) isminde bir harâbe göründü dahâ ileride Şat kenârında birkâç köylü Arab bizim keleşi görür görmez feryâd ve figâne başladılar. Ne istediklerini sordum. Şammar aşîretinin efrâdının bir gün evvel köylerini basıb soymuş olduğundan bahisle tezellüm ve istimdâd etdiklerini anladım. Biçâre müştekîlere bu bâbda imdâd ve muâvenet edebilmek iktidârımızın mâfevkinde bir şey olmakla bi't-tab' kendilerine hükümete mürâcaat eylemelerini tavsiye ederek yolumuza devâm eyledik.

Buradan aşağı sâhil boyu birçok katrân ve neft menba'ları vardır. Suyun

yüzü âdetâ yağlanmış gibi idi. Bir müddetden beri sol tarafa geçmiş olan Cebel-i Hamrin sâhilinden uzaklaşmaya başladı. Nehrin iki tarafı basit ve ince yapraklı çamlık gibi bir nev' çalılık idi. Arab köyleri de azaldı ara sıra çalılıkların içinde yaban domuzları görünüyor idi. Gece sâat dörde kadar gittik. Çalılıklardan mahrukât toplayan Arabların akşamdan sonra sâhil boyu yakmakta oldukları ateşler suya aks ederek boğaz içinin ateş balıkçıları andırıyor idi. Gece bir kenârda kaldık. Buralarda çakâl pek çok olmakla bunların sabâha kadar (a. a. a. ay) diye bağırmaları bize uyku uyutmadı.

Ertesi günü hareket etmek zamânı geldiği halde keleklerin hareket etmediğine te'accüble odadan dışarı çıkarak sebeb-i tevakkufumuzu öğrenmek istedim. Meğer orada ihtidâb eden Arablardan kelecilerimiz bir iki hemşehri bulub sabâh keyfi müsâhabete dalmışlar. Ses çıkarılmasa hiç hareket etmek arzusunda değiller idi. Kendilerine bir (zılgıt) vererek yerlerinden kaldırdım ve sâat bire doğru hareket edebildik.

Bir sâat kadar ileride ve Tikrit'e dört sâat mesâfesi olan bir mahalde nehrin suyu çekildiğinden dolayı karaya oturub kalmış bir vapur göründü böyle hâlî mahallerde âsâr-ı medeniyetden olan vapurun görünmesi doğrusu hoşuma gitdi. Dicle üzerinde yalnız Basra'dan Bağdad'a kadar vapurlar işlediği ma'lûm ise de böyle Musul civârına kadar vapur geldiğini bilmez idim. Acaba hangi kumpanya malıdır (idâre-i nehriye) vapur

S-53

larından mıdır diye düşünmekde iken vapur keleşimizi görünce bandırasını küşâd eylediğinden İngilizlerin bir kelek sefinesi olduğu anlaşıldı ve tamâm vapurun hizâsına tekarrubumuzda kapudanî bir çifte gik sandalla râkiben yanımıza gelerek hâl ve hâtırı ve havâdis sorub müsâhabete başladı. Adamcağız postasız ve telgrâfsız hâlî bir yerde kalarak ahvâli âlemden vakt ve zamânıyla haberdâr olamadığı için geçen gelenlere böyle tekarrub ile havâdis soruyor. Biz ise yirmi günden ziyâde nehir üzerindeyiz. Verecek tâze havâdisimiz yok idi.

Bil-mukâbele kendisini isticvâb ederek vapurun (Komt) isminde Hindistan donanmasına mensûb ve İngiliz Devleti'nin Bağdad cenerâl konsolosunun

maiyyetine me'mûr bir (Stasyoner) olduğunu ve ilkbahârda suların! irtikâsında bil-istifâde Bağdad'dan hareketle gemicilere idmân ve ta'lim için oraya kadar gelmişler ise de birden bire suların çekilmesinden nâşî vapur oturub kalkdığını ve feyezân zamânı vapur yüzmeye başlayınca Bağdad'a avdet edileceğini öğrendim. Kapûdân kır sakallı ve kırmızı yüzlü kaviyy'ül-bünye ve zî şekîme bir zât idi. Besbellî işsiz güçsüz beş buçuk ay şu sûretle çölde tebdil hevâ etmesi ve istirahat etmesi kendisine yaramış. İngilizce ile Almanca'dan başka lisân bilmiyor idi. Kendisiyle ba'd'el-vedâ' yolumuza devâm eyledik.

Refâkatimde hiç deniz ve merâkib-i bahriye görmemiş Diyarbekir'li bir kâtib ile birde hizmetçi var idi. Ben kapûdân ile müsâhabet eder iken ve vapura hayretle bakmakda idiler. Kapûdân müfâratden sonra bunlar etrâfı alıb istintâka başladılar: Bu vapur ne ile yürür? Ateşi neresinde yanar? Kamarası hangisidir? Arkasındaki keskin tahta (dümen) nedir? Sandâl kadar mı gider? Efendî yukarı suyu nasıl çıkabilir? Suâllerine bir sâat kadar cevâb vererek vakt geçirdim. O aralık sâğ tarafda yüksek bir yerde türbe şeklinde bir binâ göründü. (İmâm-ı Kerim) türbesi diye ma'rûf bir ziyâretgâh imiş. Aşağı doğru yine Arab köyleri müşâhede olunmaya başladı ise de Musul civârı gibi sık değil idi. Bu köylerin tarlalarında darıdan başka mezrûât olmadığına nazaran ahâlisinin serçeden korkar makûleden olmadıkları anlaşılıyor. Ma'-hazâ her tarlada

S-54

çadırdan yapılmış yüksek çardak var. Üzerlerinde birer Arab ayakda durarak sabâhdan akşâma kadar kuşları ürkütüb kovuyor. Canlı korkuluk.

Sa'du Mağâra

Tikrit'e bir sâat kala sâğ kolda bir mağâra gibi bir yer göründü ve müteâkiben zaptiye tüfenke ve kelekçiler çakmâklı köhne tabancalarına sarılıb silah atacak gibi tavır edilir. Ne var diye sordum. "Zaptiye buraya (Sa'du) mağârası derler lağnetleme bir yerdir sa'du bir mezracendir ve bu mağâra da sâkinder yolcular geçer iken silah atmayacak olurlar ise mutlakâ başlarına bir felâket gelir" dedi. "Barınak icâdından evvel yolcular ne yapar idi? Böyle münâsebetsiz fikirden vazgeçin. Beyhûde barut ve kurşun telef etmeyin. Bâhusûs

kurşunun çölde birine tesâdüf etmek ihtimâli vardır” diyerek bunları silah atmadan men’ eyledik. Yarım sâat geçer geçmez çöl tarafında havâ birden bire karardı. Rüzgâr kırsırağa gibi çölden öyle toz kaldırmış idi ki bakdıkça dehşet veriyor idi. Kenâra dar varabildik. Bora başladı. Hiç böyle dehşetli bora görmedim. Kelekçiler keleşî sâhilde rabt eder etmez meşlahlarını başlarına çekib yüzüstü yere yatdılar ve bora geçinceye kadar başlarını kaldırmadılar. Bu hâl yirmi dakika kadar devâm etdikden sonra havâ açıldı. Fakat rüzgârın şiddetinden nehirde hâsıl olan dalgalar keleşî sudan bir metrûkder karaya çıkarıb çakılların üstüne oturtmuş ve çölden gelen kumlar yerde yatan kelekçileri âdetâ toprağa gömülmüş gibi örtünmüş ve odamın içini doldurmuş idi. Kemâl-i müşkilât ile keleşî suya indirdik ve bir sâat kadar dolmuş olan kumları temizlemekle uğraşdık. Yüzümü yıkar iken sakalımdan bıyığımdan âdetâ çamur akıyor idi. Yanımız sıra gelmekte olan bir zahîra keleşî parçalanıb yirmi çuvaldan ziyâde buğdây nehre gitdik.

Kendimize çeki düzen verdikden sonra yolumuza devâm sırasında zaptiye ile kelekçiler münâzi’eye başladılar ve kavganın ucunu bize ulaştırdılar. Meğerse bu dehşetli bora (Sa’du) nun başı altından imiş. Çünkü silah atılmasına müsâade etmemişim!...

S-55

Vâkiâ şu boranın tamâm Sa’du mağârasını geçer geçmez zuhûri kelekçilerle zabtiyenin i’tikâdına takviyet verecek ittifâkât garîbeden idi. Artık heriflere ne söylesem ve ne delil götürsem fâide vermeyecek ve bundan böyle zan ve i’tikâdlarına asla hâlel gelmeyecek. Şâyân-ı dikkat şurası ki bu vak’ayı her vardığımız yerde hikâyeye ederek kendileri gibi Sa’du’ya inananların efkârına kuvvet verecekler ve daha garîbi şu ki beni de şâhid gösterecekler!... Bunlara “yanılmaz sıra gelen buğdây keleşî mağaraya silah atılmışdı. Niçin paralanıb bizden ziyâde hasâr gördü”? diye müdâfa’a etmek istedim ise de kelekçilerin biri “o kelekde bizim şerrimize uğradı” diye unflecevâb vererek keleşînin hasârında dolayı âdetâ mesûliyet-i ma’neviyye altında bulunduğumu anlattı. Azıcık daha söylesem zahîra keleşînin hasârını tazmîne borçlu olduğumu iddiâyaya kalkışacak!... Kabâhatli gibi boynumu büküb sükût eyledim.

Tikrit

Sâat on bire doğru Tikrit'e vâsıl olduk. (Tikrit) Irak'ın en eski ve târihce en meşhûr şehirlerindedir. Elyevm Bağdad vilâyetine merbût (Samarra) kazâsı dâhilinde bir küçük nâhiye merkezidir. Memleket bir sırt üzerinde ve hâneleri kerpiçdendir. Yanında bir harâb kal'a ile birkâç hurma ağacı görünüyordu. Sekenesinin çoğu Kerkük ve Erbil taraflarından gelmiş oldukları için Türkçe söylerler. Reji me'mûru keleşimize geldi görüşdü. Ondan başka me'mûr yüzü görmedik. Gâlibâ bununda gelişi tütün taharrîsi için idi ama cesâret edemeyip gelişine âdî ziyâret rengi verdi. Orada durduğumuz sırada hizmetkârlarımızdan Diyarbekir'li Ohennes bir aralık çay pişirirken ispirto lambasını devirdi. Az kaldı keleş tutuşduracak idi. Keleşlerle zabtiye bu kazâyı da (Sa'du) ya hâmil ederler diye korkumdan Ohennes'i şiddetli takdîr ederek ağız patırdısıyla heriflerin beyân-ı mütâlaa eylemelerine meydân vermedim.

Gece sâat beşde Tikrit'den hareket eyledik. Ertesi Çarşamba günü sâat

S-56

on iki raddelerinde sol tarafda (Devir) karyesinin önünden geçtik. Karyede bir iki kubbeli binâ ile bir minâreli câmi' şerîf görünüyordu. Bu kubbeli binâların biri Mehmed el Devr ibn Seyid Kazım Hazretlerinin türbesi ve karyenin (Devir) ismiyle mevsûm oluşu da bundan dolayı imiş. Köyün kenârında sekiz on hurma ağacından ibâret bir ormancık var idi. Bir hurma ağacı Musul'da ve bir iki dânesini dün Tikrit'de görmüşdüm. Bugünde burada topluca bir orman hâlinde görerek gâyet nazar rübâ buldum.

Samarra

Yarım sâat ileride ve sol yakada eski Bağdad denilen ve Hulefâ-i Abbâsiye zamânında ma'mûr olan (Samarra) nın harâbeleri görünmeye başladı. Buradan Samarra'ya kadar sekiz on sâatlik mesâfe nehir boyu ve içerilere doğru çöl kâmilin harâbe ile memlûdur. Bu harâbelerden eski Bağdad'ın cesâmetine ve dört milyona kadar seknesi olduğuna dâir târihin verdiği haberin sıhhati anlaşılıyor. Birâz ileride kâimen durur cesîm duvarlar göründü. Harâbelerin kâffesi âdî sarı toprak tuğladan ibâretidir. Mermer vesâir nev' taşdan vebâhusûs sanâyi'-i

me'mûriyeden eser bulunması Hulefâ-i Abbâsiye'nin zihnimde bulduğum minnet ve azâmet müştehiresini küçülttü. Ve birkâç sâat evvel Samarrâ'ya tekarrubumuz kelekçiler tarafından haber verildiği sırada zihnimde hazırladığım hayâlet şâirâne bu harâbelerin müşâhedesiyle sabun nüfâhası gibi sönüb mahv ve zâil oldu.

Samarrâ'ya garîb bir mahalde ve sâğ tarafda (Kal'a-i Âşık) isminde bir kal'a eseri ve sol yakada (Kasr-ı Ma'sûka) isminde müseddes'ül şekil bir kasr harâbesi var idi. Bunlar mürûr zamân ile yolcular lisânında elyevm bir takım hikâyeler bâdî olmuşdur. Şöyle ki ümerâdan birinin kızına müteğallibeden biri taaşşuk edib fakat izdivâç ümîdi münkati' olmasıyla kızın sâkin olduğu kasra mukâbil Şat'ın karşı yakasında bir kal'a binâ ederek oradan muhâsameye kalkışmış imiş. Bir rivâyetde de küberâdan birinin gözde câriyelerinden birine bir fakîr imâle-i nazar-ı muhabbet eylemesinden dolayı câriyenin ikâmetgâhı olan kasrın mukâbiline zikr olunan kal'aya binâ olunub âşık Cesur oraya konulmuş imiş.

S-57

Sâat onda Samarra'ya muvâsalat eyledik. (Samarra) her ne kadar kâim-makâmlık merkezi ise de bir iki yüz hâneli köyden ibâretidir. Ticâret ve sinâat ve hatta zırâat gibi şeylerden mahrûmdur. Orada medfûn olan (İmâm-ı Ali el-Hâdî) ve oğlu (Hasan el-Askerî) hazretiyle İmâm-ı Ali el-Hâdî'nin hemşiresi Halime Hâtûn'un ve Hasan el-Askerî'nin zevcesi Nergis Hâtûn'un merkad-ı şerîfeleri şîllerce en büyük ziyâretgâhlardan olduğu içün her sene kaliteli züvvâr gelib gider. Binâenaleyh Samarra ahâlisi hancı tavuğu gibi yolcu fuzelâtıyla geçinir. Hatta kelekden çıktığımız sırada bir takım esnâf dükkân ve terâzilerini bırakarak üzerimize koşub el açdılar.

İmâmeler hazretlerinin medfûn oldukları türbe fevk-al-âde müzeyyen olmakla öyle bir köy içinde garîb bir tezâd hâsıl ediyor idi. Türbenin binâsı büyücek bir câmi' şerîf kadardır. Kubbesinin üzeri kurşun yerine kâmilten altın kaplama tuğladır. Birkâç sâatlik mesâfeden güneş gibi ziyâdâr görünür. Derûnü Hind ve İran kârî en zarîf ve latîf sanâyi' me'mûriye ile evvel derece tezyîn ve tasnî' edilmişdir ki seyr ve temâşası hayret verir. Türbenin civârında ve yine o cesâmetde bir câmi' şerîf vardır. Bununda kubbesiyle berâber hâriç duvârları elvân mütenevvi' ile rengârenk çini dediğimiz kâşiden yapılmıştır. Derûnünde

imâm-ı mehdînin ihtifâ ve gaybûbet eylediği kuyu mevcûddur.

Ba'de'l-ziyâre hâriç kasabaya çıkarak Hulefâyı Abbâsiye'den Mu'tasım Billâh'ın binâ kerdesi olan (Câmi' ül-Cum'a) nın harâbesini gezdim. Bu câmi' şerif mübâlağasız yirmi bin kişi isti'âb eder cesâmetdedir. Üzeri açık olarak binâ edilmiş dört duvardan ve duvarları da bâlâde ta'rîf etdiğimiz tarzda tuğladan ibâret ve elyevm kâimen mevcûddur. Câmi' şerîfin garbında on beş yirmi metre kadar mürtefi' kelle şekerî resminde ve şerefesiz birde minâresi vardır. Bunun üzerine çıkmak için nerdibâna bedel minârenin hâricinde helezonî bir yol yapılmıştır. Samarra'da bulunduğum müddetçe kazânın kâim-makâmı efendi ile tahrîrât kâtibi bu fakîre refâkat ve mihmândarlık eylediler. Akşâmüstü ezân vakti ba'de'l- taâm Samarra'dan hareket etdik. Buradan aşağı Şat'ın yüzü Bağdad'a bostân ve zahira nakl eden keleklerle memlû idi. Bütün gece durmayıb yolumuza devâm eyledik.

S-58

Ertesi Çarşamba sabâhı (Han Mızrâkhı) dedikleri mahal hizâsına geldiğimizi haber verdilerse de bu mahal haritada gösterilmemiş olduğundan bulunduğumuz noktayı tahmîn ve hesâb edemedim. Sâat sekiz raddelerinde (Şat Edhem) suyunun ağzına gelib olduğumuz mevki'i haritada buldum ve Samarra'dan beri iyice yol aldığımızı anladım.

Şat boyu iki sâhilde bâlâde ta'rîf etdiğimiz Arab köyleri ile su dolabları sıklaşmaya başladı. Bu köylerden birtakım kadınlarla çocuklar satmak üzere başlarına bir kab içinde süt ve yoğurt alıb suda yüzerek ve ba'zısı bir gece tulumunu şişirib at gibi üzerine bindikten sonra ayaklarını kürek gibi tahrîk ederek keleşimize geliyorlar idi. Arab çocukları ekseriyâ bostân keleklerine musallat oluyorlar. Bunları def için keleklerden ba'zen silah ve ba'zen taş atıyorlar idi. Yukarılarda tesâdüf etdiğimiz bostân keleklerinde çakıl taşları yığındısı görerek safra almışlar zan eder idim. Meğer bu taşlar keleşe musallat olan Arab çocuklarını tehdit için silah müdâfa' imiş. Ma'hazâ çocuklar silaha taş kulak asmıyorlar kelekden bir kabak olsun aşırmadıkça arkasını bırakmıyorlar.

Rüzgâr çıktığı için o gün (Şat Edhem) den pek uzak gidememiş olduğumuz

halde ezân vakti bir kenârda durduk. Mizân'ül-hevâdan ve gurûb şemsin irâe eylediği alâimden rüzgârın devâm edeceğini keşf ile kelekçilere haber verdim ise de bu kehânete i'timâd etmediler ve gece keleşe yol vermediler. Fakat rüzgârın devâmı kuvve-i kâşifemizi kelekçilere tasdik etdirdi ve fen ve reml ve cifre intisâbım olduğuna kaviyyen i'tikâd hâsıl ederek içlerinden biri fal baktırmak arzusunu bile dermeyân eyledi. Bulduğumuz nokta Bağdad'ın (Hâlis) kıt'ası idi. Gece mehtâb gâyet latîf idiye de rüzgâr odadan dışarı başımızı çıkarmaya ve kelekçiye fal açıb birâz eğlenmeye mâni' oldu.

Ertesi Perşembe sabâhı ben daha uykuda iken kelek hareket etmişti. Sâat bir sularında akşâmdan beri devâm eden rüzgârın şiddetine mukâvemetle çalışan kelekçilerin şamânetiyle gözümü açar açmaz yorganımın üstünde bir fındık fâresinin sıçrayıp gezdiğini görerek te'accüb eyledim. Menhûsun girmedığı delik yok. Sâat ikide Samarrâ ile

S-59

Bağdad'ın vesatı i'tibâr olunan ve Şatın sol cihetinde bulunan (Sündiye) karyesi pişgâhına gelebildik ise de rüzgârın şiddetine mebnî daha ileri gidemeyeceğimizi anlayıp orada durmaya mecbûr olduk. İşte bu noktada Bağdad'ın meşhûr hurma ormanları başladı. Bu ormanları temâşâ ile rüzgârın sükûnetine intizâr etmekte iken kelekçilerden biri “rüzgâr akşâma doğru dursa bile ancak Pazar gecesi veyâhud sabâhı Bağdad'a varabilirüz. Halbuki Sündiye karyesinden Bağdad'a karadan on bir sâatlik mesâfededir. Eğer ister iseniz biran gidebilirsiniz” deyince vâkıâ bu köyden bargîrler tedârikiyle karadan azîmet etmeyi ve o geceyi üzerindeki köylerin birinde geçirerek ertesi Cuma sabâhı Bağdad'a girmeyi hayırlı gördüm ve zabtiye ile uşağın birini ve birde gerek gece yolda ve gerek Bağdad'a hîn muvâsalatımızda derhâl lazım olabilecek eşyayı berâber alarak Sündiye karyesine çıkdım. Köyde ücretlerini peşîn almadıkça hayvânları çıkarıp göstermediler. Zarûrî paralarını verdim. Birde ne göreyim? Eğer siz palansız lâgar iki dolab bargîriyle merkeb imiş! Bereket versin keleklerimiz henüz hareket etmemişdi. Eşyâ meyânında bulunan hayvân takımlarını çıkartarak artık hayvânların lâgarlığına bakmayıb sâat altıda Sündiye'den? hareket eyledim.

Köyden açıldıktan sonra Şatın sağ cihetinde ve sâhilden haylice uzak bir

yerde kubbeli bir binâ göründü. Şeyh (Cüneyd) in türbesi imiş. Ziyâretine giden mecnûnları iyi etmek hâssasında mâlik olduğunu söylediler. Bu hâssalı türbe-i şerîfenin böyle çöl ortasında ve medenî yerlerden uzak bir mahalde bulunmasına teessüf olunur!

Akşâm ezânı vakti (Cedide) karyesine geldik ve bir hân havlîsinde çadır kurub geceyi geçirdik. Bütün gece rüzgârın şiddetiyle berâber o derecede havâ soğuk idi ki ta'rif edemem. Bağdad gibi sıcak bir iklimde ve bâhusûs teşrîn-i evvel bidâyetinde böyle soğuk garâibden idi. Ertesi teşrîn-i evvelin dördüncü Cuma sabâhı Şefik'den evvel zabtiye ile uşağın nezle mukaddimesi olarak sıkça sıkça aksırmalarından uyandım. Derhâl bir ateş yakdırıp birâz ısındıktan sonra (Cedide) karyesinden sâat on ikide yola çıktık ve üç sâat kadar yekdiğerine mülâsık derecede yakın ve hurma ormanlarıyla muhât köylerden geçerek gitdik. Sâat üç buçuğa doğru

S-60

Bağdad şehrine bir sâat mesâfesi olan ve Şat'ın sâğ cihetinde bulunan imâm-ı Musa-el-Kazım Hazretlerinin türbe ve câmi' şerîfenin dört aded minâreleriyle birâz ilerde sol cihetde Bağdad şehri cevâmî' şerîfesinin kubbe ve minâreleri hurma ağâçlarının arasından görünmeye başladı.

Bu seyâhatnâmenin Diyarbekir faslında bir nebze beyân olunduğu üzere Bağdad'a gidenler mutlakâ bir çıban çıkarırlar. Bu çıbana zuhûr ettiği memleketin ismiyle (Haleb çıbanı, Diyarbakır çıbanı, Bağdad çıbanı) denildiği gibi Bağdad'da bir ismi de (Hurma çıbanı) dır. Altı aydan bir seneye kadar devâm eder. Hurma çıbanı erkek ve dişi i'tibâriyle iki nev'dır. Erkek nev'ı bir veyâhud iki ve fakat büyücek olur. Dişisi âdî kan çıbanları gibi sağır ve fakat müteaddid olur. Küçük çocukların (besbelli derileri nâzik olduğu için) yüzlerinde zuhûr eder. Binâenaleyh Bağdad'luların veyâhud çocuklukda Bağdad'da bulunmuş olanların ale'l-ekser yüzlerinde çıbanın bıraktığı eser görünüyor. Bu çıban büyüklerin (besbelli derileri kavî olduğu için) pekte yüzlerine musallat olmayıp ellerinde ve ayaklarında zuhûr eder ise de Bağdad'a burunun ucu ve ağzın kenârı ve cebhenin ortası gibi münâsebetsiz yerlerde baş gösterdiği vâki'dir. Sâir çıbanlar gibi bu hurma çıbanının şiddetli ağrısı sızısı olmaz. Zuhûr ettiği yerde evvelâ bir

kaşınmak his olunur ve kaşınan yerin derisi beyâz ince soğan zarı gibi kat kat açılmaya başlayıp nihâyet bir yara hâlini kesb eder. Bu yarayı her gün bir iki def'a yıkayıp temiz tutmaktan başka iltiyâm pezir edecek hiçbir ilacı yoktur. Müddet-i ma'lûmesini ikmâl edinceye kadar devâm eder müstekrâ bir şeydir. Binâenaleyh yüzde ve göze görünür bir yerde zuhûr etmesini bi't-tab' insân arzû eylemez.

Bağdad'a giden bir yolcu Bağdad şehrini ilk def'a uzakdan gördüğü anda a'zâ-yı vücûdundan herhangi bir tahrîk eder ise çıbanın orada zuhûr ettiği gûyâ mücerrab imiş!...(Cedide) den hareketimize müte'âkib bu rivâyet hatırıma geldi. Kâh istihzâ ve kâh inanacak gibi tereddüd ve iştibâh ile bil-ihyâr a'zâ-yı vücûdumdan

S-61

zararsız farz ettiğim sol kolumu çıban korkusuyla tahrîke başladım! Üç buçuk saat o derecede tahrîk etmişim ki Bağdad'ı gördükten sonra vazgeçmek istediğim hâlde tabiât-ı sâniye hükmünü almış gibi o gün akşâma kadar ara sıra sol kolum hareket etti durdu ve iki mâh sonra çıkardığım çıban ise sağ baldırında zuhûr eyledi!...

Azamiye

Sâat dört buçukda nehrin sol yakasında kâin (Azamiye) kasabasına vâsıl olduk. İmâm-ı a'zam Ebû Hanife Hazretleri burada medfûn olduğu için kasabanın ismi müşârün-ileyh hazretlerine nisbet edilmiştir. Azamiye'ye Dicle kenârından geldiğimiz cihetle Şat üzerindeki köprü'nün ve hurma ağaçları arasından imâm-ı a'zam hazretlerinin türbe ve câmi' şerîfeleriyle sol yakada imâm-ı Musa el-Kazım hazretlerinin bâlâde zikr eylediğimiz türbe ve câmi' şerîfeleri kubbe ve minârelerinin görünüşü fevk'al-âde nazar rübâ idi. Azamiye'ye dâhil ve câmi' şerîf pişgâhındaki meydâna vâsıl oldukda hayvândan inerek tozumu toprağı temizleyecek ve türbe-i şerîfeyi ziyâret ve Cuma namâzını edâ için abdest alacak bir yer aradım ve meydâna nâzır kapısı açık bir binâ görüb derûnünde ve pencerelerinin önündeki galebelikten hân veyâhud kahve hâne zannıyla içeri girdim. Meğer burası imâm-ı a'zam hazretlerinin türbedârı ve mütevellisi Numan Efendi'nin hânesi imiş. Kendisi gâyet mükerrerrem ve hânedan ve kapısı dâimâ açık

olduğundan derûnündeki galebelik cuma münâsebetiyle türbe-i şerîfeyi ziyârete gelen ehîbbâsından ibâret imiş. Ağaları bu fakîri kapıdan karşılayıp yukarı çıkardılar. Bulduğum mahalın neresi olduğunu henüz anlayamadığım halde abdest alacak bir yer sordum. Kara sakallı ve başı imâmeli beşûş ve nâzik bir zât yanıma gelerek “namâza dahâ vakt var gâliba yoldan geliyorsunuz. Birâz istirahat buyurunuz ba’dehû abdest alırsınız. Câmî’ şerîfe de hep birlikte gideriz” deyince burasının hân veya kahve hâne olmadığını anladım ve beyân-ı ma’derat ve izhâr mahcûbiyetiyle kim olduğunu ve nerede bulunduğumu suâl ettiğimde kendisinin türbedâr Numan Efendi olduğunu ve hânesinde bulunduğumu söyledi ve kahve ve nargile ikrâmından

S-62

sonra üstümü ve başımı temizlemek ve abdest almak üzere beni başka bir odaya götürdü. Ve müteâkiben hizmetçileri önüme bir tebsi ile mükemmel taâm getirdiler. Doğrusu bu zâtın şu gârib nüvâzlığına ve hânedânlığına mütehayyir ve minnetdâr oldum. Zîrâ benim kim olduğumu bilmediği ve nereden gelib nereye gittiğimi henüz sorub anlamadığı hâlde mücerred bir misâfir diye ikrâm ve izzet etmekte bulunmuş idi. Öğle ezânı okundu. Câmî’ şerîfe gidip cumayı edâdan sonra Numan Efendi türbe-i şerîfenin kapısını küşâd eyledi. Sâir züvvâr ile imâm-ı a’zam hazretlerinin merkad mübâreklerini ziyârete muvaffak oldum.

Bir minâreli olan bu câmî’ şerîf gâyet ferah ve cesîmdir. Sokağa ve meydâna nâzır olan iki cihetinde yüksek demir parmaklıklar ile muhât büyücek bir havlîsi ve bu havlînin iki büyük kapısı vardır. Türbe-i şerîfe câmî’nin ittisâlinde ve kapısı câmî’ şerîfin içindedir.

Ehibbâ-yı kadîmemden ve Bağdad vâli-i esbakı Necip Paşa merhûmun ahfâdından olup bir müddetdir mesâlih zâtiyesini tesviye zamanında Bağdad’da bulunan Necip Bey o aralık karşıma çıkarak bugün buraya muvasâlatımı tahmîn ve hesâb ile istikbâle geldiğini beyân eyledi ve kendisiyle birlikte bulunan Bağdad Duyûn-u Umûmiye nâzırı Behçet Bey’le bizi görüşdü. Şu iltifât ve nevâzişe beyân-ı minnet ve Numan Efendi’ye teşekkürâtı mahsûsamı tekrâr ile vedâ’ etdikden sonra Necib ve Behçet Beylerle bir arabaya binib yarım sâatte Bağdad’a muvâsalat ve o gece Behçet Bey’le hânesinde misâferet eyledim.

Bağdad

(Zevrâ) ve (Dâr'ül Selam) isimleri verilen Bağdad şehrinin kısm-ı a'zamı Şatın sol yakasında kal'a içinde ve kısmı esâğiri de Şatın sağ canebindedir. Ara yerde dubalar üzerinde yapılmış bir ahşâb köprü iki sâhili yekdiğerine rabt eder. Şehrin sol yakadaki kısm-ı a'zamin ismine (Resâfe) ve sağ yakadaki kısmına (Kerh) derler. Resâfe'de iki belediye dâiresi vardır. Kerh üçüncü dâireyi belediye i'tibâr olunur. Bağdad'ın

S-63

kal'ası memleketin tevesü'üne mâni' oluyor diye bundan yirmi beş otuz sene mukaddem hedm edilmiş ve elyevm kal'anın temelleriyle burç şekline bir iki kapısı kalmışdır.

Diyarbakir kal'ası memleketin tevesü'üne mâni' oluyor diye vaktiyle kal'a hâricinde bir hükümet konağı inşâ olunmuş iken memleketine eski hâlde kalmış ve bil'âhire hükümet dâiresi mahal kadîmine nakl ve ircâ' edilmiş olduğu bâlâde bil-münâsebe hikâye olunmuşdu. Bağdad kal'asının da hedmi otuz sene olduğu hâlde bu tedbîr şehrin tevesü'üne hizmet etmedikden başka ahâli meyânına aşâirin eski zamânlar gibi kolaylıkla memlekete hücûm ve tasallut edebileceği korkusunu ilgâ eylemiş ve gerçi bu korkuya elyevm mahal yoksa da Şat'ın feyzânında şehrin arka cihetini istilâ eden suların memlekete girmesine mukaddemleri kal'a mâni' iken bunun hizmetinden dolayı bu tehlikeye bir kapı açılmışdır. Bir memleketin tevesü'ü ahâlisinin tekessürüne ve ahâlinin tekessürü de ticâret ve sînâatın vücûduna mütevakkıfdır. Bu esbâb-ı servete mâlik olan bir şehir mutlaka tevesü' eder ve kal'a içinde bulunması tevesü'üne asla mâni' olmaz.

Bağdad'a nehren gelinir iken şehrin (Resâfe) denilen kısm-ı a'zamında ve Şat üzerinde evvelâ İran şâhi Nasîreddin Şah merhûmun 1288 târihinde Bağdad'a seyâhatleri henkâmında ikâmetlerine mahsûs olmak üzere inşâ edilmiş olan (Necîbiye) kasrı ve sâniyen mektebi sanâyi' ve sâlisen hükümet konağı ile müşîriyyet dâiresi ve râbian kışla-i hümâyûn ve hâmisen askerî mekteb-i idâdîsi ve müteâkiben iki sâhil yekdiğerine rabt eden köprü ve köprünün alt tarafında

gümrük dâiresi ve Basra ve Bağdad beyinde âmed ve şüd eden Osmanlı idâre-i nehriyesiyle (Lynch) dedikleri İngiliz kumpanyasının vapurları ve dahâ aşağı doğru bir takım sâhilhânelerle kahvehâneler müşâhid olunur. Şatı'n sol yakasında ve (Kirh) denilen kısmında evvelâ bir mahalle ve müteâkiben hükümet konağının karşısına müsâdif gurebâ hastahânesinin ebniyye-i cesîmesi [1] ve tersâne dâiresi ve köprüden aşağı hurmalıklar içinde mahallat görünür.

[1] Bu binânın cesâmetine ve derûnünde hiçbir def'a on beş yirmiden ziyâde merîz bulunmadığına mebnî muahharen ya'nî Mustafa Asım Paşa'nın vâliliği hengâmında imâm-ı a'zam kapısı hâricine bir belediye hastahânesi inşâ olunarak mezkûr gurebâ hastahânesi mektebe tahvîl edilmiştir.

S-64

Nehir boyu şehir yedi kilo metre kadardır. Memleketin alt ve üst tarafları iki sâhil boyu sâatlerce imtidâd eder hurma bağçeleridir. Bu hurmalıklardan başka şehrin civâr ve dâhilinde bir çok portakal bağçeleri de vardır. Limon ve portakal ağaçları çiçek açtığı zaman bağçelerin arasından geçer iken gâyet latîf çiçek kokusu insânı tefrîh eder.

Bağdad'a (benim geldiğim gibi) Azamiye'den biran gelinir iken hurmalıklar arasından mürûr eden tarîk ile gidilib memlekete imâm-ı a'zam kapısından girilir ki bu kapı münhedim kal'anın bekâyâsındandır. Kapıdan içeri girilince iki taraflı sıra ile birçok kahvehânelerden sonra (Meydan Şerki) denilen mahale gelinir. Burada evvelâ göze çarpan kubbe ve minâresi renk âmiz kâşîden ma'mûl büyük ve zarîf Ahmed Paşa câmi' şerîfi ile sâğ tarafda tophâne dâiresinin kapısıdır. Ondan sonra şehrin çarşı mahallatına girilir. Bâlâde ta'dâd olunan emâkin-i emîriye vesâireden yalnız hükümet konağıyla müşîriyyet dâiresi atîk ahşab binâ olub kusûrları tuğladan yapılmış kargîrdir.

Bağdad şehrinin sekene-i mevcûdesi yüz bin raddesindedir. Kısm-ı a'zamı İslam ve altı bin hâne kadarı Yahudî ve bir kısmı da Keldânî ve Katolik'dir. Bunlardan başka Bağdad'da yerleşib ihtiyâr-ı ikâmet imiş tüccâr ve muvakkaten gelib gider züvvâr olarak haylice İrânî mevcûddur. Ahâlinin sınıf ve mezhebine göre elbise ve kıyâfetleri yekdiğerini fark bir hâldedir. Meselâ eşrâf ve hânedânın

kendi irâd ve akârıyla taayyüş edenleri entâri ve cübbe ve meşlah iktisâ ederler ve ba'zısının başında sarık ve ba'zısında fes vardır ve hükümet işlerinde müstahdem olanları İstanbul'lular gibi setre ve pantolon giyerler. İkinci sınıf halk yine bunlar gibi entâri ve meşlah giymekle berâber başlarına sarı iplik kefyeye saralar. Amele takımını ise yalnız çatâriden entâri beyâz ve mâî veyâhud kırmızı şetrenc dokunmuş iplikden kefyeye kullanılır. Bağdad'da entârinin ismi (zebun) dur. Yahudîler kezalık zebûn ve meşlah giyerler ise de başlarına kandilli yazması gibi beyâz bez üzerine yazmadan sarık sararlar ve Hristiyanlar zebûn ve meşlah ile başlarına fes giyerler. İslam kadınları sokakda kenârları kalapdân veyâ ipekden su işlenmiş zemîni düz çarşaf ve siyâh kıldan

S-65

ma'mûl peçe ve konçu yüksek sarı çedik ile papuş kullanırlar. Yahudî karıları lacivert ve beyâz ince şetrenceli dokunmuş ve kenârı sarı tülde bir su işlenmiş çarşaf ve siyâh kıldan peçe ile yalnız sarı papuş isti'mâl ederler ve Hristiyan karıları İslam kadınları gibi çarşaf kullanırlar ise de yüzleri ba'zen açık ve ba'zen peçe yerine siyâh veyâhud tülde ince bir mendil ile mestûrdur. Ayaklarına ale'l-ekser potin ve galoş giyerler.

Umûm ahâlinin isti'mâl ettiği lisân Arapçadır, içlerinde Türkçe söyleyenlerde çokdur. Fakat Arapçalarına haylice elfâz-ı ecnebiye karışmıştır. Meselâ (yavaş. derd, hoş. çarık) gibi Türkî ve Farsî kelimâtdan başka İngilizce kadeh demek olan (glass) kelimesi bile müsta'meldir. Türkçe kelimâtdan ef'âl tertîb ederek (müçemmer) çamurlu (müçerrek) çürük (viçâliş) çalıştırdılar.

Bağdad'ın hâneleri sarı renkli tuğladan yapılmış binâlardır. Memleketde kireç olmadığından duvarları kara sakız ve külden merkeb bir harç ile inşâ ederler ki Horasan ve kireçli harç gibi metîn ve muhkem olur. Yalnız oda içlerinin duvârlarını soymak için lüzûm olan kireç Fırat nehri üzerinde vakî' (Heyt) nâm mahalden gelir. Ma' hazâ bu tarz harç ile yapılan ebniyye ağnîyâ hâneleridir. Kusûrları âdî çamur harç ile inşâ edilmektedir ki kışın şiddetli yağmurlarından her sene birçok duvârlar münhedim olur. Hânelerin resm ve şekli İstanbul'ca bildiğimiz tarzda değildir. Ebniyye-i merba' bir havlînin iki yâhud üç cihetinde vâki' ve ba'zen cihât erba'asını muhît olarak bu havlîye nâzırdır. Yer katında

sıcakda oturmaya mahsûs (serdab) lar olduğundan binânın odaları ikinci kat i'tibâr olunur. Bu odaların önünde dâiren mâdâr bir gezinti vardır ki ismine (tarâme) derler. Hânelerin üçüncü katı yokdur. Sandık odası yerine isti'mâl olunmak üzere odaların arasında ve (Kefşgân) isminde musânderegibi birer sığır asma odası bulunur. Yaz geceleri damlarda yatıldığına binâen damların üzeri toprak veya tuğla döşelidir. Hânelerde mâ' câri olmayıb kuyular vardır. Fakat içmek için suyu Şat'dan sekâlar getirir.

S-66

Ondan başka birinci dâire-i belediyenin idâresinde bir su makinesi vardır ki ba'z mahallelere buralarla Şat suyu verir.

Bağdad'ın sokakları kâmilen kaldırımsızdır. Kurak havâda tozdan ve yağışdan çamurdan geçilmez. Kaldırım yapılamaması memleketde taş bulunmamasından nâşîdir. Hatta hamâmların kurnalarıyla döşemesi taşsızlıktan dolayı kara sakızdan yapılmıştır. Mezârlara bile tuğladan sanduka şeklinde birer künbet inşâ ederler. Musul'da ve Hit'de taş var ise de oralardan Bağdad'a taş celbiylesokaklara kaldırım yapmak hâtıra gelmemektedir. Sokakların yağlı ve siyâh toprağı gâyet cıvık bir çamur olur ki insân ve hayvân mutlaka kayar düşer.

Memleketde lağım olmadığı için gerek hânelerde ve gerek sokaklarda lağımaya bedel (belû'a) dedikleri kuyular bulunur. Eğer yağmûr ziyâde yağar ise belû'alardolar, sokaklar göl hâlini kesb eder. Birde belû'alar ağızlarına birer delikli tuğla vaz' ederler ki bi't-tâb' taş kadar dayanamayıb az vakitte kırılıp veyâhud ağızları genişlenir. Binâenaleyh yayan ve atlı mârrîn ve âbirîn için pek ziyâde tehlikelidir.

Bağdad'da su taşıyan sakâlarda sokakların mazarrâtve müz'icâtdan ma'dûddur. Bu sakaların gece tulumundan birer büyük karbâlarıyla birer merkepleri vardır. Memleketin Şat kenârına muntehî (şeri'a) dedikleri sokakların ağzında bu karbâları Şat'dan doldurub merkebin üzerine vaz' ederler. Merkepler bildiğimiz tarzda semerleri ve ipleri yokdur. Sakâlar merkeplerin yanı sıra karbâyı tutarak yürürler. Memleketde ise bir iki caddeden başka sokakların kâffesi bir atlı bile geçemez derecede dardır. Binâenaleyh bu dar sokaklarda sakaların çamurlu

ve ıslak karbâları halkın üstüne başına sürtüb kirlenir. Ondan mâ'adâ karbâların çoğu delik deşik olduğuna mebnî insân bunlara sürünmese bile deliklerinden fıskiye gibi fişkırır su ile ıslanır.

Sokakların darlığından dolayı Bağdad'da araba müsta'mel değildir. Herkesin kudretine göre hânesinde birkâc hayvânı bulunur. Kirâ ile tutmak için at ve bargîr yokdur. Kira ve hayvânâtı kâmilen beyâz merkeblerdir. Bunları yürütmek için merkebciler dükkan

S-67

ve kamçı isti'mâl etmezler. Yalnız merkeblerin ardı sıra koşarak (hııı!) diye hırlarlar. Merkebler bu hırıltıyı işitdikçe kamçılanmışdan ziyâde yürürler. Sokakların kaldırımsızlığından nâşî hayvânların sesi işidilmediği cihetle halkı haberdâr etmek üzere merkeblerin boğazlarında çingiraklar asılı olduğu gibi merkebcilerde (bâlek!) diye feryâd ederler.

Bağdad'da ahmâlve esgâlnaklide bu merkeblere mahsûsdur. Ondan başka Revanduz ve Kerkük ahâlisinden hamâllık eden Kürdler vardır. Gerek merkeblerin ve gerek hamâlların semerleri ipsiz sapsız düz birşeydir. Denk bağlı eşya-yı ticâriyeyi birer dâne merkebin üstüne vaz' ederek saka karbâları gibi bir yanından ve eğer yük büyük ise iki yanından adamlar tutub götürürler. Hamâlların ekserinde semere bedel birer çuval veyâhud meşlah vardır. Nakl edecekleri şeyin bunun içine vaz' edib boğça yaparak başlarına rabt ile arkalarına asarlar. Bu hamâlların başlarındaki kuvvet şâyân-ı hayretdir. Elli altmış kıyye sıkletindeki yükleri bu sûretle götürürler. Hamâllar başlarına birer kalpak ve arkalarına acem setresi biçiminde dizlerine kadar abâdan bir şey giyerler. Donları ve ayakkabıları yokdur. Ba'zen sokak başlarında uzanıb yatarlar. Meşin renginde kirli bacaklarının görünüşü sokakda gelib geçenler için hayli çirkin ve müstekra manzaradır. Bâlâde zikr olunan sakalarda bu kıyâfetdedirler. Hele donsuzluk yalnız hamâllarla sakalara mahsûs değildir. Ahâlinin aşağı takımı da don giymez.

Şat üzerinde bir yakadan diğer yakaya ve sâhil boyu karyelere gidib gelmek üzere (kofa) yâhud köfe isminde tekne gibi müdevver bir nev' kayık vardır. Bu kofalar tıbkı câme-şûy sepeti resminde hurma dallarından i'mâl olunarak üzerleri

ziftlenir. Müdevver olmak hasebiyle başı kıcı yokdur. Bir veyâ iki kofacı ellerinde kürek gibi birer tahta parçasıyla suyu iki tarafa tahrîk ederek kofayı yürütürler. Vapurlarla tersânenin felekelerinden mâ'adâ Şat üzerinde ahâlinin sandal ve kayak yerine isti'mâl eyledikleri yalnız bu küfelerdir.

Bağdad'ın Kirh kısmından imâm-ı Musa el-Kazım Hazretlerinin medfûn buldukları

S-68

Kâzımıye kasabasına kadar altı kilo metrelik mesâfede bir (tramvay) hattı vardır. Bu hat yirmi beş sene mukaddem hisseli bir şirket teşkîliyle inşâ edilmiş ve elyevm işlemekte bulunmuşdur. Züvvâr-ı İrânîyenin ziyâret mevsimlerinde kaliteli temettü' eder.

Bağdad'ın eski tarzda yapılmış dükkanları sokağın zemininden haylice yüksek olduğundan her dükkanın önünde tavana merbut bir zincir ile ucunda bir halka vardır ki dükkan sâhibleri bu halkayı tutarak inib çıkarlar. Bakkal ve manav gibi esnâf satdıkları malın medh ve sanâtına dâir dükkanlarında dâima gazel tarzı şeyler okuyarak müşteri da'vet ederler.

Diyarbakir'da kıyyenin beş yüz dirhem ve Hasankeyf'de altı yüz kırk dirhem olduğunu görmüşdük. Şat boyu aşağı doğru indikçe kıyye büyümekte idi. Bağdad'da bir kıyyeye bin dirhem böldük. Tam kıyyeye (kıyye) ve rubu' kıyyeye (vakıyye) derler. Dört yüz dirhemlik kıyyenin adı İstanbul kıyyesidir.

Bağdad'ın evzân ve ekyâli mütenevvi'dir. Malın cinsi ve nev'ine göre vezni tehâlûf eder. Akça hesapları da tuhafdır. Bir onluk meteliğe (kuruş) ya'nî guruş ve yirmilik meteliğe (kamerî) ve kırk paraya (erba' kuruş) derler. Memlekete yeni gelen bir yolcu bi't-tab' on paraya guruş dediklerini bilemeyeceği cihetle kıymet-i eşyâyı ve hılleten pek gâlî zan ederler. Hatta bu yanlışlıktan hizmetçimizin biri istifâde ile bir iki aylık metbah masrafını bizden dört kat olarak almışdır.

Bağdad'ın mahallatında İstanbul gibi müstakilen bekçiler yokdur. Belediye tarafından geceleri sokaklarda yakılan fenerler tanzîf ve iş'âle me'mûru olanlar bekçilik hizmetini îfâ ederler. Bu bekçiler müteaddid olmakla her sokağın başında

ve yekdiğerinin sesini işitecek mesâfede oturub uyku uyumadıkları anlaşılmak üzere ara sıra (ya Allah!) deyü nidâ ederler.

Eskiler alıcılık burada da Yahûdîlere mahsûsdur. Şu fark ile ki Bağdad'ın Yahûdileri (eskiler alayım!) nidâsına bedel (bey'a) deyü bağırlar. Her yerde olduğu gibi bu memleketde de pek çok sokak köpekleri vardır. Bu

S-69

köpekler sıcaklarda ölü gibi sokağın ortasına serilib yatarlar. Sokaklardan geçerken sakâ merkeblerine çarpmamak ve köpeklere basmamak için insân doğru yürümeye muktedir olamaz. Bu biçâre hayvânların Bağdad'da hâlleri pek perîşân ve merhamete şâyândır. İstanbul'da hiç olmazsa mahallât-ı atîka da köşe başlarında birer yalak ile su bulunur. Bağdad'da öyle şey yokdur. Harâretten ve susuzlukdan telef olurlar. Kahvelerden dökülen nargile sularına kemik yağması gibi hücum ederler. Ba'z sokaklar belediye tarafından sakâlar ma'rifetiyle sulandırıldığı cihetle o sokakların köpekleri bundan istifâde etmekte iseler de Bağdad'ın köpeklerinde de sınır kavgası olduğundan sulanmayan sokakların köpekleri bundan mahrûmdurlar.

Bağdad'da yazları pek çok leylek bulunur. Bu hayvân her yerde olduğu gibi yazları gelib kışları dahâ sıcak yerlere gider. Bunların zamân vürûdundan beş on yirmisi birden geçer iken çocuklar (vuk'ı) diye bir ağızdan bağırmaya başlarlar. (Vuk'ı) yere düşmek ma'nâsını müfid olduğu ma'lûmdur. Bu feryâdı işidince leylekler muvâzenelerini gâib ederek içlerinden bir kaçı mutlaka yere düşer ki hakîkaten garâibdendir. Bağdad'ın akrebi ile zenbûr dedikleri eşek arılarının yekdiğerinden farkı yokdur. İkisinin de soktuğu yere yirmi dört sâat pek şedit veca' verir. Lâkin mühlik değildirler.

Âdî tütün bu sıcak memleketlerde kuruyub barut gibi sertleştiği cihetle içilmez ve zâten ekilib biçilmez. Buralarda Süleymâniye ve Kerkük taraflarında husûle gelen ve (şâğor) denilen bir nev' tütün isti'mâl olunur. Ahâlî tütünden ziyâde nargile içerler. Hatta karılar umûmen nargile isti'mâl ederler. Yekdiğerini ziyârete ve hamâma ve bir mesîreye giderler iken nargilelerini berâber taşırlar. Nargile lülelerini

bile sokaklarda Arab karıları satar. Nargile Hindistan cevizinden ma'mûl (kalyân) dedikleri nev'dan ibâretdir.

Bağdad'a muvâsalatımın ilk gecesi bâlâde zikr olunduğu vechle Behçet Kemal Bey'in

S-70

hânesinde geçirdikten sonra ertesi teşrîn-i evvelin beşinci günü şehrin alt başında (Bab'ül Şarkî) cihetinde hurma ve portakal bağçeleri içinde (...) ubûdnâm zâtın hâlî köşkünü isticâr ederek oraya nakl eyledik. Bâ'dehû vilâyet vâlisi Tekileddin Paşa ve altıncı ordu müşîri Hidayet Paşa ve merkez mutasarrıfı Nazım Bey (1) ve daha sâir me'mûrin ile mülâkât olundu. Takiyüddin Paşa âlim ve fazl ile berâber şiddet zekâ sâhibi bir pîr-i rûşen zamîr ve Hidayet Paşa gâyet himmetli ve hamiyetli bir müşîr gayret semîrdir.

Vâli Paşa memleketin üst başında vâk' olub bâlâde zikri geçen (Nec'îbiye) kasrında ikâmet ediyor idi. Oraya gitmek için tophâneden mürûr eder iken tophânenin kapısı önünde mahsûsen inşâ edilmiş ve etrâfî top resminde ayaklara merbût zincirlerle parmaklık çevirilmiş yarım arşın irtifâ'ında bir set üzerinde atîk tunç toplardan bir top gördüm. Bu top cennetmekan sultan Murâd râbi'in Bağdâdî Hüseyin fethinde kullandığı muhâsara toplarından imiş. Ancak etrâfındaki parmaklık tarzında mevzû' zincirlerin üzerinde birçok sıtma bağları bulunması nazar-ı dikkat ve te'accübümü celb eyledi. Yanımda bulunan zâtdan sebebini sordum. Halkın bu topu takdîs ile ziyâretine gelib münâcât ve hatta ba'z kadınların yeni doğan çocuklarını buraya getirerek topun ağzından içeri sokub etrâfını tavâf ile tûl-i ömrü için duâ etdiklerini bildirdi!

Bağdad'da bir müddet ikâmet mecbûriyetinde bulunanlar mutlaka binecek bir hayvâna muhtâcdırlar. Binâenaleyh bende bir at tedârik etmek istediğim hâlde güzel denecek bir Arab atı bulmak kâbil olmadı. Vâkıâ ahâlden güzel at sâhibi olmakla müştehir bulunanların ahırlarında asil ve fakat çirkin bir takım kısıraklarla birkâç at ve tay bulunur ise de Bağdad'ın cesâmet ve şöhretine nisbetle hiç mesâbesindedir. Bu hayvân nedretinin sebeb ve illetini sordum.

“Güzel at bulunmasına Hindistan'a hayvân sevk ve ihrâcâtın memnûiyeti

[1] Van vâlisi sâbık Nazım Paşa'dır

S-71

sebebi olmuşdur. Çünkü vaktiyle bu ticâretle iştigâl eder bir takım zengin canbazlar var idi. Bunların Kerh cihetinde müteaddid ve cesîm ahırları olub her sene Şammar aşîretinin getirdiği yüzlerce hayvânâtı iştirâ ederek o ahırlarda hıfz ve türbeye ilerler idi. Memleketde at iştirâsına tâlib olanlar bu ahırlara mürâcaatle beğendiklerini seçib alırlar ve hayvân satmak isteyenler de yine bu ahır sâhiblerine satarlar idi. Elhâsıl Bağdad'ın Kerh ciheti cesîm bir at pazarı idi. Hindistan'a hayvân ihrâcı memnûiyyeti bu zengin canbazların mu'âmelâtını yalnız memleket dâhilinde âlim satma hasr ve kasr etti. Bu ise idârelerine kâfi olmadığından ellerindeki hayvânları satarak def' eyledikten sonra artık Şamarlılardan hayvân iştirâ etmez oldular. Şamarlılar da yetiştirdikleri at ve tayları kolaylıkla fûruht edebilecek bir pazar bulamadıklarından nâşî bir daha Bağdad'a kaliteli hayvân getirmedi. Hele bir rivâyete göre aşâir içinde doğân hayvânların Arablar yalnız dişilerini hıfz edib erkeklerini itlâfa başlamışlar imiş. Vâkîâ bedevîler asil olan kısraklarından iki menfaat beklerler. Biri bu kısrakların günlerce ilgâr gitmeye mütehammil olması ve diğeri bunlardan hâsıl olan tayları satib istifâde eylesidir. Kısraklarından başka at beslemezler. Tayları satamayınca beslemek külfetinden kurulmak için telef eyledikleri rivâyeti sahîh olsa gerektir. Ma'hazâ bu memnûiyyet hayvân ihrâç edilmemesi maksadına hizmet ediyor mu? Hayır. Ya'nî ba'z adamlar çöllere gidib urbânda bulabildikleri at ve tayları yok pahâsına iştirâ ederek İran hudûdundan içeri nakilden sonra (Mehmere) den vapurlara irkâben Hindistan'a getirmektedirler. Şu hâlden anlaşılacağı vechle memleket bu meselede üç dürlü hasârdîde oluyor. Birincisi urbânın evvelki gibi cins hayvân yetiştirmek husûsunda i'tinâ etmemesi ve ikincisi Kirh'in cesîm ve meşhûr at pazarında edilen muâmele-i baya' ve şerrânın ta'fîli yüzünden bir sınıf halkın emri maîşetine hâlel gelmesi ve üçüncüsü hükümetin istihsâl eylediği kaliteli rûsûmun zâyî' olmasıdır. Cevâbını aldım ve bir aralık Kirh cihetindeki muattal ahırları gidib görerek cesâmet ve kesretlerine nazaran fi'l-hakika şu memnûiyyetle ehemmiyetli bir dâdûsitede hâlel getirilmiş

S-72

olduğunu anladım. Muahharen Hindistan'a hayvân nakli için ba'z kayıt ve şurût ile me'zûniyet verilmiş ise de zengin canbazlar o vakit ahırlarını dağıtmış ve sermâyelerini başka muâmele-i ticâriyeye hasr eylemiş olduklarından o mühim at pazarını yeniden canlandırmak epeyce vakte muhtâçdır.

Güzel at tedârik edebilmekten ümîdi keserek bir yağız (Aneze) atı buldum aldım. Aneze hayvânları da gâyet güzeldir. Fakat sağır kıt'ada olurlar.

Kâzîmiye

Teşrîn-i evvelin yedinci Pazar ertesi günü aşer Muharrem idi. İranlıların imâm-ı Musa el-Kazım hazretlerinin türbe-i şerîfeleri sahnesinde icrâ eyledikleri mâtemi görmek üzere ba'z zevât ile berâber (Kâzîmiye) kasabasına gıtdik. Hazret imâmın merkad mübârekleri câmi'nin derûnündedir. Hem türbe ve hemde câmi' şerîf olan bu binâ cesîm ile dört aded minâresi murabba'ül-şekil gâyet vâsi' ve mermer döşeli bir havâlinin ortasında vâki' olub Arab ve Acem sanâyi'i mi'mâriyesini hâvî ve derûn ve birûnî fevk-al-âde müzeyyendir. Havlinin dört tarafı züvvâr ve hademe vesâirenin ikâmetlerine mahsûs odalarla muhatdır. Türbenin yüksek ve cesîm olan orta kubbesinin üzeri ve minârelerin tepeleri altın kaplamalı tuğladandır. Bu kubbenin cevânib erba'ası sağır kubbelerle müteaddid ince direkler üzerinde saçaktır. Gerek direkler ve gerek saçakların tavanı ile kubbelerin derûnî nice pek ince tahta ve âyîne parçalarıyla işlenmiştir. Minâre şerîfelerinin üzerinde dâiren mâdâr ince ve müzehheb direklerle saçak vardır. O gece Kâzîmiye kasabasında kalarak mâtemi seyr etdik. Resm ve âyîn mâtemi iştirâk eden şey'ül-müzehheb Arablarla karılarının kesreti şâyân te'accüb raddede idi.

Nefs-i Bağdad'da meşhûr ziyâretgâh olarak Şeyh Abdulkadir Geylânî hazretlerinin ve münhedim kal'a dâhilinde ve mahallat hâricinde şeyh Ömer Sühreverdi ve karşı yakada şeyh Ma'ruf Kerhi hazretlerinin ve bunlardan başka imâm-ı Ahmed Hanbeli ve şeyh Şıblî ve Sırrı-i Sekatî

S-73

Sıktî ve Seyid Ebu'l Hasan Ali gibi birçok mezinne-i kirâmın ve Harun el-Râşid'in zevcesi Sitti Zübeyde'nin türbeleri vardır. Bu ziyâretgâhların en müzeyyen ve ma'mûru Şeyh Abdulkadir Geylânî hazretlerinin merkad ve câmi' şerîfleridir. Pek ziyâde olan evkâf ve akârından başka Hindli ve Buhâralı züvvâr taraflarından kaliteli akçe ve hediyeler getirilir.

İkbâlüddevle

Hindistan prenslerinden olup elli seneden beri Bağdad'a hicretle ihtiyâr-ı ikâmet etmiş olan meşhûr (İkbâlüddevle) yi görmek Bağdad seyâhati teferruâtından olmakla bir gün merkez mutasarrıfı Nazım Bey ve defterdâr Hasan Rıza Efendi ile berâber bu zâtın Şat üzerinde ve (Bab'ül Eşrâkı) civârında vâkı' sâhilhânesine giderek kendisiyle mülâkât eyledim. Yetmiş yaşını tecâvüz etmiş bir ihtiyâr imiş. Bununla berâber kuvve-i fakrîyesi yerinde gâyet hoş sohbet ve letâif köydü. Servetine bir had ve derece ta'yîni mümkün olmadığı ve mahzende sandıklar dolusu nukûd ve mücevherâtından mâ'adâ İngiltere bankasında yirmi beş milyon lirâsı bulunduğu hâlde hisset ve denâetin derecesi de o nisbetde kâbil ta'rîf değil idi. Zirâ elli seneden beri kendisine vatan sâni ittihâz edildiği Bağdad'da hayr ve hasenâta dâir bir akçe sarf ettiğini bilen yokdur. Hâlbuki mutasarrıf olduğu kaliteli emlak yüzünden şunu bunu iz'âc kasdıyla açtığı da'vâlardan dolayı avukatlara ve şuna buna bir çok para ve hediyeler vermesine hisseti mâni' olmaz idi. Bâhusûs bir mirâs yedinin dalkavuşuna edebileceği hâm tekâlif kabîlinden münâsebetsizlik icrâ ettirmek için üç beş yüz lirâ birden sarf eylediği çok olur idi. Hânesi müteaddid câriyelerle memlû olup hiç birini sokağa çıkarmaz ve hiç kimsenin haremiyle görüştürmez idi. Bir müddet sonra ben daha Bağdad'da iken belâvâris vefât etdi. Kendisi İngiliz tebe'asından olmakla bi't-tab' terekesine İngiliz konsoloshânesi vaz'yed eyledi.

S-74

Bağdad'ın Etrafiyla Ba'z Mülhakâtı

Bin üç yüz bir senesi teşrîn-i sâniyenin on yedinci Pazar günü Kerbela'ya müteveccihen Bağdad'dan hareket eyledim. Kirh cihetinde bir sâat ileride (Har

dedikleri mahalde feyezân zamanları bir su hâsıl olub Şat'a cereyân eder. Bu suyun üzerinde dubadan bir sağır köprü vardır ki belediye tarafından bir mültezime verilir. Mültezim de geçen yolculardan ta'rifesi vechle bir mürûriye resmi alır. Feyezân mevsimi olmamak hasebiyle dere kurumuş ve köprünün dubaları bir kenâra çekilmiş idi. Bi't-tab' derenin kurumuş olan yatağından geçdik. Öbür tarafda bulunan mültezimin adamları yanımıza gelib köprü parası istediler. Derenin susuzluğundan nâşî yerinden kaldırılmış olan bir köprünün üzerinden geçmeyen yolculardan köprü parası alınması garâibden idi.

Üç sâat ileride (AzadHan) isminde bir hân harâbesine ve bir sâat sonra (Mahmûdiye) nâhiyesi merkezine vâsıl olarak birâz istirâhat ve kahvaltı etdikden sonra üç sâat daha ileride (İskenderiye) hânına gelib gece orada kaldık. Esnâ-yı rahde basit ve hâlî olan zeminin ba'z mahallerinde büyücek göl gibi sular görünmekde ve hatta gölün ortasında yüksek yerlerin ada gibi suda aksi müşâhede olunmakda idi. Meğer bu görünen göller çöllere mahsûs (serâb) denilen aks-ı ziyâdan ibâret imiş. Tekarrub edildikçe hayâl gibi mahv oldu.

Bu mevsim çöl tarîkiyle hacdan avdet zamânı olduğuna binâen yol üzerinde ve hânlarda Arab ve Acem ve Kürd ve Tatar ve Hint'li ve Buhara'lı akvâm-ı muhtelifeden merkeb ve müteaddid huccâckâfilelerine tesâdüf etmekde idik. Bu huccâc yolda gider iken her kâfilenin reîsi veyâhud şeyhi tarafından verilen işâret üzerine beş on dakikada bir kere cerh ile bir ağızdan salavât-ü şerîf getirmekde idiler.

O gece bizimle berâber (İskenderiye) hânında kalmış olan bir takım kara papaklı hacıların garîb bir tarzda namâz kılmakda olduklarını müşâhede eyledim. Şöyleki: Hânın havlîsi ortasında bir seddin üzerinde akşâm namâzı kılar iki ellerini iki yanlarına salıvererek etrâfa bakmakda ve hatta su taşıyan sakâya karbâsını filan mahale boşaltmasını elleriyle irâe etmek veyâhud refikalarından birine yer göstermek

S-75

gibi işâretler eylemekde idiler. Böyle etrâfına bakarak ve rumûz ve işâret ederek ümûr-ü dünyeviye ile meşgûl olanları henüz namâza şurû' etmemişler zan ediyor

idim. Mütâkiben rükû' ve sücûda vardıklarını görünce namâzda olduklarını anladım.

Müseyyeb

Ertesi günü ale's-seher İskenderiye hânından hareketle iki sâatde Müseyyeb'e muvâsalat eyledik. (Müseyyeb) Kerbela sancağına tâbî' ve Fırat üzerinde vâki' bir nâhiye merkezidir. Memleket Fırat'ın sol yakasında ise de karşı tarafda da bir mahallesi ve iki sâhil beyninde emsâli gibi duba üzerine yapılmış ahşâb köprüsü vardır. Fırat üzerinde ağâçdan ma'mûl muhtelif cesametde ve yelken kürek isti'mâl eder kayıklar görülür. Bu kayıkların büyüklerine (tarrâde) ve küçüklerine (sâkiye) derler. Bağdad'daki küfelerden Fırat nehrinde de bulunur ise de azdır. Fırat'ın iki sâhili Dicle gibi bir takım karyeler ve hurmalıklarıyla ma'mûrdur. Bağdad ile Müseyyeb arasındaki çölde yalnız (Har) ve (Mahmûdiye) ile (Müseyyeb) in etrâfi mezzû' ve kusûr arâzi hâlidir. Beyn'el nehrin bu arâzi hâlinin vaktiyle her ciheti mezzû' olduğu âsârı mevcûd ve meşhûd bulunan cesîm kanallardan anlaşılıyor. Bu kanallar elyevm kum ile dolub metrûk kalmıştır. Müseyyeb birâz istirahatden sonra köprüden karşı yakaya geçerek üç sâat ileride bir hân harâbesinde kahvaltı etdik ve iki sâat daha yol giderek beş sâatde (Kerbela) ya vâsıl olduk.

Kerbela

(Kerbela) sekenesinin hemen kâffesi şey'ül mezheb ve kısım-ı a'zamı İrânîlerden merkebdir. Bunlardan başka her sene İnan'dan kaliteli züvvâr gelir gider. On beş yirmi sene mukaddem memleketin tevsî'ine teşebbüs olunarak mahallât-ı atıkanın hâricine sokakları vâsi' ve muntazam bir mahale ihdâs ve hükümet konağı bu mahalle-i cedîdenin müntehâsına inşâ edilmiştir. Mahallât-ı atıkanın sokakları pek dar olduğu gibi hânelerinin sokağa nâzır pencereleri yoktur. Memleketin çârsûsı kargîr kemerli ve esnâfin çoğu İrânlıdır. Âdî

S-76

kahvehânelerden başka şehrin bir meydânında ba'z kimseler tuğladan bir kahve ocağı inşâ ederek açıkda kahve ve çay satarlar. Mahallât-ı atıka sokaklarının darlığından başka nezâketden mahrumiyeti nazar-ı teessüfle görülüyor ve

te'âffünden geçilmez. Kerbela'ya (Hüseyniye) isminde cesîm bir kanal ile Fırat'dan su gelir ve mevsimine göre bu kanalda büyük kayıklar işler. Kerbela'nın bu cihetinde arazi mezzû' ve ma'mûrdur ve kanal boyu hurmalıkları bir buçuk sâat kadar imtidâd eder.

Muvâsalatımızın ertesi Salı günü reîs-i şühedâ ve sibt Resûl-ü Kibriyâ (Îmâm-ı Hüseyin) radiyallahu anh hazretleriyle (Îmâm-ı Abbas) radiyallahu anh hazretlerinin türbe-i şerîfelerini ziyâret eyledim. Îmâm-ı Hüseyin radiyallahu anh hazretlerinin türbe-i şerîfeleri Îmâm-ı Musa el-Kâzım hazretlerinin bâlâde ta'rîf olunan türbelerinin aynı ise de ondan daha mükellefdir. Meselâ kapıları kâmilen altın ve gümüş kaplama olarak üzerlerinde kabartma âyeti kurâniye yazılı kitâbeler ve gümüş çivilerin başlarında akik yemâni vesâir zîkıymet taşlar vardır. Türbe dâhilinde gâyet ve mükellef avizeler ve kubbenin etrâfında altın ve gümüş levhalara yazılmış mersiyeler mu'allakdır. Duvârların bir kısmı (yeşim) denilen taşdan ve zemini renkli mermerdendir. Merkad şerîfin üzerinde altın ve gümüşden ma'mûl kubbeli bir şebeke olup derûnündeki sanduka siyâh poşîdelidir. Şebekenin bir kapısı olduğundan Keleptedâr Seyid Cevad Efendi mer'î elhâtır olan züvvâre bu kapıyı açarak birlikde sandukanın yanına duhûl ile duâ eder. Seyid Cevad Efendi bu fakîrede ibrâz hürmet ve riâyetle o yolda ziyâret şerîfine nâiliyetime delâlet etdi ve eyyâm-ı mâtemde şebeke sandukanın üzerine vaz'î mu'tâd olan siyâh örtüden tebriken bir parça ihdâ eyledi. Türbe-i şerîfenin kubbesiyle minârelerinin alemlerinde dâimî sûretde birer siyâh sancak muallakdır. Türbe-i şerîfe derûnünde bir çok âhûndlur va'az eder ve züvvârın kimisi bülend avâz ile mersiye okur ve kimisi bekâ feryâd eyler. Vâkıâ esnâ-yı ziyâretde vak'a-i çeker söz Kerbela hâtra gelibde müteessir ve dilhûn olmamak kâbil değildir. Türbenin havlîsi dediğimiz sahada birtakım kehribâ ve akik ve necef taşları satıcı ve tesbihci sergileri vardır. Bir çok Arab karyeleri de hurma yaprağından yapılmış hasır yelpâzeler satarlar.

S-77

Şiilerin Kerbela'ya kaliteli cenâze nakl ve defn eyledikleri ma'lûmdur. Binâenaleyh sahnenin dört tarafındaki odaların pek çoğunda Hind ve İran prenslerinin mezârları vardır. Âhâd cenazeleri kıl çuval sarılı tabutlar içinde gelir

ve sahnenin altında mağâralar olduğundan bu cenâzeler evvelâ türbe derûnüne götürülerek merkad-ı şerîfin etrâfında dolaştırıldıktan sonra o mağâralara vâsi' olunur. Mağâralar her ne kadar vâsi' ve cesîm ise de her sene götürülen cenâzelerin kesretine mebnî üç beş senede bir kere tahliyesine luzûm görülür ve ihrâç edilen kemikler hatab yerine külhânelerde yakmak üzere hamâmcılar tarafından satın alınır imiş.

İmâm-ı Abbâs radiyallahu anh hazretlerinin türbe-i saâdetleri diğerlerinin resminde ise de altın ve gümüş ile mesnû' olmayıp mütenevvi' çiçek resimleriyle müzeyyen ve mülevven kâşî denilen İran kârî tuğladandır.

Teşrîn-i sâniyenin yirminci Çarşamba sabâhı sokakda bir gürültü işiderek uyandım. Misâfir olduğum hânenin sokağa nâzır penceresi olmayıp fakat balkon gibi bir yere açılır kapısı var idi. Bu kapıyı açarak sokağa bakdım. Kırk elli kadar bedevî Arablar ellerinde tüfenk ve kılıç ve kalkan ile (mefâilün feilün)vezninde bir ibâreyi tekrâr ederek ve jimnastik adım tarzında durdukları yerde sıçrar gibi yürüyerek gitmekte idiler. Önlerinde hayvân üzerinde eli mızraklı bir de şeyhleri var idi. Bu şeyh ba'zen atın başını çekib durdukça Arablar'da durmakta iseler de durdukları müddetçe kâh ileriye ve kâh geriye teveccüh ve hareket ederek sıçramanın ve söyledikleri ibârenin usûl ve âhengi bozmamakda idiler. Bunlar geçib gitdikden sonra diğer fırka Arablar aynı tarzda sıçrayıp bağırarak takım takım mürûr etdiler. Bu nemâyişin ne olduğunu ve bu Arabların böyle fırka fırka nereden gelib nereye gitdiklerini hâne sâhiblerinden suâl eyledim. “Meşâhir şüc'ân Arabdan (Hürr) nâm zâtın şehir civârında vâki' türbesinin bugün ziyâret günüdür. Etrâfdaki kabâil Arab böyle takım takım ziyâretine giderler. Arabların söyledikleri ibâre şeyhlerinin şöhretini veyâhud medh ve senâsını müş'irdir. Şu sûretle şeyhlerinin şöhret ve medhini zikr ederek sıçramalarına beyn'ül Arab

S-78

(havse) tâ'bîr olunur. Şenlik ve ziyâret ve dükkan gibi şeylerde bu vechle ilân meserrat eylemek âdetleri iktizâsındandır” dedi.

Rizâza ve Şifâtiye¹

O gün sâat altı raddelerinde hükümetden dört zabtiye ve duyûn-u umûmiye idâresinden birkaç kolcu alarak şâmiye çölünde vâki' (Şifâtiye) memlehâsını görmek üzere Kerbala'dan hareket eyledim. Üç buçuk sâat ilerüde (Rizâza) isminde kamışdan yapılmış yüz kadar hâneyi hâvî bir Arab karyesine geldik. Burası (Aneze) aşîreti meşâyihinden (Fehd?) nâm zâtın çiftliği ve makar-ı ikâmetidir. Kendisine hükümet-i seniyye cânebinden beylik ünvanı verilmiştir. Fehd? Bey Ber'ül Şam taraflarında imiş. Mâcid isminde bir vekil bizi istikbâl ederek o gece orada mihmân eyledi.

Kabâi- bedevîyenin birer şeyhi bulunduğu gibi her kabîle müteaddid fırkalara münkasım olarak her fırkanında (acid?) tesmiye olunur birer reîsi vardır. (Şelfe) dedikleri kısa mezrâğı isti'mâle muktedir olanlar (acid?) olur.

Bedevîler beyninde teşrîfât yoktur. Şeyhlerini sâdece kendi isimleriyle (felan) diye çağırırlar. Yalnız elfâz-ı ta'zîmiyeden olmak üzere (ya mahfûz) diye hitâb ederler ve şeyhleri efrâdı Arab'dan birini çağırıldıkda o Arab (onun) deyü cevâb verir.

(Müntefik) aşîretinin Arabları cim harfini yâ gibi telaffuz ederler. Bunlar (yok) ma'nâsında olan (lâ) edat lafını asla kullanmazlar. Hiç birşey için yok demeyib (sen sağ ol) veyâhud (ömrün uzun olsun) gibi ta'bîrlerle yok ma'nâsını ifâde ederler.

(Rizâza) da akşâm üzeri etrâfî temâşa ile istirâhat etmekte iken köyün hâricinde birkâç Arab'ın bir devenin ardı sıra koşmakta ve deveye tekarrub ettikçe ellerindeki değnekleriyle başına vurmakta olduklarını görüb Mâcid'den sebebini sordum. "Bu deve hiç olmuş" cevâbını verdi. Hiç olmanın ta'rîfini ricâ etdim. "Deve hiç olunca bulunduğu mahali ve arkadaşlarını terk ederek firâr ve başka bir kâfileye iltihâk

¹ Asıl metinde Şifâsiye (شفائيه) olarak geçmekteyse de Osmanlı yer adları içinde bu isim "Şifâtiye" (شفاتيه) olarak geçmektedir.

S-79

eyler. Bağlamakla zabt olunmaz. İnişde başına vura vura sersem ederler. Artık gidemez” dedi. Hâcî devesini bilir idim. Deve hâcîsini de burada öğrendim!....

Gece derûnünde yatdığım kamış sarîfenin tavanından yüzüme gözüme pamuk gibi bir nev’ ince tozlarla su damlaları dökülmekte idi. Uyku uyumak kâbil olamadı. Şefikden pek çok evvel kalkıp yolumuza gitmek üzere arkadaşlarımı uyandırdım. Zabtiyelerimiz Şifâtiye’nin yolunu bilmiyorlar imiş. Yolu göstermek üzere köyden (Nisâb) isminde bir Arab verdiler.

Mâcid ile akşâmdan tuz kaçakçılarına dâir mübâhase ettiğimiz sırada kendi aşîretinin böyle nâmeşrû’ işlerde bulunmadığını ve hatta Şifâtiye memlehâsının nerede olduğunu bilmediklerini söylemiş ve daha garîbi isbât-ı müddeâ için bize yedirdiği yemeklere tuz koymamış iken ertesi günü refâkatimize verdiği araba Şifâtiye yolunu kendisinin ta’rîf ve irâi etmesi doğrusu Arabların zekâvet fitriyeleriyle nisbet kabul etmez tenâkuzundan ve âdetâ ahmalıkdan idi.

Rizaza’dan hareket ettik. Delîlimiz olan Nisâb altmış beş yaşında uzun boylu ve hafif (...) bir Arab idi. Piyâde olarak önümüze düşdü. Ortalık henüz ağarmamış ve havâ şiddetli soğuk ve rutubetli idi. Şifâtiye memlehâsı cesîm bir kül olmakla oradan hâsıl olan duman kara gölge inzimâm ederek on adım ilerisi görünmez olduğu hâlde nisâb yolu şaşırmadı. Üç sâat bu hâlde gitdik. Ba’dehû güneş doğdu ve duman yavaş yavaş yükselib bir çarık ileride memlehâ büyük bir deniz gibi göründü.

Memlehâyı muâyeneden sonra sâat altı buçukda oradan hareketle üç sâatde Rizaza’ya ve bir sâat istirahatden sonra ezan vakti Kerbela’ya avdet ve muvasalat eyledim.

İmâm-ı Hüseyin radiyallahu anh hazretlerinin türbe-i saâdetlerine Hind ve İran’dan kaliteli zîkıymet eşyâ ve mücevherât ihdâ ve irsâl olduğu ma’lûmdur. Bunlar türbe dâhilinde

S-80

vâkı' hazîne odasında mahfûzdur. Teşrîn-i sâniyenin yirmi ikinci Cuma günü Bağdad'a avdet için Kerbela'dan hareket etmezden evvel hazînenin görülmesi mümkün ise irâisini ricâ ile Kilîddâr Seyid Cevad Efendi'ye haber gönderdim. Muvâfakat eylemekle sâat beşde Seyid Cevad Efendi'nin türbe-i şerîfe sahnesindeki odasına gitdim önüme düşerek evvelâ sahnede vâkı' odalardan birinin kapısını açıb "işte burada kâlîçeler mahfuzdur" dedi. İçeri girdim ise de oda karanlık olmakla kâlîçelerin top top raflarda durduğunu tahmîn ile anladım. Fakat bir şey göremedim oradan çıkıb türbe-i şerîfenin içine girdik. Burada da cesîm miftâhlarla ve kemâl-i müşkilât ile kapu açarak bir odanın daha içine dâhil olduk. Bir kenarda iki büyük tahta sandık duruyor idi. "İşte bunlar kâmilten altın ve kumaş ve mücevherât ile memlûdur. Üzerleri de Bağdad evkâf-ı muhâsebecisiyle benim tarafımdan müştereken mühürlüdür." dedi! Diğer açık bir sandık dahâ irâi ederek "bunda da ba'z sırma işlemeli ve altın (...) bayrak vesâir esbâb-ı tezyînât ile şebekenin perdeleri vardır" diye ehemmiyetsiz birkâç parça şey gösterince bil-ihdiyâr gülmeye başladım. Ben ise müşâhede edeceğim güzel şeylerin şâyân-ı zıkr olanları kayd ve işâret için elime bir cezûdân ile bir kurşun kalemi almışdım. Güyâ sandıkların yerinde olub olmadığı tahkîke gelmişim gibi adamcağız ihtiyâr-ı zahmetle bana birkâç kapalı sandık gösteriyor idi!

Bu vesîle ile türbe-i şerîfeyi bir dahâ ziyâret şerefine nâil olduktan sonra haymekâh? hazret imâmı da ziyâretle Seyid Cevad Efendi'ye vedâ' ederek sâat altıda Kerbela'dan hareket ve on birde Müseyyeb'in karşı yakasındaki mahallede vâkı' bektâşi tekkesine inib gece orada beytütet eyledim. İrtesi sabah sâat birde hareketle on iki sâatde Bağdad'a muvâsalat olundu.

Tâk-ı Kısra

Selmân-ı pak radiyallahu anh hazretlerinin türbe-i şerîfelerinin meşhûr (Tâk Kısra) ya'nî kadîmen mülûk-ü Sâsaniye'nin merkez idâresi olan (Medâyin) harâbesi Bağdad'dan altı sâat aşağı Dicle üzerindedir. Görüb ziyâret etmek üzere arkadaşla

S-81

kânûn-u evvelin yedinci Cuma ertesi akşâmı (Lynch) kumpanyasının Basra'ya giden vapuruna râkiben gece sâat üçde Bağdad'dan hareket eyledik. Hasb'el mevsim Dicle'nin suları az idi. Birçok sâat kadar yol gitdikden sonra (Garâre) denilen mahal pişgâhında vapur kuma oturdu.

Bir ârızaya uğramaksızın doğru gidilse Tâk-ı Kısra'ya gece sâat onda varılacak idi. Sâat on ikide sabâh olduğu cihetle iki sâat kadar hâlî çölde karanlıkda ve ayazda beklemek lâzım geldiğinden yolda ne kadar gecikilse o kadar işimize gelecek ve hatta vapurda biraz uyku kestirmek bile mümkün olacak idi. Binâenaleyh vapurun oturmasına memnûn oldum. Lâkin vapuru kurtarmak için o tarafa atdıkları demirlerle zincirlerin ve tâifelerin gürültüsünden gözümü kapatmak mümkün olmadı. Bir sâat sonra kumdan kurulduk ve sâat on birde Tâk-ı Kısra pişgâhına vâsıl olduk. Buraya vapur uğramaz iken kapudânî bil-hâssa durub bizi karaya çıkaracağını va'd eylemesi üzerine vapura binmişdik. Kendisi gâyet nâzik mükerrem bir adam idi. Birçok izzet ve ikrâm eylemekle berâber ve va'd vechle Tâk-ı Kısra önünde durdu ve felekesiyle bizi karaya çıkardı.

Dicle'nin sol yakasında bulunan bu mahal her ne kadar hâlî çölden ibâret ise de nâhiye merkezi i'tibâr olunarak birde müdür bulundurulmaktadır. Sabâha daha iki vakit olmakla berâber rüzgâr sertçe esmekte idi. Birâz ileride görünen müdür konağına kadar gidib kapıyı açdırarak orada barındık ve tulû' şemsden sonra Selmân-ı pak hazretlerinin türbesiyle Eyvân-ı Kısra'yı ziyâret eyledik.

Türbe âdî ve harab bir külbeden ibâred idi. Eyvân-ı Kısra tuğladan yapılmış gâyet cesîm bir binâdır. Vesatında yetmiş beş kadem irtifâ'ında ve kırk kadem arzında bir tâk vardır ki dört sâatlik mesâfeden görünür. Duvarların (sandâl) dedikleri reyhalı ağaçdan ma'mûl hatılları elyevm âbnûs hâlini kesb etmiştir. Vilâdet pir meymenet hazret benevî de çatlamış olan mahali bâkî ve meşhûddur. Bu eyvânın etrâfında (Medâyin) harâbelerinin âsâzı mevcûd idi. Harâbeler meyânında (mozayik) işledikleri sağır ve renkli

S-82

Tâk-ı Kısra'dan biran avdet etmek üzere Bağdad'dan hîn hareketimizde

hayvânlarımızla kahvaltımızı ısmarlamışdık. Sâat dördte geldiler. Ba'de-l-taâm yedi buçukda hareket eyledik. İki buçuk sâat ileride Dicle'ye mensûb olan enhâr-ı cesîmeden (Diyâla) nehrini kayıklarla geçib gurûb şems ile berâber Bağdad'a vâsıl olduk.

Sıcak memleketlerde vebâhusûs Bağdad'a gurûb şems gâyet latîf ve şâyân-ı temâşadır. Akşâmüstü sâat on birden yarıma kadar bir buçuk sâat müddetde ufuk garbî bin türlü elvân ve işkâl dilfirîb peydâ eder ve ufukda görünen hurmâ ağaçları muhtelif renkde atlas kumaş hâlini kesb eden vech-i semâ üzerine sözü işlenmiş zan olunur. Ve ba'de-l-gurûb ufukun ziyâsı fecr şimâli tarzında bütün gün yüzüne bir latîf renk verir.

Fehâme

Bağdad'da meşrû olub pek çok nevâziş ve iltifâtını gördüğüm Kâtım Paşa Bağdad'ın üst tarafında iki sâat mesâfede vâki' (Fehâme) nâm mahalde bir çiftliğe mutasarrıfıdır. Ara sıra oraya giderek birkaç hafta ikâmet eder. Ehibbâsından ba'zılarıyla bu fakîri Fehâme'ye da'vet etmekle kânun-u evvelin yirmi yedinci günü ilk def'a olarak azîmet ve iki gece kalıb avdet eyledim. A'şâr nâzırı Aziz Efendi ve defterdâr Hasan Rıza Efendi ve mektûbcu Ra'fet Bey ve Hille mutasarrıf sâbıkı Reşît Paşa ve Necib ve Behçet ve Aziz Bey'ler ve binbaşı Rauf Efendi ve sanduk emin sâbıkı Abdullah Efendi orada idiler. Geçirdiğimiz latîf zamanın yad dâimîsi bâkîdir.

Hille

Bin üç yüz iki sene-i rûmiyesi Mart'ın birinci Cuma ertesi günü (Hille) ye müteveccihen Bağdad'dan hareket eyledim. Hille tarîki Kerbela'ya gider iken geçtiğim Müseyyeb tarîki ise de Müseyyeb'e varmaksızın (İskenderiye) hânından sol cihete ayrılır. Akşâmı İskenderiye hânına muvâsalatla gece yine orada kaldım bu def'a yatdığım

S-83

odada yarasa kuşları dolu idi. Sekiz on dânesi birden odanın içinde dolaşib yüzüme gözüme çarpmaya başladılar. Bunları odadan dışarı def' ile girib

çıkıdıkları deliklere gazete ve bez parçaları tıkayınca kadar başıma hâl geldi. Yarasa belâsına nihâyet verdikten sonra yatdım ise de bu havâli Mart bidâyetinde Mayıs gibi sıcak olmakla bir takım mûzîyât ve haşerât ayaklandığından binânın içinden kurbağa ve yılan sesleri gelmeye ve duvârlarda muhtelif envâ' siyâh böcekler gelmeye başladı. Elhâsıl seffine-i nûha müşâbih dolan bu odada uyku uyumak kâbil olmadı. Ertesi günü oradan hareketle üç sâat gitdikden sonra yol üzerinde çadır altında kahvaltı edip iki sâat daha ileride Mahâvel hâttına gelerek birâz istirâhat eyledim. İskenderiye hâttından Mahâvel hattına kadar beş ve Mahâvel'den Hille'ye kadar da üç sâatlik mesâfedir.

Bir müdürlik merkezi olan (Mahâvel) caddeden bir sâat ileride sol tarafta kalır Mahâvel hattından Hille'ye gider iken (Bâbil) harâbesi tarîkin sâğ cihetindedir. Hille'ye girmezden evvel bu harâbeyi görmek üzere o cihete teveccüh eyledim ise de arâzi-i mevrû'ayı iskâ eden harklardan geçmek kâbil oldu. Yine caddeye ric'ât ederek ikindiden sonra Hille'ye vâsıl oldum.

(Hille) Fırat nehri üzerinde mühîm bir mutasarrıflıktır. Hille şehri [1] nehrin iki sâhiline münkasım olmakla ara yerde emsâli gibi ahşâb köprü vardır. Birkâç seneden beri Fırat'ın suyu üst tarafta ya'nî Müseyyeb'in birâz aşağısında (Hindiye) ve (Kufe) taraflarına giden kanala teveccüh ederek yatağını değiştirmesinden dolayı Hille'nin önünden geçen asıl yatağında pek az su kaldığından pek çok hurmalıklar kurumaya yüz tutmuş ve ahâli hayret teşebbüsünde bulunmuş iken suyu eski yatağına ircâ' için hükümet-i seniye cânebinden altmış bin lirâ sarfıyla bir südde inşâsına teşebbüs olunmuştur.

(1) Mukaddemâ mutasarrıflık merkezi idiye de sonradan (Divâniye) kasabası merkez ittihâz olunmuştur.

S-84

Bâbil

Hille muvâsalatımın ertesi günü sâat altıda livâ muhâsesi Süleyman Efendi refâkatiyle (Bâbil) harâbesini gezmeye girdik. Bu cesîm harâbenin büyük dağlardan yapılmış bir iki duvârı elyevm kâimen mevcûtdur. Civar kara ve kasabâtda inşâ olunan binâlar bu harâbeden çıkarılan tuğlalarla yapılmaktadır.

Harâbe meyânında bir iki nev' kum ve taş kırıntılardan bi'l-terkib döktürülmüş merba' ül-şekil ebniyye taşlarla kırmızı somâkiden bir arslan heykeli var idi. Ondan başka meydânda bir şey göremedik. Oradan çıkıp harâbe civârında ve Fırat üzerinde (Bernün?) isminde bir karyede Hille eşrâfından Ali Çelebi nâm zâtın bağçesinde birâzistirâhat ve taâm etdikten sonra bir (sâkiye) ye râkiben bir buçuk sâatde Hille'ye geldik. Fırat boyu iki sâhilde büyücek ve ma'mûr köyler vardır ve hatta (Tevaric?) ve (Cimcime?) ismindeki köyler bir kasaba gibi cesîmdir.

Kefl ve Küfe

Mart'ın dördüncü Salı günü Hille'den (Necf Eşraf) ziyâretine hareket ederek beş sâatde (Zü'l-Kefl) alî'el İslâm'ın türbesi bulunmasından dolayı (Kefl) tesmiye olunan karyeye geldim. Kefl küçük bir köy ise de Zü'l-Zefl alî'el İslâm'ın türbesi Yahûdîlerin büyük bir ziyâretgâhıdır. Bağdad milleti Mûsevîyesi mütemevvilâne olup mutasarrıf olduğu kaliteli arâzinin zirâ'atiyle iştigâl için burada ihtiyâr-ı ikâmet etmiş olan Salih Danyal Efendi'nin hânesinde bir sâat kadaristirâhat ve türbe-i şerîfe ile huzur-u alî'el İslâm'ın makâmını ve âsârı Arab'dan bir câmi' şerîf harâbesini ziyâret etdikden sonra ma'unna cesâmetinde bir (tarrâde) ye râkiben ve (Küfe) ye müteveccihen Kefl'den hareket eyledim. Kefl karyesi asıl suyun geçtiği kanaldan uzak ise de bâlâde zikr olunduğu üzere Fırat suyu Hindiye cihetine tahvîl mecrâ etdiğinden dolayı buradan geçen kanâla sığmayıp etrâfını istilâ eylemiş ve binâenaleyh Kefl ile Küfe beyninde âdeta cesîm

S-85

göller ve adalar hâsıl olmuştur. Akındının şiddeti hasebiyle birçok sâatde Küfe'ye vardık. Suyun yüzü Necf Eşraf ziyâretine giden karı erkek bir çok Arab züvvârın râkib oldukları kayıklarla memlû idi.

Küfe elyevm birkâç dükkan ile beş on kamış hâneli bir hurmâlıkdan ibâretedir. Necf eşrafın iskelesi olduğundan orada züvvâr için dâima birkâç hayvân bulunur.

İskeleden bir çarık ileride ashâb-ı kirâmdan ba'zılarının merkad şerîfeleriyle imâm-ı Ali Kerimallah vech ve radiyallahü anh hazretleri'nin hâne-i saâdetleri ve hazreti Fatma radiyallahu anha'nın ekmek tabh eyledikleri tennûr ve imâm-ı

Hasan ve İmâm-ı Hüseyin ve radiyallahu anhumâ hazretlerinin tahsîl ilim eyledikleri mektep gibi âsâr ve emâkin mebrûkeyi hâvî olan mahali ziyâretten sonra birçok sâatde (Necef Eşraf) a muvâsalat eyledim.

Necef

Memleket cesîmce ve sur ile muhât olub hâriçden meşhed hazreti Ali kerimallah vechenin altın kubbesi görünür. Kerbela'ya tâbi' kâim-makâmlik merkezidir.

Küfe ile Necef beynindeki çölün mesâfesi cüz' olduğu hâlde vaktiyle arabanın züvvâre tasallutuna mebnî her on dakikalık mesâfeye birer kal'a inşâ olunarak asker ikâme edilir imiş. Elyevm asâyiş ve emniyet berkemâl olduğu cihetle oralardan asker kaldırılmış ve kal'alar müşrif harâb olmuştur. Memleketin hârici imâretten hâlî çöldür. Zemîni mürtefi' olmakla Fırat'dan istifâde mümkün olamadığından zirâ'at ve felâhat edilememektedir. Kal'a dâhili kâmilen buyût ve emâkin olub bağ ve bahçe yokdur.

O gece duyûn-u umûmiye me'mûru Abbas Efendi'nin hânesinde beytütet ve ertesi Çarşamba günü ale'l-sabâh meşhed hazret imâmı ziyâret eyledim. Türbe ve sahne imâm-ı Hüseyin radiyallahu anh hazretlerinin türbe-i şerîfelerinin resm ve tarzında olmakla berâber hâriç duvarlarının üzerinde mînâlı levhalar vardır. Dâhil türbede pencerelerden birinin derûnünde İran şahlarından Mehmet Şah Kaçar ile zevcesi medfûndur. Bu mezârların üstünde yekpâre balgâmî taşlar mevzû' ve bu taşların üzeri kabartma resim yazılarıyla

S-86

musanna' sûretde menkûşdur. Kerbela gibi Necef'e de İran'dan cenâze getirilib defn edilir. Türbe ve sahnenin derûnî memleketin her tarafı Arab züvvâri ile memlû idi. Çârşû ve pazarı birâz dolaşdım ve sahnedeki sergilerden bir iki (necef taşı) tesbih iştirâ eylediğim sırada bu taşın ma'deni burada olmayıb Hindistan'dan geldiğini öğrendim. Bâ'dehû öğle taâmı ederek Küfe'ye indim.

Sâlih Danyal Efendi beni almak üzere kendi (tarrâdesini) Küfe'ye göndereceğini va'ad eylemişti. İskeledeki kayıklar meyânında muntazamca bir

tarrâde görerek mâî renginden Danyal Efendi'nin kayığı olduğunu anlayıp râkib ve akşâm üstü Kefl'e vâsıl oldum. Danyal Efendi bizi hânesinde misâfir etdi ve Zü'l-Kefl alî'el-İslâmın mütevellisi Hacı Zarb nâm zât taâma da'vetle ikrâm eyledi. Ertesi Perşembe günü Kefl'den hareketle beş sâatde Hille'ye muvâsalat ve birâz istirâhatle kahvaltı etdikten sonra akşâmı Mehâvil hâtına gelerek gece orada beytütet ve ertesi Cuma günü Mehâvil'den doğruca Bağdad'a avdet eyledim.

Bağdad'da müddet-i ikâmetde yerlilerden mülâkât edilen zevât sırasında nakîb'ül-eşrâf kâim-makâmı Seyid Selman ve birâderleri Abdurrahman Efendi'lerle Cemil Zâde Mehmed Efendi ve birâderi Mustafa Efendi ve mahdûmı İsa Efendi ve Haydari Zâde Derviş Efendi ve müftî Bağdad Zehâvi Mehmed Efendi ve Âlûsi Zâde Şakir Efendi ve Paçacı Zâde Abdurrahman Efendi ve Rebî'î Zâde Mehmed bin ve Basra mutasarrıf esbakı Süleyman bin ve baban hânedânından Hüseyin bin ve defterî Zâde İsmail Efendi ve dahâ sâir pek çok zevât taraflarından gösterilen iltifât ve muhabbetin müteşekkîr ve müntedârıyım.

Dersâadetli olub gözlüklü Reşîd Paşa merhûmun Bağdad vâliliği hengâmından beri Irak kıt'asında hidemât-ı muhtelifede bulunarak Bağdad'da ihtiyâr-ı ikâmet etmiş olan Basra mutasarrıf esbakı Yahya Nezhret Efendi elinde doğduğum bir baba dostu olduğundan kendisiyle teşerruf ve mülâkât edişime pek memnûn oldum.

S-87

Bağdad'da Zirâ'at ve Ticâret ve Sınâat

Irak arâzîsi bir takım mukâtaâta münkasım olub her mukâtaânın ism-i mahsûsiyle müsemmâ birer cesîm kanâlı vardır. Kanâldan arâziyi iskâ için müteaddid enhâr-ı sağîre teşa'ub eder. Bu nehirlere (hark) derler.

Bâlâde bil-münâsebe zikr olunduğu üzere çölün her tarâfında kum ile dolmuş pek çok kanâllar vardır. Bu kanâlların hafr ve küşâdıyla mukâtaâların i'mârı için canib hükümetden bi'l-müzâyede tâlibine fûruht ve ihâle olunmakta ise vüs'atına nisbetle sekenesi pek cüz'dir.

Elyevm ma'mûr olan mukâtaât ve arâzi birkaç zengin malı ve felâhları bu

zenginlerin arâzisinde ücret olarak mahsûlün bir kısmı cüz'sine mukâbil çalışır çiftçidir. Çiftçilerin ellerine geçen şey kuvvet-i lâyemût teayyüşlerine bile kâfi olmadığından fazla bir şey kazanarak toprâk satın alımda içinde yaşadıkları mülkeden merbût olamıyorlar. Zâten hizmetinde buldukları ağâların toprağında hayme veyâhud sarîfe dedikleri hasîrdan ma'mûl hânelerde meskûn olduklarına binâ başları sıkılınca hayme ve sarîfelerini toplayıp sühûletle şuraya buraya dağılıyorlar. Binâenaleyh Irak kıt'asında teksîr nüfûs ve ahâli şu hâl ile mümkün değildir.

Arzın kuvve-i inbâtiyesine gelince bir Bağdad dânesinden seksen doksan dâne alınır. Hâl böyle iken hârice zahîre sevkiyle ticâret eden yok gibidir.

Diyarbakir ve Musul vilâyeteri de hâriçle zahîre ticâretinden mahrûmdur. Bu memletlerde zahîr ticâreti fazla-i mahsûlî dir. Enbâr ederek civâr bir yerde kaht-ü galâ zuhûrunda oraya sevk ile kıymetinin birkâç misline satmaya münhasırdır. Vâkıâ Diyarbakir ile Musul'un bahr olan bu'd mesâfelerine nazaran zahîr ticâretini civâr memleketlerin ihtiyâcına hasır etmelerine diyecek yoksa da Bağdad ve Basra seyr-i sefâinden müstefid vilâyetlerden iken arzın şu kuvve-i inbâtiyesiyle berâber memleketin

S-88

ihrâcâta müsâid bulunmasından istifâde olunamaması doğrusu bâdî-i teessüfdür. Basra'nın başluca mahsûlü hurmadır. Bu yüzden memlekete senevî yüz elli bin lirâdan ziyâde akçe girdiği hâlde hurma ihrâcâtı bile ecnebî tâcirler ma'rifetiyle vukû' bulur. Eğer Avrupa ve Amerika'dan mahsûs vapurlar gelib de hurma almasalar ahâli mâlını satmanın yolunu bilemeyerek çürütür.

Irak'ın mahsûlât-ı arzıyesi ara sıra çekirge belâsına uğrar. Çekirge zuhûrunda hükümet toplatmakda kusûr etmemekte ise de bunun külliye imhâsı bıraktığı tohumları itlâfa menût olub tohum bıraktığı yerleri bulmak ise çölün vüs'atı hasebiyle imkânın hâricindedir. Bununla berâber çekirge âfetine uğrayan senelerin mahsûlü bile ahâlinin ihtiyâcına kifâyet edib artar.

Vaktiyle Dicle ve Fırat yanındaki (Mezopotamya) denilen arâzî tamâmen mevrû' iken bu nehirlerin feyezânından husûle gelen sular arâzîyi saky ve irvâ

içün kanallara gider imiş. Elyevm nehirlerden su alan kanallar pek cüz' olmakla sular bi't-tab' yataklarına sığmayıp taşmakta ve aşağılara doğru pek çok gelir ve bataklıklar husûle getirmektedir.

Bu tuğyân miyâh sâhilindeki kara ve kasabâta husûsiyle Bağdad şehrinin her sene zarar ve hasârı oluyor. Bağdad'ın sudan muhâfazası sâhil boyu inşâ edilmiş olan süddelerin metânete menût olub bu süddeler ise toprâk bığındısından ibâret olmakla bahr-ı sene ve tahkîm ve tarsîn için kaliteli akçeler sarf olunur öyle iken yine su ziyâde tuğyân edince süddeleri yıkar veyâhud süddelerden ileri uzâk bir noktadan çölü basıp arka taraftan memleketi kuşatır.

Suların mâlen îrâs edildiği şu hasâr-ı sıhhat-i umûmiyece de büyük bir tehlike ta' kib etmektedir. Şöyle ki tuğyândan sonra suyun çekildiği arâzide balık ve kurbağa gibi birçok hayvânât kaldığından bunlar bi't-tab' telef olarak harâret-i şemsin te'siriyle te'affün etmekte ve her vakt sıtma husûle getirdikten mâ'adâ bâ'zen vebâ ve kolerâ gibi ilel sâriye zuhûruna da bâ'is olmaktadır.

S-89

Feyezânın mevrûata nef' ve hidmeti yalnız arâzîyi iskâ ve ırvâ eylemesinden ibâret olmayıp asıl tarlalara bıraktığı (dehle) denilen çamurundadır. Şöyle ki zirâ'at zamanı çiftçiler gâyet hafif ve sağır bir sabân ile toprağı cüz'î tahrîk ederek tohum saçarlar. Tohumlar âdetâ toprağın yüzünde durur gibidir. Feyezânın getirdiği (dehle) tohumların üzerini örter.

Irak'ın mahsûlât-ı arâzîsinden kavun karpuz pancar hıyar kabak bamyâ şalgam ve lobya gibi şeyler pek cesîm ve mebzûl olur ve bataklıkların kesreti hasebiyle kaliteli pirinç yetiştirilir.

Bağdad'ın sînâ'at ciheti başlıca mensûcâta münhasır gibidir. Bu yüzden pek çok kişi teayyüş ve bir takım tâcir Hicâz'a ve memâlik-i sâireye Bağdad mensûcâtı irsâliyle ticâret eder. Bu mensûcât çarşaf, kefiye, aba, cicim, abânî ve iplik alacasıdır. Bununla beraber ipek ve pamuk Hindistan'dan gelmesi çulhaların elleri böğründe kalır. Mensûcât-ı sarfiyâtının kesret ve ehemmiyetine nazaran ipek fabrikalarına ihtiyâc-ı kavîy var iken böyle bir fabrika tesisine kimse tarafından teşebbüs olması şâyânı takbîhdir. Zîrâ bu misüllü ihtiyâcât için başlıca şirketler

teşkiline mukadder Bağdad'da hayli sermâye sâhibleri vardır. Husûsiyle bu fabrika kaliteli temettüğ' edeceğine şübhe istemez. Çünkü ipek ve pamuk gibi lüzûmû olan hâm eşyâyı yetiştirmeye Irak'ın iklim ve arâzî pek müsâid olduktan başka (Salâhiye) ve (Hit) taraflarında kaliteli kömür ma'denleri de mevcûddur. Ne çâre ki bizde her şey görenek olduğundan görülmemiş bir şiddet te'sîs ve ihdâsına kimse girişmek istemez.

Bağdad mensûcâtının en güzellerinden olan çatma ve Horasan kâtîfesi döşemelikler artık yapılmaz hâle gelmiştir. Vaktiyle bu şeyleri i'mâl ve fûrûht edenlere mahsûs olan hânı görmeye gittim. Hânın yüz kadar mevcûd oda ve dükkanlarından topu sekiz on dânesi açık ve kusûrları kapalı idi. Bu açık olan dükkanlarda dâhi çatma ve kadifeden eser yoktu. Bir iki dânesinde iplikden ma'mûl döşemelik bulabildim. Diğerlerinde ise Hind ve Çin kumaşları satılıyor idi. Çatma ve kâtîfe yapân kimse yok mudur diye sordum "şimdi böyle şeyler yapılmıyor. Elyevm çatma ve kâtîfe i'mâl

S-90

edici bir kişi hayâtdır ama müsün olduğu için dükkân destgâhını kapadı hânesinde ikâmet etmektedir" dediler. Doğrusu çok teessûf etdim.

Mensûcâtdan mâ'adâ deri ve sahtiyân i'mâli ve serrâclık ve kuyumculuk ve demircilik gibi memâlik-i mahrûsanın her cihetinde bulunan sanâyi' burada da var ise de sâir yerlerde görülenlerden değildir. At ticâreti bâlâde zikr olunan koyun ve inek gibi hayvânlar mebzûldur. Koyunlar senenin her mevsiminde yavrular.

Meyve mahsûlâtına gelince en başlısı hurmadır. Hurmanın altmışdan ziyâde envâ' muhtelifesi vardır. Ba'z nev'ları kurudulub da saklanamaz. Tâze iken ekil ve sarf olunur. Bu nev' hurmalar ve ez cümle (Hastavi) ve (Sekri) ve (Mahtum) denilen cinsleri fevk'al-âde latîf ve nâz gider. Portakal ve limon çokca olur ise de mevsimi mürûr etdikden sonra bulunmaz. Üzüm yok gider. Bağdad'a tâbî' (Horasan) kazası dâhilinde (Hâlis) kıt'asında parmak üzümü cinsinden görünüşü gâyet güzel ve dâneleri büyük (des'ül-inez?) isminde bir üzüm olur lâkin suyu ve lezzeti yokdur. Horasan kazası Bağdad'ın meyve bağçesi sayılır. Yine kazaya tâbî' (Şehribân) nâhiyesinde hâsıl olan nâr emsâli nâmeşhûd denecek sûretde

gâyet büyük ve lezîzdir.

S-91

“Bağdad’a Mahsûs Ahvâl ve Âdât”

Bağdad’da kışları yağmur yağar kar yağmaz fakat hârik’ul-âde on beş yirmi senede bir kere kar yağdığı da olur imiş. Üç yüz iki senesi kânûn-u sâniyesinin on dördüncü Çarşamba sabâhı iki sâat kadar kuş başı kar yağdı ve Dicle nehri Diyarbekir’den Cizre’ye kadar incimâd eyledi.

Bağdad’da ilkbahar Mart demektir. Nisân’da birden bire sıcâklar basar. Nisân’ın evâsıtına doğru otuz sekiz dereceye kadar harâret olur. Yaz geceleri binâ altında yanmak kâbil olmadığı gibi gündüzleri de binâ içinde oturamaz. Sabâhdan sâat üçe dörde kadar odaların önündeki (tarâma) denilen gezinti mahali ile hâne havlîsinin gölge olan cihetinde açıkda ve öğleden ikindiye kadar hânelerin yer katında vâki’ serdâblarda oturulur. İkindiden sonra yine açıkda gölge olan yerlerde barınılır ve akşâmüstü damlara çıkılıb gece orada yatılır. Gündüzleri serdâbların içini ve hâne havlîsini ve tarrâmeleri mütemâdiyen kovalarla sularlar ve serdâbların pencereleriyle tarrâme direklerinin arasına (ağûl) korlar. (Âğûl) hurma dallarından yapılmış iki parça çâr çobanın arasına vaz’ olunan deve dikenini nev’nden bir otak ismidir. Bu çâr çobalar (pârâvâna) veyâhud tahta perde gibi rûzgâr esen cihete konulduğundan sulandıkça bundan geçen rûzgârın harâreti zâil olur. Âğûllardan mâ’adâ serdâblar da havânın ceryânına mahsûs (bâdkir) denilen ocâklar ve tavana muallak (panka) ta’bîr olunur cesîm yelpâzeler vardır. Serdâbın hâricinde bir hizmetçi bu yelpâzeye merbût olan ipin ucunu çekerek tahrîk eyler. Birde hurma yapraklarından ma’mûl hazır yelpâzeler mebzûldür. Ziyârete gelen zevâta kahve ve sigaradan evvel birer yelpâze verilir.

Bağdad’da suyu gâyet serîn tutar bir nev’ toprakdan desti ve bardak i’ mâl ederler. Destilere (tevenge?) ve bardaklara (şerbe) denir. Bunlar gündüzleri serdâblarda (zenbûr) dedikleri çukurlara ve akşâmdan sonra damlarda duvarların üstüne vaz’

S-92

olunur ki zembûrde rutûbetin ve damda akşamdan sonra esen serin rüzgârın te'siriyle suyu buz gibi soğutur. Dicle'nin suyu süzgeç taşlardan geçirildikten sonra pek lezîz ve hafif sudur. Bir de belediyenin taht-ı idâresinde vapûr makinasıyla işledilir bir buz fabrikası vardır ki husûle getirdiği buz şiddet-i harâret kırk sekiz ve elli dereceye vardığı zamânlarda vebâhusûs yaz Ramazanlarında Bağdad'da bulunanlara doğrusu hayat taze verir.

Geceleri damlarda karyolalarda açıkda yatılır. İlk baharda Dicle'ye garîb olan ve bağçeler arasında bulunan hânelerde sinek ve böcek gibi mûziyâtın envâ'ı damlarda fenerlerin ziyâsına milyonlarla hücum ederek insânı rahatsız ederler. Binâenaleyh bu mûziyâtın zuhûr ve devâm eylediği müddetde gurûbdan evvel taâm etmek ve fenerlerin aydınlığından uzak oturmak ve karyolalara cibinlik koymak mecbûriyeti vardır. Yazın harâreti bu hayvânâtı yaşatmadığından sıcaklar ziyâdeleşince mahf ve telef olurlar. Ondan sonra damlarda oturub yatmak kesb-i letâfet eder. Zîrâ geceleri dâima serîn rüzgâr esmekle berâber semâda nücumun ve husûsiyle mehtâbın ve damlarda yanan fenerlerin görünüşü gâyet latîfdir. Geceleri harâretten çekilen sıkıntı unutulur.

Vaktiyle politika müdürüyle iki sene kadar Bağdad'da bulunmuş olan müze-i hümâyûn müdürü Hamdi Bey Efendi Bağdad'ın sıcâğını ta'rîf için bu memleketde yazları (rafadan) yumurta ekl olunmaz. Çünkü yumurta tavukdan çıkar çıkmaz (hâzrolub) olur" der. Vâkıâ Bağdad'da yazları dâimi sûretde kırk dörtten kırk sekiz dereceye kadar sıcak olur. Temevvüz içinde elli dereceye kadar çıktığı da vâki'dir. Bununla berâber mevsim sayfa aslâ rutûbet olmadığından nâşî hiç ızdırâb vermez. Hamâm sıcaklığı otuz altı derece i'tibâr olunur iken insânı bunaltır ki sebebi rutûbetdir. Bağdad'ın akrebi Haziran'da zuhûr edib teşrîn-i evvele kadar bulunur. Bu hayvân gündüzleri görünmez yalnız karanlık basınca meydâna çıkar. Hânelerin serdâblarıyla havlîlerinde sokaklarda gezer ve ba'zen odalara girer. Damlarda görünmesi pek nâdirdir. Üzeri toprak döşeli damlarda bazen zuhûr eder ise de tuğla döşeli olan damlarda yokdur. Bu hayvân garâibden olarak âdî beyâz tahtadan ma'mûl kerevetlere

S-93

aslâ çıkmaz. Geceleri sokaklarda toprak üstünde yatan bekçilerin akrebden tehâşî etmemeleri acibdir. Besbellî bu adamların derileri ve ayaklarının nasırları tahta gibi sertleşmiş olduğu için ya akrep sokamıyor veyâhud kendileri akrebin sokduğunu his etmiyor.

Bağdad'ın velîme cem'iyetleri garâib âdâtındadır. Avâm düğünlerinde gelinin yüz yazısı gününden bir gün evvel güveyinin hânesine cehâzî nakl olunur. Eşyâ-yı menkûlenin önünde kalaylı bakırdan büyük bir su güğümü gider. Arab karıları hânelerinin muhtâç olduğu suyu Şat'dan bakır güğümlerle kendileri taşıdıkları için bu güğüm cehâzın icrây-ı mühimesinde ma'düddur. Ertesi Perşembe günü yirmi otuz kadar kadın gelini ortalarına alıp yâyân yürüyerek güveyinin hânesine giderler. Yolda gider iken iki kadın gelinin koltuklarına girer ve bir kız çocuk gelinin önünde bir âyîne tutarak ters yürür. Hem de mütemâdiyen bu âyîneye bakar. En önde iki kişi başlarında bürüncüğe sarılı birer sağır çekmece götürür. Bu çekmecelerin cehâz ile gönderilmeyibde gelin ile birlikte gitmesi akça ve edevât-ı zînet çekmeceleri olduğu için imiş.

Ağniyâ takımının gelinleri bu tarzda sokaklarda gezdirilmez. Güveyinin hânesine götürüldükden sonra orada yüzleri yazılır. Bunun sebebi de memleketde gelini nakl için araba bulunmamasıdır. Bağdad'a muvâsalatında Azamiye kasabasından şehre kadar araba ile geldiğimiz bâlâde beyân olunmuşdu. Bu araba bir dâne ve (ev minibüs) tarzında olup A'zamiye ile Bağdad beyninde züvvârı nakl için bir araba şirketi teşkil edilmek üzere Hidayet Paşa tarafından numûne olarak celb edilmiştir. Dâhil memleketde ondan başka kirâ arabası yoktur.] Fakat bila'kis güveyiler alây ile gece sokaklarda gezdirilir bu alâya (zefe) derler ki bir ve ba'zen iki takım çalgı ve tabl ve sûrnâ ve rakkâslar ile birçok fânûs ve fenâr ve meş'alelerden vebâhusûs eski usûlde mumlarla donadılmış tablalardan merkebdir.

Hristiyân düğünleri de tuhafdır. Gelin alınacağı gece güveyi takımı gelinin hânesinde toplanıp iki zarf şarkı ve bestelerle operâ tarzında mükâleme ve pazarlık ederler ve gelini gece götürürler.

S-94

Bağdad'da birkâç dürlü saz ve çalgı bulunur. Birincisi avâmın rağbet ettiği tabl ve sûrnâdır. Bayramlarda veyâhud bir (zefe) cem'iyetinde sokaklarda dolaşır iken bu tabl ve sûrnâcılar me'mûrun ve hânedândan zevât-ı ma'rûfenin hâneleri önünde durub “çevre yânım bağ olsun felân ağâ sağ olsun” Türkçe bir beyti tekrâr tekrâr söyleyerek bahşiş isterler. İkincisi sentûr ve rebâb ve (dümbük) ya'nî darbukadan merkeb ince sâzdır. Lâkin teğannî edenlerin sesleri pek fenâ olduğundan başka haykırır gibi bağırırlar. Üçüncüsü de Yahûdî cemâatinin etfâl fakr eden merkeb teşkîl etmiş oldukları bir bando mûsîkadır.

Bağdad'da sıcâk mevsimde cenâzeleri gece defn ederler. Henüz te'ehhül etmemiş gençlerle bâkirelerin cenâzelerinin önünde def ve kudûm çalarlar ve karılar kabristâna kadar giderler. Cenâze vukû' bulan hânelerde kadınlar yanında bir hafta mâtem resmî icrâ olunur. Bu resmî icratla tutulan bir takım ağlayıcı karıların vefât eden adamın medh ve senâsını ilâhî tarzında okuyub feryâd etmelerinden ve tecemmü' eden kuşku kadınlarının göğüslerine vurarak (helhele) dedikleri (lü lü lü lü!) diye bağırmalarından ibâretdir. Ağlayıcı karılar ilâhileri vakt vakt okuduklarından ara ara yerde kahve ve şerbet ve nârgileler içilir ve gülerek ve ağlanarak müsâhebet olunur. Her sene Ramazân-ı şerîfin birinci gecesi o sene içinde cenâzesi vukû' bulanların hânelerinde bu mâtem resmî icrâ idilir.

Sefer ayının son Çarşambası umûm Bağdad ahâlisinin ta'tîl ve şenlik günüdür. İsmine (Çenber-i Sûrî) derler. O gün devâir hükümetde bile yerlilerden kimse bulunmaz. İslâm ve Hristiyân herkes hâriç şehre ve bağçelere çıkıp iş ve işret ederler. Bunâ (Çenber-i Sûrî) diye ma'nâsız bir isim takılmış olmanın sebebi ve hikmetini anlayamadım. Ve her kime sordum ise ma'kûl bir cevâb alamadım.

Bağdad'da pâlikâryâ tarzında baldırı çıplaklara (Ebû Câsım) derler. Kaf harfî cim gibi telâfuz edildiğine mebnî Ebû Kâsım'dan galat olduğu anlaşılıyor ise de bu ismin pâlikâryâ geçinen tosunlara verilmesinin sebebi ve ma'nâsı (Çenber-i Sûrî) gibi meçhuldür.

S-95

İran'dan gelen züvvâr meyânında bir takım etıbbâ ile fâl bakıcılar vardır.

Fâlcılar (Kavvâl! fettâh-ı fâl) diye bağırıp gezerler. Bunların bir mezarratı olmadığı için icrây-ı san'at eylemelerine diyecek yoksa da tabîb geçinen cühelânın arkalarında ba'z icrây-ı tıbbîyeyi hâvî birer çekmece ile (el hekîm!) diye bağırarak sokaklarda dolaşmalarına müsâade olunmasına te'accüb eyledim.

S-96

“ Hindistan Tarîkiyle Dersaâdete Avdet”

Duyûn-u umûmiyece olan me'mûriyetimin lağvından sonra bir müddet Bağdad'da ikâmet ederek Mustafa Asım Paşa'nın vâliliği hengâmında devâir-i belediye umûrine nezâret ve trâmuvây ile emniyet-i sandıkanın hesâblarını raiyyet ve mu'attal hükmünü almış olan mekteb-i sanâyi' yeniden ıslâh ve ihyâ olmak gibi cânib vilâyetinden tevdi' olunan ba'z muvakkat hizmetlerle vakit geçirmekte iken bâ irâde-i seniye harcrâh i'tâsıyla dersaâdete dâ'vet olundum. Hasb'el mevsim bahran azîmet etmek karayoluna müreccih göründü. Zîrâ Eylül'den sonra bu havâlide şiddetli yağmurlar yağar. Binâenaleyh Haleb'e kadar (Fırat) boyu yirmi yirmi beş günlük mesâfede geceleri çadır altında yatarak kara yolculuğu etmek kolay bir şey değildir. Deniz tarîki ise bila'kis bu mevsimde pek rahattır. Çünkü bahr-ı muhît Hindiy'e yazları Haziran ibtidâsından Eylül'e kadar (brâsât) dedikleri şedid rüzgarlar eserek büyük fırtınalar zuhûr eder ise de Eylül'den sonra (brâsât) nihâyet bulur ve bütün kış deniz gâyet latîf râkid olur.

Eşyâmı mezâd ederek adamlarıma izin verip bin üç yüz dört senesi teşrîn olunan yedinci Cuma sabâhı (Lynch) kumpanyasının bir vapuruna râkiben ve Basra'ya müteveccihen Bağdad'dan hareket eyledim. Arâzi-i seniyece bir muvakkat me'mûriyetle Bağdad'a gelip o aralık işini ikmâl ederek dersaâdete avdet etmek üzere bulunan erkân-ı harp kâim-makâmlarından Arif Bey'de bu tarîki tercîh eylediğine mebnî bir hemşeri yol arkadaşı tesâdüfüne memnûn oldum.

Bağdad'da tam üç seneye bâliğ olan müddet-i ikâmetimde pek çok zevâtın mazhar-ı teveccüh ve iltifâtı olduğundan bu fakîr ile vedâ' için eşrâf ve a'yân ve me'mûriyetinden vapura gelen zâtın kesreti doğrusu gurûr ve iftihârımı mûcib oldu.

Dicle suyunun bu mevsimde azlığı hasebiyle vapur pek çok yerde otura kalka akşâma kadar ancak (Eyvân Kasrı) pîşgâhına gelebildi. Orada geceledik.

S-97

Ertesi günü (Azîziye) önüne kadar gidebildik. Dahâ ertesi günü vapur bir kumluğa oturdu. Akşâma kadar tahliyesiyle iştigâl olduğundan (Bgayle) nâm mahalden ileri gidemedik. Dördüncü günü altı sâat kadar sığ bir yeri geçmeye su içtikden sonra artık hiçbir yerde durub oturmaksızın sâat on buçuk raddelerinde (Kûtü'l Amare) ye geldik. Burası Bağdad'a tâbi' bir kâim-makâmlik merkezidir. Ezândan sonra Kûtü'l Amâre'den hareket eyledik. Ertesi akşâmı Basra'ya tâbi' mutasarrıflık merkezi olan (Amâre) ye uğradık ve daha ertesi teşrîn-i evvelin on ikinci ve Bağdad'dan hareketimizin altıncı günü öğle vakti Fırat ile Dicle'nin birleştiği (Kurna) nâm mahale gelerek ezândan sonra Basra'ya vâsıl olduk.

Basra

Yukarıda bil-münâsebe hikâye olunduğu üzere Fırat ile Dicle'nin birleştiği (Kurna) dan i'tibâren bahr-ı fârs denilen Basra körfezine kadar nehir gergi gibi kesb cesâmet eder ve ismi (Şatt'ül Arab) dır. Şatt'ül Arab'da cezrûmed olur. Cezrûmed her gün iki def'a vukû' bulur ise de aybaşlarıyla bedrde ya'nî her on beş günde bir ziyâdece olarak büyük deniz vapurlarının Basra'ya kadar gelib gitmelerine müsâiddir. Onun için büyük vapurlar Basra'dan yalnız on beş günde bir hareket ederler. Biz Basra'ya gelir iken cezr var idi. Şat'ın üzerinde bir takım adalarla balık saydına mahsûs kumaşdan yapılmış ağyeller meydânda iken yarım sâat zarfında suyu kesilib cümlesi gâib oldu. Ve nehir âdetâ deniz şeklini aldı.

Basra şehri Şatt'ül Arab'ın sâhilinde değildir. Bir çarık kadar dâhilde ve sâğ tarafdadır. Şatt'ül Arab üzerinde rüsûmât ve bahriye dâireleriyle tüccâr muğâzeleri ve vapur acente hâneleri ve konsolosluklar vardır. Buraya (aşâr) derler. Rüsûmât dâiresinin önünden içeriye doğru Basra şehrine kadar bir kanal gider ve iki tarafı ba'z ebniyye ve bağçelerle ma'mûrdur. Bu kanaldan bağçelere bir çok (hark)ler inşi'âb eder. Cezrûmed bi't-tab' kanalda hükmünü icrâ eyler ise de Fırat nehrinde gördüğüm

S-98

(Sâkiye) nev'inden kayıkların âmed ve şed etmesine mâni' değildir. Bu kayıklara burada (belem) derler ve Fırat'takilere nisbetle muntazamcadır. Derûnlerinde döşeme ve üzerlerinde tente bulunur. Basralılar ehl-i zevk olduklarından güzel havâlarda karı erkek bölmelere dolarak bütün gece sabâha kadar çalgı ve çağâne ile nehirde gezib eğlenirler.

Hurma mahsûlü zamânında Basra'dan doğruca Süveyş'e giden yük vapurları bulunur ise de muntazam işleyen vapurlar yoktur. Muntazam posta (British India) nâm İngiliz kumpanyasının her on beş günde bir Basra'dan Hindistan'a işleyen vapurlarına mahsûstur. Binâenaleyh Hindistan'a ve oradan bahr-ı sefide giden vapurlardan biriyle Süveyş'e azîmet etmesi mecbûriyetinde idim. Basra'ya ve vusûlümüzün ertesi günü Bağdad'dan geldiğimiz vapurun kapûdânı Mösyö (Klemens) in delâletiyle (Britiş İndiya) kumpanyasının acentehânesine giderek üç gün sonra (Porolya) isminde bir vapurun Bombay'a müteveccihen Basra'dan hareket edeceğini tahkik eyledim ve Basra'dan Bombay'a ma' taâm iki yüz (rupye) ya'nî on beş lirâ bedeli olan birinci kamâra biletini yine mösyö Klemens himmetiyle altmış yedi (rupye) noksânına yüz otuz üç (rupye) ye aldım.

Basra vâlisi Ferik Şaban Paşa (Aşâr) da bir sâhilhânedede ikâmet ediyor idi. Basra'dan hareketimiz gününe kadar üç gün bizi hânesinde mihmân eyledi. Havâsı vehâmetle meşhûr olan nefis-i Basra'ya nisbetle (Aşâr) ın havâsı latîf ise de nasılsa ahâli tarafından henûz rağbet olmadığından bâlâde zikr olunan devâir ile tüccâr mağazaları ve acenta ve konsoloshânelerden başka burada buyût ve emâkin pek azdır.

Basra'da bulunduğum on gün zarfında şehri gezdim. Her ne kadar merkez vilâyet ise de on bin kadar nüfûslu sıcağı ve rutûbeti ziyâde ve sokakları ve ebniyesi gayri muntazam küçük bir memleketdir. Fakat kaliteli hurmalıkları vardır ki bu yüzden başlıca ticâret vuku' bulmaktadır. Memleketin vehâmet havâsıyla ve rutûbetinden dolayı yaz geceleri Bağdad gibi hâne damlarda açıkda yatılamaz. Sıtması da meşhûrdur.

Sevâhil Umman'dan Basra'ya kaliteli yelken sefâini gelir. Bu sefînelerin şekli eski

S-99

resimlerde görülen kalyonlar gibidir. Bunların sekizer onar çifte büyük sandalları vardır. Ve küreklerinin ucu berber âyînesi misillû müdevverdir. Kürek çeker iken tâîfelerinden biri mütemâdiyen Arabça gâyet latîf ve müessir bir gazel okur.

Basra Körfezi

Teşrîn-i evvelin on beşinci Cumartesi günü ale's seher (Porolya) vapûruyla Basra'dan hareket eyledik. İki sâat aşağıda İrân'ın (Kârûn) nehrinin Şatt'ül Arab'a mensûb olduğu mahalde vâki' (Mehmere) ye takribimizde sâhilden iki top atıldı. Posta vapurları gelür iken ahâliyi haberdâr itmek üzere bu sûretle top atmak oraca âdet imiş. Mehmere'de vapûr üç sâat kadar yol aldıktan sonra hareketle beş sâatde Şatt'ül Arab'ın müntehâsında vâki' (Fav) nâm mahalın önünden geçerek denize çıkdık.

(Fav) Şatt'ül Arab'ın ağzında ve sağ tarafta hâlî ve basit bir kumlukdan ibâret ise de nehrin medhaline hâkim olmakla orada bir takım istihkâmât-ı mühimme ve bir de telgrâfhâne inşâ edilmiştir. (Fav) dan sağ tarafda (Kuveyt) limânı vardır ki sefâin için mühîm ve cesîm bir melce'dir daha ilerisi bir çok odaları hâvî (Bahreyn) körfezidir. Necd kıt'asının (Uceyr) ve (Katîf) iskeleleri bu körfezdedir.

Sâat ona doğru Şat'ın sarı renkli sularından latîf havâ ile denizde yolumuza devam ettik. Havâ gâyet sıcak olduğu için gece kamârada yatılamıyor idi. Yataklarımızı güvertede (kuporto) ların üzerine serdiler. Açıkda yatdık.

Bender Ebû Şir

Teşrîn-i evvelin on altıncı Pazar sabâhı sol tarafda İran sevâhilinin dağları göründü. Sâat bir buçukda (Bender Ebû Şir) e geldik. Memleket yüksek

S-100

dağların eteğinde denize doğru çıkmış nâm Cezîre gibi bir mahalledir. Vapurumuz sâhilden haylice uzakda demir atdı.

Burada bir İran devletinin bir bakan vapurunu gördük. Yük vapurları şeklinde iki direkli bir sâç vapuru ismi de (Perse Polis) dir.

Şehri gezmek üzere Arif Bey'le berâber karaya çıktık. Bender Ebû Şir sokakları dar ve eğri büğrü küçük bir memleket ise de İran'ın mahsûlât ve me'mûlât dâhiliyesine başlıca iskele ve mahrecdir. Çârsû ve pazarında ve a'lâ üzüm ve ayva ve nar gibi şirazdan gelen meyvelerden başka şâyân-ı zikr ve beyân bir şey yokdu.

Vapura avdet için sandala binmek üzere iken karşımıza bir adam çıkarak bizden sekiz tümen pasaport akçesi istedi. Pasaportlarımızı irâi eyledik ise de tanımadı. İran tezkeresi almamız lâzımını beyân ile evvel mikdâr akçe talebinde ısrâr ettiğinden memleketin tezkere me'mûrunu bulubda merâm anlatmaya mecbûr olduk. Tezkere me'mûru Hacı Mehmed İbrahim Han isminde ve akli başında bir adam idi. İskele me'mûrunun şu münâsebetsizliğinden dolayı beyân-ı ma'zeretle bize çay ve nargile ikrâm eyledi ve şâyed vapurun uğrayacağı diğer İran memleketlerine de çıkacak olur isek yine böyle bir muâmeleye dûçâr olmamak için elimize açık bir mektûb verdi. Kendisine beyân-ı minnet ve teşekkürle vapura avdet eyledik.

Vapûrumuz ertesi günde Bender Ebû Şir akşâma kadar yük aldıktan sonra ezân vakti oradan hareket etdi ve bir sâat ileride İngilizlerin İran sularına me'mûr olan donanmanın bulunduğu mahalde bi'l-tevakkuf ümerây-ı bahriyeden (Brekenbori?) isminde bir zâtı alarak yine yoluna devâm eyledi. Bu zât Maskat limânında bulunan (Turkuvâz) isminde bir İngiliz harb sefînesinin kumandanı imiş. Birkaç lisân bilir kibâr ve nâzik türlü bir adam idi. Kendisiyle Maskat'a kadar vapûr arkadaşlığı etdik ve Maskat ile o civardaki urbânın ahvâline dâir bu fakîre bazı ma'lûmat nâfi' verdi.

S-101

Lince

Ertesi teşrîn-i evvelin on sekizinci Salı günü hiçbir yere uğramaksızın yolumuza devâm eyledik. Sol tarafta mütemâdiyen İran sevâhîlinin dağları görünmekte idi. (Şah Şeml?) isminde bir adanın önünden geçdik. Daha ertesi Çarşamba sabâhı sâat yarımında İran'ın (Lince) nâm şehrine geldik. Uzakdan büyük ve güzel bir memleket gibi görünüyordu. Karaya çıktım. Burasının da Bender Ebû Şir gibi âdî küçük bir şehr-harâbezâr olduğunu gördüm.

Lince'nin kadınları siyâh çarşafıla tesettür ettikleri gibi garâibden olarak yüzlerine balolarda kadınların isti'mâl ettikleri (lev) denilen siyah katife maskenin aynı yüzük takıyorlar. Acaba bu nev' maskeyi bunlar Avrupalılardan mı almış? Yoksa bu yüzük Avrupa'ya buradan mı gitmiş?

Bender Abbâs

Sâat beş buçukda Lince'den hareketle ertesi Perşembe sabâhı erkence yine İran'ın (Bender Abbas) nâm şehri pişgâhında durduk. Bu memleket de diğerlerinin aynı idi. Fakat burada Hindistan'ın (Banyan) dedikleri büt perestlerinden pek çok tâcir olup kendilerine mahsûs çarşıda ehz ve i'tâ ediyorlar. Şehri dolaştıktan sonra vapûra avdet eder iken iskele başında yine tezkere sualiyle sekiz tümen talebi münâsebetsizliği vukuğ buldu ise de Bender Ebu Şir tezkere me'mûriyetinin vermiş olduğu açık mektûb işimize yaradı. Müşkilâtsizca kurtulduk. Pasaport denilen şeyin bir yolcu karaya çıkar iken aranılması lâzım geldiği halde verilir de memlekete girenlerden sorulmayıp da vapura avdetleri sırada aranılması garâibdendir.

Sâat altı buçukda Bender Abbâs'dan hareket eyledik. Biraz ileride üç yüz sene evvel satvet ve miknetleriyle bu havâliyi tehdîd ve zabt eden Portekizlilerin merkez ticâreti olan meşhûr (Hürmüz) adasının önünden geçdik. Bu ada Basra Körfezi'nin

S-102

boğazını teşkil eder ki ondan sonra Bahr-ı Ummân'a çıkılır. Elyevm hâlî ve gayri sükûtdur. Hürmüz Boğaz'ında (Re's-i Musandam) ismindeki birinden ilerisi Ummân kıt'asına âid büyücek bir koydur. Koyun derûnünde birçok ufak tefek adalar vardır. Buralarda incû sad olunur. Boğazdan Bahr-ı Ummân'a çıkınca artık sol taraftaki sâhil gâib olub sâğ tarafda Arabistan sâhili görünmeye başladı. Ertesi teşrîn-i evvelin yirmi birinci Cuma günü öğle vakti (Maskat) a vâsıl olduk.

Maskat

Maskat şehri kal'a içinde ve deniz kenârında ise de iki tarafı sâhil boyu yüksek ve sarp kayalarla muhâtdır. Ve kayaların üzerinde Portekizlilerin zamân-ı istilâsından kalma istihkâmlar görünür. Maskat'da ticâret kâmilen bâlâde zikr ettiğimiz (Bânyân) dedikleri Hind büt perestlerinin elindedir. Maskat çöl urbânının pâzâr mahali olduğundan içerilerden pek çok urbân gelib alış veriş ederler. Bu Arablar dâima müselleh gezer. Silahları da birer düz kılıç ile birer tüfek ve birer de eğri hançerden ibâretdir. Şehrin sokakları gâyet dar ve eğri ve hâne dükkanları gayri muntazamdır. Arka cihetinde bir mikdâr düzlükden sonra dağlarla ağaçlık ve yeşillik vardır. Maskat emîri (Faysal bin Türkî) nin sâhilde üç katlı büyücek bir hânedir ve damının üzerinde düz kırmızı bir sancak keşide olunmuştur. Yine sâhil yolu ecnebî tâcirlerin ve Amerika konsolosunun muntazam binâları vardır.

Memleketin en başlı mahsûlât ve ihrâcâtı hurmadır. Helvâsı da meşhûr olduğundan teneke kutular içinde kaliteli helvâ ihrâcâtı oluyor. Böyle kesb-i şöhret etmiş helvâ elbetde iyi bir şeydir diye alıb yedim. Âdetâ gâziler helvâsı nev'nden lezzetsiz bir şey olduğunu görerek te'accüb eyledim. Maskat hurması siyâh renkte ve gâyet lezîzdir. Bozulmaksızın Amerika'ya kadar nakl olunur. Emîrin limanda biri "sultânî" ve diğeri "selâm" nâmında iki vapûru duruyor idi.

Bender Ebû Şir'den beri birlikde seyâhat ettiğimiz mösyö (Brekenbori?) nin da'veti

S-103

üzerine Maskat'a muvâsâlatımız günü Arif Bey'le berâber (Turkuvaz) korutunu gidib gezdik. Maskat'da ticâret eden Hindlilerin kesretine mebnî Arabların tasalludundan muhâfaza için Hindistan donanmâsından ara sıra böyle bir beylik sefîne gelerek bir müddet burada durur imiş. Vapurumuza avdetle akşâm taâmı etdikden sonra gece mösyö (Brekenbori?) bir feleke gönderib tekrâr bizi sefinesine da'vet eyledi kalkıb gitdik. Sefinenin dâhili bayrâklar ve hârici farlar ile donanmış ve güverte üzerinde bir tiyatro sahnesi tertîb edilmiş idi. (Aspirân) dedikleri bir takım genç ve tüysüz zâbit mülâzımları karı kıyâfetine girerek ve erkek (roller) yeni de sâir zâbitân icrâ ederek mükemmel iki komedyâ oynadılar ve mûsika ile birde (konser) icrâ etdiler. Müteâkiben kumandanın salonunda tertîb olunmuş yirmi kişilik bir sofrada me'kûlât ve meşrubât-ı nefise ile (sopa) ya'ni gece taâmı etdik. Komedyâ oynayan zâbitân tiyatro kıyâfetleriyle sofraya oturdular. Salonun tertibât ve tenvirâtı ve et'imenin nezâket ve nefâsetiyle mûsikanın halâveti Bahr-ı Ummân'da Maskat kayalarının önünde bulunduğumuzu bize unutturdu. Böyle yerlerde bu misüllü âsâr medeniyeti tesâdüf etmek doğrusu hoşâ gidiyor. Husûsiyle Maskat gibi gayrî medenî bir memleketde tiyatro ve konser görerek en nâdir ve nâzik me'kûlât ve meşrubât ile (sopa) etmek hâtır ve hayâle gelir şeylerden olmadığı misüllü emsâli de sebk etmemiş olsa gerekdir.

Ertesi günü tekrâr şehre çıkararak birâz dolaşdığım sırada emirin hânesinin açık duran kapısından içeri bakmakda iken kapıcılık eden bir Arab "havlî derûnünde hayvânâtı vahşiye vardır görmek isterseniz gezebilirsiniz" diye da'vet etdi ve ben kapıdan içeri girince kapıyı kapadı. Etrâfıma bakarak ne göreyim? Havlînin bir köşesinde bağısız, zincirsiz bir diş arslan yatıyor ve gözlerini üzerime dikerek korkunç korkunç bakıyor! Hayvânı görür görmez kapıya doğru fırladım ise de Arab bir eliyle kapıyı tutub diğer elini "bahşiş" diye uzatdı. Arab'ın yüzüne birkâç para atarak kapıyı açdırıb kendimi sokağa atdım ve kapının karşısındaki dükkan sâhiblerinin bana bakarak tebessüm etmelerinden bu yolda bahşiş verenlerin birincisi ben olmadığımı da anladım.

Vapûra avdetimde (Turkuvâz) ın zâbitânı ziyâretimize geldiler. Birlikde

S-104

öğle taâmı etdik ve ba'de'l taâm kumandan (Brekenbori?) de gelmekle cümlesiyle vedâ' ve sâat on buçukda (Sind) kıt'asının en mühîm şehri olan (Karâçi) ye müteveccihen Maskat'dan hareket eyledik. İki gün iki gece kara görmeksizin bahr-ı muhît Hindî'yi karşı yakaya geçib teşrîn-i evvelin yirmi beşinci Salı günü ale'l-seher Karâçi limânına dâhil olduk.

Karâçi

Karâçi limânı gâyet cesîm ve mühîmdir. Vapûrun durduğu noktadan birliğin kayığı ile bir çarıkda kemer ki civâr suyun iskeleye çıktık. Şehr-i iskeleden ivz kadar. İskele i'tibâr olunan rıhtımın cesâmeti vakt muhtelefesinde müteaddid vapûrların yük alıb ve birimleri ve demir yolu katârlarının âmed ve şedi şâyân-ı temâşâ idi. Karâçi günden güne kesb-i cesâmet ve tevessü' etmekte olduğuna mebnî iskele ile şehir beyninde yeni yapılmış cesîm ve âlî binâları ve gâyet vâsi' ve muntazam caddeleri hâvî olan bir mahalle-i cedideden mürûr ederek araba ile yarım sâatde vâsıl olduk. Şehir mahalle-i cedideden daha muntazam idi. Kısm-ı a'zamdaki hâneler seyfiyye tarzında kâmilen bağçeler içinde ve yekdiğerinden fâsılalı olduğundan iki yüz bin nüfûsu hâvî bulunan bu memleket bir iki kat dahâ ziyâde nüfûsu câmi' gibi vâsi' görünüyordu. Saltanât-ı seniyenin fahrî şehbenderlik hizmetini îfâ etmekte olan Karâçi mu'teberânından Hasan Ali Bahadır nâm zâtın hânesine gitdik. Ali Bahadır bize pek ziyâde ikrâm ve izzetden sonra akşâm taâmına da'vet eyledi. Yol refikim Arif Bey'le berâber memleketin şâyân-ı temâşâ olan yerlerini vebâhusûs Banyânların ma'bet kabirlerini gezib dolaşdıktan sonra sâat on raddelerinde tekrâr Hasan Ali Bahadır'la birleşdik. Bizi arabasına alarak memleketin bağçesine ve kendi himmet ve gayretiyle vücûda gelmiş olan cesîm bir medreseyi İslâmiyeye götürüb gezdirdi ve hânesinde mükemmel taâmdan sonra gece yine kendi arabasıyla ve mahdûmlarından birinin refâkatiyle iskeleye gönderdi. Hasan Ali Bahadır'ın hânesinden iskeleye kadar yarım sâat imtidâd eden ve o güzel ve vâsi' caddelerin karlarıyla iskelede yük tahmîl ve ihrâç eyleyen vapûrların elektrik ziyâları şehr-i

S-105

âyin gibi memleketi tenvîr etmiş idi. İskeleden bir felekeye râkiben vapurumuza gelib gece limânda yattık.

Fırtına

Ertesi teşrîn-i evvelin yirmi altıncı Çarşamba günü bizimle mülâkât için vapura gelen Hasan Ali Bahadır'la vedâ'dan sonra öğle vakti limândan hareket eyledik. Karâçi'den Bombay'a vapûrla kırk sekiz sâatdir. Limândan çıkar çıkmaz başlamış olan fırtına gitdikçe kesb-i işdidât ederek gece o dereceye geldi ki vapurda taâm etmek şöyle dursun dağlar gibi kalkıp da vapurun üzerine dökülen dalgalardan güvertede durabilmek ve yarım metre irtifâ'ında dolmuş olan sudan kamâraya gidib de yatabilmek imkânın hâricinde idi. Bir meşlaha sarınıb kamâranın nerdibân ayaklarının üzerinde parmaklığa tutunarak oturub kaldım. Nerdibân başı köşk gibi mahfûz bir yer ise de vapura dökülen dalgalar bu köşkün kapısından içeri hücum eyledikçe (dûş) gibi üzerimden ve başımdan geçerek aşağıya ikâmetde idi. Kamâramın derûnüne girmiş olan suyun içinde yol sandığımın yüzdüğünü olduğum yerden görüyor idim. Vapûrda Basra ve Muhammere'den tahmîl edilmiş yüz kadar at var idi. Şiddetli çadırlar bu biçâre hayvânlardan ara sıra bir ikisini alıb denize götürdüğü nerdibânın penceresinden müşâhde eyledikçe dalgalar nerdibân köşkünde benimle berâber alıb götürecekti diye fevkalâde bir havf ve haşyet içinde idim.

Kamâradaki yatakların baş uçlarında mantârdan ma'mûl birer cankurtaran gömleği asılı idi. "Denize düşen yılanı sarılır" kâbilinden olarak bu gömleklerden bir dânesini giymek istediğim hâlde kamâradaki suların içinde yuvarlanıp boğulmak tehlikesi o gömleği almaya mâni' olduğundan büsbütün hayâtdan ümîdimi kesim. Vapur kırık olur ise mantâr gömlekle deniz üstünde kalanları bahr-ı muhît-i Hindî gibi azîm ve cesîm bir denizde acâba kim görüb de kurtaracak idi! Öyle dehşetli

S-106

ve ümitsiz bir hâl içinde burasını te'akkul ve tehattur edecek iktidâr yoktu. O gece ve ertesi Perşembe günü ile gecesi bu hâlde geçdi. Dahâ ertesi Cuma günü

şiddetli bir yağmûr gelib havâyı ve denizin dalgalarını birâz te'akkul ve teskîn eyledi ise de yine vapur derûnünde meşy ve hareket kâbil değil idi. Bu fırtına ile gece yarısından evvelce Bombay'ı limânının fenerleri göründü ve bir sâat sonra limânın ağzında bekleyen bir vapurun delâletiyle içeri girebildik. Bu gün öğle vakti Bombay'a muvâsalat edecek iken fırtınadan dolayı kırk sekiz sâatlik mesâfeyi altmış sâatde kat' etmiş olduk. Bu mevsimde bahr-ı muhit-i Hindî'de böyle şedîd bir fırtınanın zuhûru vebâhusûs tamâm rûz Kasım'a tesâdüf eylemesi hârik'ul-âde ve garâibden idi. (derûnünde sekiz yüz yolcu ile Karâçi'den hareket eden bir vapurun bu fırtınadan irak ve nâbedîd olduğu muahharen Bombay'de haber alınmıştır.)

Bombay

Bombay limânının ağzı dâr olduğu hâlde içerisi gâyet vâsî' ve dolâni göl gibidir. Bu gölün ortasında büyücek bir iki ada vardır. Limânın ağzını irâe eden fenâr sâniyede bir göz gibi açılır kapanır beyâz renktedir. Fakat vapurlar içeri girer iken rengini değiştirerek kırmızı olur. Bombay şehri limâna girilince sol tarafda denize doğru çıkmış nim Cezîre gibi birbirinden i'tibâren limânın boyunca bir sırt üzerindedir. Limânın sağ ciheti köylerden ibâretedir.

Gece vapurdan bir felekeye râkiben (Apolobender) ismindeki iskeleye çıkıp iskeleden on dakika ileride ve yine o isimde bir otele indim ve fırtınanın bâ'is olduğu üç günlük helecân ile uykusuzluğa mebnî karnımın açıklığına bakmayıb hemen yatdım ve ertesi gün öğle vaktine kadar uyudum. Yol refikim Arif Bey etıbbat-ı âliyyât ziyâretinden avdet eden Hind'lilerden vapurda rabt ve rabıta-ı ülfet eylemiş olduğu bir zâtın hânesinde misâfir oldu. Öğleden sonra saltanat-ı seniyyenin Bombay

S-107

baş şebbenderi İsmail Bey'in (Malabarhil) denilen ve Bombay'in bir nev' seyfıyyesi i'tibâr olunan mahalde vâki' hânesine giderek kendisiyle görüşdüm.

Bombay'da bahr-ı sefide giden vapûr eksik değil ise de çektiğim fırtınanın dehşetiyle artık olur olmaz vapura binibde muhît-i Hindî'yi bir kıt'adan öbür kıt'aya geçmeye cesâret edemedim. Bâhusûs buraya kadar gelibde Hindistan'ın

şâyân-ı temâşâ olan şeylerini görmeksizin ve usûl ve âdetine kesb-i vukûf itmeksizin azîmet ma'kûl değil idi. (Peninsular) kumpanyasının her hafta sonra hareket edeceği haber verilen cesîm bir vapuruna intizâren Bombay'da tevakkuf etmeyi tercîh eyledim.

Vapurda fırtına esnâsında su içinde kalmış olan sandığımı açarak rutûbet cezb eden ba'z eşyâyı kurutmak için ütilediği odama serdiğim sırada baş şehbender İsmail Bey'in delîl ve tercümân gibi hizmetinde bulunmak üzere tavsiye etmiş olduğu Bağdad'lı (ismini der hâtır edemediğim) bir adam bu eşâa meyânında bulunan ipekli bir İran seccâdesini görüb burada İngilizler bu seccâdeye hayli para verirler eğer satmak isterseniz ba'zılarına göstereyim" dedi. Seccâdeyi dört lirâya almışdım. Tercümânın kırk elli lirâya doğru satılabileceğini söylemesine tama' ederek kendisine teslîm eyledim. Seccâde şurada burada dolaşarak Bombay'dan hareketim gününe kadar avdet etmedi ve yevm hareketimde zâyîf oldu cevabı alındı! Da'vâya nizâ' vakt yok. İsmail Bey de bu işden pek ziyâde mahcûb olduğu için ihtiyâr-ı sükûte mecbûr oldum ama doğrusu şu dolandırıcılığın acısını hâlâ unutamadım.

Bombay şehri elyevm sekiz yüz bin nüfûsu câmi' bir belde-i cesîmedir. Aksâm-ı muhtatifiye münkasım olan ahâlisi (İslâm ve Pârsî) ve (Bânyân) ve (Hindû) dır. Bunlardan başka bir sınıfta Portekiz'ler vardır.

S-108

İslâm

Müslümanlar mezâhib-i muhtelefe-i İslâmiyededirler. Kıyâfetleri birer beyâz don ve gömlek üzerinde sıkma biçiminde birer yelekden ve başlarında birer tâkye veyâhûd sarıktan ibâretdir. Zenginlerin giydikleri yeleklerin önleriyle tâkyeleri sarma dokuma kumaşdandır. Hâneleri dâr sokaklarda dörder beşer kât ve yekdiğerine mülâsık yapılmış ahşâb binâlardır. Bir hânede ba'zen birkâç âile birden ikâmet ider. Bu hânelerin alt katının sokak ciheti direk üstünde ve kısmen içeri doğru çıkılmış olduğundan kapılarının önünde birer sed gibi açıklık ve katda boydan boya balkonlar vardır. Ahâliy-i İslamiye büyük ve küçük her nev' ticâretde bulunurlar ve esnaflık iderler. Birkâç câmi' ve mescîd-i şerîfleri olub

bunlardan bazıları büyücek ve musanna' dır.

Pârsîler

(Pârsîler) bundan üç buçuk dört asır evvel İran'dan hicretle bu havâliye gelmiş olan ateş perestlerdir. Ma'bedlerindeki ateşden başka Güneş'e de taparlar. Her akşam gurûb vakti sâhil-i bahra inerek şemse karşı secde iderler ve deniz suyu ile yüklerini yıkarlar. Ma'betlerindeki ateş gûya hicret etdikleri zamân İran'da terk eyledikleri ma'betden olub hiç itfâ etmeksizin birlikde götürdükleri ateş imiş. Mevtâlarını mezâra defn etmezler. Bâlâda zikr olunan (Malabarhil) nâm mahalde vâki' ma'bedlerinin bağçesinde müdevver'ül şekil sakfsız kal'aların içine cenâzelerini bırakub kartal kuşlarına yedirirler. Hâssaten gidib temâşâ eyledim. Kal'aların üzerinde birçok kartallar durur. Mezârcılar na'şî içerü bırakub çekildikleri anda kartallar kal'anın derûnüne hücum iderek birkaç dakikada işlerini bitürüb yine yerlerine çıkarlar. Müteâkiben mezârcılar kemikleri toplayub ihrâk iderek külünü ta'lükâtı isterse verirler ve istemezse ya denize atarlar veyâhûd havâyâ savururlar.

Bombay'ın en zengîn bankerleri Pârsîlerdir. Bankalarla umûru sarrâfiye bunların yedindedir. Mahalle ve hâneleri tamamıyla Avrupa tarzında ve bağçeler içindedir. Kıyâfetleri de

S-109

Avrupalılar gibi ise de başlarına siyah rûganlîden uzunca kalpak giyerler. Bu kalpak şems sipersiz silindir şâbkaya benzer. Vech ve sîmâları beyâz ve Îrânîlere müşâbihdir. Gâyet zekî ve çalışkandır. Çocuklarını Londra'ya kadar gönderib terbiye etmekte olduklarından devâir hükûmetin hemen kaffesinde müstahdemdirler.

Bânyânlar

Bânyânlar muhtelif'el şikâl esnâma ibâdet eden büt perestlerdir. Büyük ma'betlerinden mâ'adâ mahallâtında dükkan gibi sokağa açık küçük küçük birçok ma'betleri vardır. Geceleri bu ma'betleri tenvir ederek karılar bir tarafda ve erkeler diğerk tarafda oturub içerlerinden ba'zısı kıyâm ve (armoni flüt) denilen el

piyânosuyla âhenk ederek teğânnî eyler. Sanemleri gâyet çirkin şekilde ve çoğu hayvân şeklindedir. Bânyânların kâffesi boya ile alınlarının ortasında ba'zen fındık hacminde kırmızı ve ba'zen iki üç elif şeklinde sarı ve beyâz renklerde birer işâret vaz' ederler ki mensûb oldukları mezâhib muhtelifeyi irâe edici alâmetler imiş. Tenlerinin rengi esmerdir. Bunlar bir bürüncekle çârşaf nev'nden ayaklarına kadar uzûn ve geniş bir gömlek giyerler. Gömleğin ön eteğini bacaklarının arasından arka tarafa alarak kuşâklarına ilişdirmekle tesettür edib artık başka don giymezler. Arkalarında birer sıkma yelek vardır. Bazen yeleğin üstüne beyâz veyâhud kırmızı renkte hervâni gibi bir kumâşa sarınırlar. Başlarında Frenk kadınlarının kullandıkları (kâpût) denilen şapka biçiminde gayet sağır müselles veyâ müdevvir kırmızı renkte birer serpûş vardır. Bazısı da sarık sarar.

Banyanlar sabâhleyin hânelerinden çıktıkda yol üzerinde bir ineğin beviyle yüzlerini yıkamadıkça mağâza dükkânlarını açub da san'at ve ticâretlerine şuru' etmezler. Binâenaleyh her sabâh Bânyân mahallelerinin sokaklarında boynuzları kırmızı renge boyalı inekler gezdirirler ve bu ineklerin yol eylemesine intizâren etrafında çok adam dolaşır.

Bânyânlar tenâsüh ervâh kâil olarak fevt olanların mutlakâ bir hayvân kalıbında ve eşhâz mukaddesenin inek şeklinde tekrâr dünyâya geldiklerine mu'tekıddırlar. İnek ve öküzlere

S-110

hürmetlerinin sebebi bu imiş. Hata amelden sakat olan hayvânâta mahsus (Pincrapol)

isminde Bombay'da bir dâr'ül hayvânât vardır ki müsin ve amel manda hayvânları sâhibleri buraya bırakıb kuvvet-i tabî'îlerine kadar iâşe ederler.

Bânyânlar her nev' ticâretle meşgûldürler. Memâlik ecnebîyeye gidib de ticâret eden büt perestler bunlardır. Ticâret için memâlik sâireye ve uzak yerlere azîmet eylemek isteyen Bânyânlar memleketlerinden çıkâr iken (Brahmân) dedikleri papazlarının nezdine giderek ne miktar akçe kazanmak niyetiyle çıkdıklarını beyân ile defter-i mahsûsana kayd etdirirler imiş. O mikdâr akçeyi

kazanmadıkça vatanlarına avdet edemiyorlar. İyâllerini de birlikte götürüyorlar. Şâyet müddet gaybûbetleri imtidâd idüb de avdetlerinde zevcelerini birkaç çocuk dünyâya getürmüş bulurlar ise bunları kabûle ve kendi evlâdı tanımaya mecbûr imişler.

Bânyânlar ölülerini tabuta koyub düz bir tahta üzerine yatırırlar ve üzerine tül den bir örtü örterek dört kişi omuzlarına alıb götürür. Bunların mezarlıkları yoktur. Bir günde vukû' bulan cenazeleri bir mahal-i mahsûsa da cem' ile gece ihrâk ederler. Brahmânlarından aldığım bir ruhsat tezkeresiyle bir gece Bânyân'ların cenâze ihrâk eylemelerini görmeye girdim. Cevânib-i erbaası duvar ile muhât bir havlî derûnünde birkaç hatab kümesi yapıp na'şları bunların aralarına yaturduktan ve üzerlerine biraz (petrol) dökdükden sonra ateş veriyorlar. Müteâkiben mezârcılar ellerine darbuka nev'nden birer def ile (kimi demirlerinin zincirleri gibi ses çıkarır) zilleri alarak ateş nihâyet buluncaya kadar çalıyorlar. Cenâzelerin ihrâkında akraba ve taaluâtından kimse bulunmuyor. Yalnız birkaç mezârcı bu hizmeti îfâ ediyor. Havlî derûnünde yatan na'şların mâî renkli alevlerinden başka ortalığı tenevvür edecek fenâr ve kandil yoktur. Tenleri kahve renkte ve elbiseleri kırmızı renkte olan mezârcıların geriye kokulu bu mâî alevler içinde zebâni gibi görünüşleri ve çaldıkları def ve zillerin müthîş sesleri doğrusu tüylerimi ürpertdi. Hatab kümeleriyle na'şları kâmil en kül olduktan sonra insân kafâlarının tüfenk atılır gibi patlamaya başlaması büsbütün hayret ve haşmeti artırdı. O gece sınırlarım tuttu. Sabâha kadar uyku uyuyamadım. Bundan elli sene mukaddem Bânyân'lardan vefât edenlerin bir hayât bulunan zevcelerini de

S-111

birlikte yakmak âdetleri iktizâsından iken İngilizler'in şedîden men' etmesi üzerine bu vahşîlikden vazgeçmişler ise de müte'assıblar ve bâhusûs brahmanlar bu memnûiyyetden asla memnûn değilmış. Elyevm İngiliz me'mûrunun bulunmayan köylerde ve hücrâ yerlerde zevceleri fevt olan karıları yine sûret-i hafiyede yakdıkları mervîdir.

Bânyânların ma'bûd derecesinde mukaddes bir sınıf brahmânları daha vardır ki bunların ma'bedlerde bir hidmedi yoktur. Yalnız kendi âleminde güzel yaşar adamlardır. Zenginlerin kîse-i servetlerinden istedikleri kadar akçe alıb sarf

etmek ve diledikleri hânelere girerek arzu ettikleri kadınlarla düşüb kalkmak gibi acîb imtiyâz ve salâhiyetlere mâlikdirler. O kadınların zevceleri bundan tevahhuş etmedikden ma'adâ böyle bir şerefe nâiliyetlerinden dolayı mahalleleri içinde kendilerine gıpta eden konu komşuya karşı fehr eder ve brahmânın mukârenet hâsıl olan çocuk brahmân olarak aynî hukûk ve imtiyâz ihrâz eylermiş!

Hindûlar

Hindû denilen cins kahve renginde ve saçları zenci saçı gibi kıvrıkcık olub Bânyânlar misüllü esnâme taparlar ve meftâlarını yakarlar. Bunların libâsları setr-i avrete mahsûs olarak bacaklarının arasından geçirib bellerinden bağladıkları bir bez parçasından ibâretdir. Karılarının elbisesi de setr-i avret edecek kadar gâyet kısa ve kırmızı renkde bir ton ile memelerini örtecek derecede bir yelectedir. Binâenaleyh kollarıyla bacakları ve belleri açıktır. Hindû'lar çiftçi ve amele takımlarından olduklarından hidemât şâkka ve süfliyye ile iştigâl ve taayyüş ederler. Duvarcılık ve hamâllık Hindû karyelerine mahsûs gibidir.

Portekizler

Portekizlilerin bu havâliye istilâ eyledikleri zamândan kalma Hindistan'da bir takım Portekizliler vardır ki bunlar bildiğimiz Portekizliler renginde ve Avrupalılar kıyâfesinde olarak hizmetçilik ve berberlik ve otellerde sofracılık ve vapurlarda kamârotluk ederler.

S-112

Gerek Pârsî ve gerek Bânyân karılarının elbiseleri bir tarzdadır. Bunlardan bir kısmı a'lâ Hind kumaşlarından yapılmış şalvar ve üzerine dizlerine kadar ince bir gömlek ve gömleğin üzerine ba'zen kısa bir hırka giyerler ve ekseri sol omuzları hâriçde kalarak sâğ omuzlarından atılıb bellerini örter a'lâ bir kumaşa bürünürler. Bir takımı da şalvar ile ince gömlekten sonra memelerinin altına kadar kısa ve göğüsleri açık kolsuz bir yelectedir giyer. Ayakları çıplaktır ve ince gömleklere bellerinin görülmesine mâni değildir. Ayaklarının baş parmaklarına birer yüzük ve oynâk yerlerine halhâl ve ba'zılarına ya'nî kollarının omuzlarına yakın kısmına bilezik takarlar. Ba'zen de şeffâf ince tüllere bürünürler.

Bombay'da kaliteli araba var ise de yerlülerin çoğu vebâhusûs ağniyası tahtirevânlarla gezer. Bu tahtirevânlar ve onları ön ve arka taraflarına merbût birer sark ile iki kişi omuzlarına alıb götürür. Ufukî uzunlukda amûden az yükseklikde camlı bir kutuya benzer. İçinde bulunan adam uzanub yatar gibi oturmaya mecbûrdur. Avâm takımı çifte öküz koşulu iki tekerlekli âdî araba isti' mâl ederler.

Şehrin atık kısmı sâhilden uzakça yüksektedir. Oradan sâhile doğru İngilizler tarafından yapılan mahallât-ı cedîde gâyet vâsi' sokaklarla meydânları ve pek büyük muntazam binâları hâvîdir. Bu sokaklardaki ağaçlar o iklime mahsûs gâyet zarîf ve nâdide eşcârdır. Devâir-i hükümet ebniyyesinin cesâmeti şâyân-ı hayretidir. Ezcümle büyük demir yolu mevkîfının binâyı cesîmiyle sanâyi' mi' mârîyesi elbetde Avrupa'da gördüğüm mevkîflara fâik idi. Ebniyye-i emîriyeden başka cedid mahallâtta inşâ olunan konâklar ve otellerine o nisbetde âlî muntazamdır. Avrupa eşyâ ve emti'ası satar pek çok mağâzalar bulunduğu misüllü bir takımında Çin ma' mûlâtı mağâzaları vardır ki bunlarda satılan eşyâ fiyatın dersaâdete nisbetle fevk... ehven olması câlib hayret ve te' accüb idi.

İngilizlerin binâ kerdesi olan (Fûrut Market) nâm Pazar mahalinde sebze ve meyveye müte'allık nâdir ve nâdide şeyler görülür. Ez cümle (muz) un penbe ve sarı ve beyâz renkde envâ' muhtelefesi olduğunu orada gördüm. (anba) isminde ve elma cesâmetinde gâyet büyük çekirdekli Hindistan'a mahsûs bir nev' meyve vardır ki tâzesi pek latîf ve lezîz olduğu

S-113

gibi turşusu da pek lezîz olur. Bu sebze ve meyve pazarlarının yanında kuş ve papağan ve maymûn gibi hayvânâta mahsûs bir pazar mahali daha vardır. Burada renk ve şekli görülmemiş zarîf ve dilrubâ kuşlarının ve papağanların envâ'ı satılır. Bu iki pazar mahali mahallâtı cedîdenin müntehâsında vâki'dir. Ondan sonra mahallât-ı atıkaya girilir. Burada Hindistan ma' mûlât ve mensûcâtının envâ'ı meşhûrdur. Gümüş ve altın evânî gâyet musanna' sûretde i' mâl edinir ve garâibden olarak terazünün bir gözüne altın ve gümüş evânî ve diğerk gözüne meskûkât konulub evvel sûretle vezn ve fûruht olunur. Ya'nî gümüş ma' mûlât gümüş sikke ile ve altın ma' mûlât altın sikke ile tartılıb ma'denî bahâsına satılır. Hâlbûki ayarca farkları pek azdır. İşçiliği ile ticâreti nereden çıktığına bir türlü

akıl erdiremedim.

Bombay'da (Viktorya Garden) isminde bir de hayvânât bağçesi vardır. Gidib gezdim bu iklîme mahsûs bir takım hayvânât-ı vahşîye ile yılanların envâ'ını gördüm.

Bizde (şerbetlî) ve Fransızca'da (şarmör) dedikleri adamlar bu memleketde pek çoktur. Bunlar bir sepet içinde muhtelif nev' ve cesâmetde yılanlar gezdirib halka temâşâ etdirerek bir takım san'at ve oyunlar icrâ ederler ki hakîkaten müdhîş ve hârik'ul-âdedir.

Vaktiyle Bağdad'dan Bombay'a hicret etmiş olan (Davud Sahun) isminde bir Yahûdi'nin eseri olarak Bombay'da bir çok iplik akmişe-i nefise fabrikaları vardır. Davud sahun burada böyle pek çok âsâr-umrân vücûda getirmiş olduğu cihetle İngiltere Devleti tarafından şu hizmeti takrîr olunarak bir heykel mücessem müzeyeye vaz' edilmiş ve kendisine (ser) ünvanı verilmiştir. Evlâd ve ahvâdı elyevm Bombay'ın en mütemevvil mu'teberânındandır.

Bombay'da kârgîr ve muntazam tiyatro görmedim. Mevcûd olan bir iki tiyatronun âdî barakadan olmasına te'accüb ittim ise de iklimin harâreti bir çok halkın binâ içinde sâatlerce kapanub kalmasına müsâid olmadığından neşât idildiğini anladım. Bu tiyatrolarda Pârsî âsânî üzere milli oyunlar icra idiyorlar. Sahne ve perdeleriyle sûr icraiyesi (besbelli İngilizlerden istimsâl etmişler) tabikî Avrupa tiyatroları tarzındadır.

Memleketde askeri mûsîkasından başka mûsîka yokdur. Hindlilerin malî sazları bizim ince saz nev'nden tanbûr ve kemân ile def yerine müsta'mil bir nev' darbûkadan ibâretidir.

S-114

Bunlardan ma'adâ Avrupa'dan gelme (armoniflüt) kullanırlar. Mûsîkilerinin perde ve âhenk ve makâmı ve sûret teğannîleri tamamıyla Türkistân ve İnan usûlündedir.

Bânyânlardan rakkâsalar da vardır. Bunlar çalgıcıların çaldıkları şarkıları

teğannî eyleyerek raks iderler. Çengilerin ellerindeki zillere mukâbil ayaklarına ufak çingiraklardan merkeb birer halhâl takdıklarından okudukları şarkıların meâlini müfesser olmak üzere elleriyle işâret ve ayaklarını yere vurdukça çingiraklardan hâsıl olan sesleri sazın usûlüne âhenk ederler. Hindistan ahâlisinin yemekleri gâyet baharlı ve biberli şeylerdir lâkin ikâmet eylediğim otelde Avrupa et'imesi ekl itmekdeydim. Arif Bey'in mihmân olduğu Hindlinin ahıbbâsından ve Bombây'ın ağniyâ-ı İslâm'ından bir zâtın da'veti üzerine hânesinde ekl etdiğim lezzetiyle berâber iki gün kadar çekdirdiği mi'de rahatsızlığını unutamam.

Hindlilerin misâfirlere kahve ve çay ile berâber bir ikrâmları daha vardır. Şöyle ki bir asma yaprağının içinde birkaç nev' bahar ile biraz kireç koyub nüsha şeklinde bükçükden sonra açılmamak için yaprağın kenârını bir karanfil dânesiyle çivilerler ve bunu ağızlarında bir müddet sakız gibi çiğnedikten sonra çıkarub atarlar. Sâhib-i hâne bunun levâzımını hâvî olan bir tebsiyi önüme sürdü ise de beceremediğimi görünce kendi eliyle tehiyye ederek verdi. Fakat gerek içinde kireç bulunmasından ve gerek sâhib-i hânenin elleriyle vıcık zıcık uğraşarak tehiyye itmesinden istikrâh iderek ağzıma alamadım ve binâenaleyhine lezzetde ve nasıl şey olduğunu öğrenemedim. Bu memleketde umûma mahsûs fuhşiyât hâneler şehrin bir mahallesinde büyük bir cadde boyu sıra ile birer kat dükkân şeklinde binâlardır. Bu binâların önlerinde peykeler vardır. Geceleri âlüftegân bu peykelerde sandalyeler üstünde oturub arz-ı şîve ve endâm ve gelene geçene harf-i endâzlıkla ifhâm-ı merâm iderler. İçlerinde her cins ve millete mensûb kadınlar vardır. Hatta Arabistan'dan gelme birçok Yahûdî karıları bulunur.

Bombay'da hâriç beldede develer görülür. Karâçi'de de görmüşdüm. Şimendüfer olmayan yerlerden yük taşırlar. Bombay'da beş saat mesâfede vâkî' (Punâ) nâm mahal İngiliz askerlerinin makar-ı ikâmeti ve Bombay ağniyâsını sayfiyyesidir. Burada filler top arabası çekmek hizmetinde kullanılırlar.

S-115

Bombay'dan Süveys'e

Teşrîn-i sâniyenin dördüncü Cuma akşâmı (Peninsûlar) kumpanyasının (Peninsûlar) isminde büyük bir vapuruna râkiben alâfrânga saat beş buçukda bu

mesâfeden hareket eyledik. Süveyş'e kadar ma' taâm dört yüz ruyye ya'nî üç bin kusûr kurûş bilet parası verdim. (Peninsûlar) kumpanyası imtiyâzlı bir İngiliz şirkettir. Vapûrlarının çoğunda İngiltere ümerây-ı bahriyesi kumândânlık eder ve böyle ümerây-ı bahriyenin kumândası tahtında bulunan vapûrlara mâî rengindeki beylik sancâk keşîde olunur. (Arkadi) altı bin beş yüz defter tonilâtosu ya'nî on üç bin tonilato istiâbında ve bin beş yüz bârgîr kuvvetinde dört yüz tâifeli ve dört direkli cesîm bir vapûr idi.

Derûnü kâmilen elektrîk ziyâsıyla tenvîr idiliyor. Birinci kamâra vapûrun ortasında ve ikinci kamâra kış tarafındadır. Salonlarda envâ' şükûfe ve âdetâ eşcâr ile muntazam bağçe ve şâdurvânlar ve vapûrun derûnünde bir hastahâne ve bir postahâne ba'zı levâzım satılır dükkânlar ve müteaddid hamâmlar ve bir buz mâkinası ve bir ibâdethâne var idi.

Bombay'dan Aden'e kadar bin altı yüz altmış iki mildir. Bu mesâfeyi semâ ve deryâdan başka bir görmeksizin hamd olsun gâyet râkid ve latîf havâ dört buçuk günde kat' ederek teşrîni sâniyenin dokuzuncu Çarşamba sabâhi erkence Aden'e vâsıl olduk. İngiliz yolcularından biri Bombay'dan hareketimizin ikinci günü vefât eylediğinden vapurun ma'bedinde merâsim-i dîniyye ifâ edilerek cesedi bahr'ül-kâ olundu. Ondan başka keder verecek bir şey vukû'a gelmedi.

Vapur derûnünde bulunan dört yüzü mütecâviz yolculardan yalnız Arif Bey'le bu fakîr Osmânî ve biri Portekiz ve kusûr-u kâmilen İngiliz idi ve bunca halkın içinde bir İngiliz'den başka Fransızca beyân bulunması garâibden idi. Ara sıra onunla müsâhabet ederek kusûr vaktimizi karı erkek yolcuların güverte üzerinde jimnâstîk icrâ etmek ve top oynamak ve piyano çalmak gibi eğlencelerini temâşâ ile geçirmekte idik.

S-116

Aden

Aden sevâhili eşcâr nebâtâtdan arî dağlık ve taşlıktır. Denizi sığ olmakla vapurlar sahilden uzak durur. Memleket denizden görünmez. Bir sâat içeridedir. Bir kayığa binerek karaya çıkdım. Buradaki emâkin vapur acentalarıyla aktarma edecek yolcular için bir iki otel ve birkâç mağâza ve kömür depolarından

ibâretidir.

Aden havâlisinde bî hikmet Allah teâla yedi sene de bir yağmur yağdığından su kılleti vardır. Binâenaleyh nefis-i Aden’de gayet cesîm ve metîn su sarmıçları ve yağmur sularını toplayıb da bunları imlak imlâ için dağ aralarında bir takım kanal ve su yolları inşâ edilmiştir ki cesâmet ve metanetçe emsali nâ meşhûd âsâr-ı bedîadandır.

Burada kayıkcılık eden Arab’lar (Somali) dedikleri siyâh renkli berber ahalisindedir. Deniz çekildikde ve gelen geçen yolcuları birer sûretle dolaştırmakda mahâretleri pek ziyadedir. Vapurdan karaya gidib gelmek için pazarlık etdiğim kayıkcılar Aden iskelesinden vapura avdet eder iken denizin ortasında durub mukarrer olan icrâtın iki mislini almadıkça vapura yanaşmadılar.

Bunlardan sekiz onar yaşında çır çıplak çocuklar mekik şeklinde yekpâre ağaçdan oyma korkusuz birer sağır sandallara binerek vapurun yanına gelib dilencilik ederler ve vapurdan yolcuların kasden denize atdıkları parayı bu çocuklar balık gibi suya dalarak denizin dibinden bulub çıkarırlar.

Aden’den hareketle Bahr-ı Ahmer’e doğru yola devâm etdik. Ve öğleden sonra Aden ile Yemen’in arasında (Obuh) nâm mahal ile karşısında medhali (Bab’ül Mendeb) e nazar olan (Perim) adasının önünden mürûr ederek (Bahr-ı Ahmer) e dâhil olduk. Sağ cihetde Yemen kıt’asının mürtefiası ve sol tarafda Afrika sevâhili görünüyor idi. Aden’den esnâ-yı hareketimizde hubûb etmekle başlayan lodos rüzgarı gitdikçe kesb-i şiddet o gece ve ertesi gün vapurumuzu salladı ise de dahâ etesi Cuma günü poyraza tehavvül edib ince yağmurlu sâkin havâ ile teşrîn-i saniyenin on üçüncü Pazar sabâhı

S-117

ya’nî Aden’den hareketimizde dört buçuk gün sonra Süveys’e muvâsalat eyledik. Bombay ile Süveys’in bin üç bin kûsür mil bahrîdir. Sâir vapurlarla on üç günde kat’ olunan bu mesâfeyi râkib olduğumuz (Arkadi) dokuz günde kat’ eyledi.

Süveyş

Süveyş vaktiyle mühimce bir memleket iken kanallık küşâdından beri eski ehemmiyetini zayıf eylemiştir. Vapurun durduğu yerden feleke ile memleketin iskelesine bir saatde geldik. Şimendüfer biletimizi aldıktan ve bir lokantada kahvaltı ettikten sonra şehri dolaşdık. Pislik ile hamalların yolculara musallat olan delil ve tercümân gibi heriflerin (bahşiş) diye ettikleri rezaletten şimendüfer me'mûrunun yolcuları tahkir eder bir takım miskin ve terbiyesiz adamlar olmasından başka dikkate şâyân bir şey göremedik.

Öğle vakti katar hareket eyledi. Sırtımdaki yazlık elbiseyi tebdile vakt bulamadığımdan Mısır'a vâsıl oluncaya kadar soğğun şiddet-i te'sîrinden gergi gibi muzdarib ve Mısır ekâlim hârreden ma'dûd iken bu mevsimde bu derecede soğuk olmasına müteaccib oldum. Te'sîr bürüdetle vagonun bir köşesine çekilib yatmakta iken beş altı mevkıfdan sonra vâsıl olduğumuz (Zokazık?) istasyonunda bir takım Arab kadınlarının vagonların etrâfında dolaşarak (Yusuf Efendi) diye nidâ etmeleri dikkatimi celb eyledi. Böyle bir çok Arab karısının vagonlarda aradığı Yusuf Efendi kim ola diye başımı başımı kaldırıp pencereden bakdım. Meğer (mandalina) satıyorlarmış. Mısır'da (mandalina) nın ismi Yusuf Efendi olduğunu anladım.

Akşâm üstü ya'nî sekiz saâde (Kahire) ye vâsıl ve (Özbekiye) bağçesi civârında (Otel Duryan) a nâzil olduk. Sabâha kadar ra'd-ü berk yağmur yağdığından bi't-tab' o gece bir yere çıkamayıp oteldeistirâhat eyledim.

S-118

Kâhire

Ertesi günü çârsûya çıkarak elbiseye müteallik muhtaç olduğum şeyleri tedârik ettikten sonra Mısır fevk-al-âde komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa hazretlerinin ziyaretlerine gitdim. Bu fakiri öğle taâmına alıkoydular. Ba'dehû ehibba-yı kadîmeden İran kâr perdâzî Hacı Mirza Necif Ali Han'la görüşdüm. Necif Ali Han otelden eşyâmızı celb ve refikim Arif Bey ile beni hânesinde misâfir etdi. O gün birlikde (Cezire) mesâresini ve Mısır'ın meşhûd Bulak matbaasını gidib gördük. Ertesi Salı günü şehrin muntehâsında ve mürtefi' bir

mahalde vâki' (Mehmed Ali) ve (Sitt-i Zeyneb) cevâmi' şerîfesini ve müteâkiben (kütübhâne-i umûmî) ile (müze) yi ve memleketin dahâ sâir mevâki' ve mahallâtını seyr ve devr ve dahâ ertesi Çarşamba günü meşhûr (Câmi'-i Ezher) ile (Sultân Hasan) câmi' şerifini ziyâret eyledim.

Mısır'ın mahallât-ı cedîdesinde tamamıyla Avrupa tarzında muntazam caddeleri ve âlî binâlar ve güzel konaklar olduğu misüllü eski hâlde kalan mahallâtda da dar ve çamurlu sokaklar görülür. Şu kadar ki bu sokaklarda bulunan ebniyye tarz atıkde (...şarâbı) denilen kafeslerle müzeyyen ve hânelerdir. Mehmed Ali câmi'i iki minâreli gâyet muntazam ve mermerden yapılmış cesîm bir câmi' şerîfdir. Mevki'nin irtifâ'ına mebni câmi'nin havlîsinden bütün memleket ile çöl ve (ehrâm) lar ve (Nil) görünür. Sâir âsâr ve ebniyye-i atıkadan olarak bir iki câmi'şerîf ile hâriç şehirde bulunan birkâç türbe Arab'ın en güzel sanâyi' mi'mâriyesindedir. Kütübhâne ile müze doğrusu en kıymetdâr kütüb-ü nefiseyi ve âsâr-ı atıkayı havidir. Câmi'-i ezher binâca ve san'at-ı mi'mâriyece hâiz ehemmiyet değil ise de Mısır ulemâsının tadrîs-i ulûm etdikleri medrese-i kübrâdır. Bu câmi' şerîf derûnünde müteaddid müderris muallim efendilerle birkâç yüz talebe-i ulûm vardır. Garâibden olarak burada müderris efendilerle takrir etdikleri dersleri zabt ve işâret için talebe ulûm kâğıt veyâhud (ardevâz) denilen siyâh taşdan yazı tahtalarına bedel âdî teneke parçaları isti'mâl ediyorlar.

S-119

İskenderiye

Teşrîn-i sâniyenin on yedinci Perşembe sabâhı alafrânga sâat dokuzda Kahire'den hareket eden şimendüfer katârıyla öğleden bir sâat sonra İskenderiye'ye geldik. Mehmed Ali Paşa'nın heykel mücessemi merkûz olan meydân ile etrâfındaki ebniyye mahallât tamâmıyla Avrupa tarzındadır. İskenderiye'deki mahkeme-i muhtelite a'zâsından ve ümerâ-yı Mısırîye'den olub kendisiyle muârafe ve hukuk kadîmem bulunan Vâsf Azmi Paşa'nın ziyaretine gitdim ve da'veti üzerine öğle ve akşâm taâmlarını hânesinde etdim.

Ertesi Cuma günü Rusya kumpanyasının (Rusya) ismindeki vapuruna râkiben akşâm üzeri İskenderiye'den hareket eyledik. O gece ve ertesi günü latîf

havâ ile yolumuza devâm ederek teşrîn-i sâniyenin yirminci Pazar günü öğle vakti (Sakız) cezâresine uğrayıb akşâm üzeri ezândan sonra İzmir Limanına vâsıl olduk. Vakt müsâid olmadığına mebnî vapur (perâtika) alamadığından o gece vapurda yatdık.

Ertesi sâbah bir şiddetli yağmurla vapurdan çıkıb evvel vakt vilâyet vâlisi bulunan Hüseyin Rıza Paşa Hazretlerinin ziyaretlerine gitdim. Müşârün-ileyh eşyâmı vapurdan celb ile bu fakîri birkâç gün devlethânelerinde mihmân eylediler. Yol refikim Arif Bey geldiğimiz vapurla dersaâdetle gitdiğinden İzmir’de kendisinden müfârakat eyledim.

Rıza Paşa Hazretleri İzmir’de müddet-i ikâmetimde ibrâz eyledikleri iltifât mihmânnüvâziye ilâveten teşrîn-i saniyenin yirmi altıncı Cuma ertesi günü Hidiviyye kumpânyasının “Şarkıyye” nâm vapuruna râkiben ve dersaâdete müteveccihen İzmir’den hareket eylediğim sırada bu fakîri iskeleye kadar teşyî’ etmekle de taltif ve müntedâr buyurdular.

Bin üç yüz dört senesi teşrîn-i sâniyenin yirmi sekizinci Pazar ertesi günü ale’s-seher dersaâdete vâsıl ve dört senedir mütehassir bulduğum vâlideme mülâkî oldum.

İNTİHÂ

3. SEYÂHAT JURNALİ'NDE YER ALAN ŞEHİRLERİN TARİHİ COĞRAFYALARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

1884 yılında Duyûn-ı Umûmiye tarafından Vâridât-ı Mahsusa Müfettişliğiyle görevlendirilmiş olan Ali Bey, bu görev ile yola çıkmış ve eserinde İstanbul'dan Hindistan'a varan seyâhat güzergâhında önemli memleketlerin bilinmeyen özelliklerine dair bilgiler vermiştir. Seyâhat Journali'ni kaleme alan Ali Bey, birçok önemli kentten geçerek seyahati boyunca edindiği bilgileri ve izlenimlerini paylaşmıştır. Eserinde İstanbul'dan bahsetmemekte ancak yazarın seyahatine başlama noktası İstanbul olması sebebiyle tarihi coğrafya çalışmamıza, önemli bir merkez olan İstanbul'un genel ve XIX. yüzyıldaki durumunu ele almakla başladık.

3.1. İstanbul

Bizanslılara ve Batılılara göre Bizantiyun, Yeni Roma, Kostantinopolis olarak adlandırılan İstanbul'un, Evliya Çelebi'nin eserinde çeşitli dillerde 23 farklı isminden bahsedilmektedir (Kabacalı, 2003:11). Aynı zamanda İslâmbol, Asitâne-i saadet, Der-aliyye ve Kostantiniyye olarak da anılan şehir, Suriçi ile birlikte Bilâd-ı Selâse adı verilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarının olduğu şehirdir. Kısacası, İstanbul, Suriçi ve Bilâd-ı Selâse kazalarıyla bunların ekleri olan yerleri ifade etmektedir. (Şener, 2010:54).

İstanbul, Karadeniz'i Marmara denizine birleştiren boğazın güney ve Avrupa tarafında boğaza açılan dar ve derin bir koyun (Haliç) güneyinde kalan küçük bir yarımada üzerine yerleşmiş bir konumda bulunmaktadır. Şehir zamanla büyüyerek Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu yakasında, Marmara kıyılarında ve iç kısımlarda daha önce boş bulunan yerlere yayılarak genişlemiştir (Darkod, 1987:1135). Kara ve deniz yollarının bulunduğu Avrupa'dan Asya'ya geçiş noktasında bulunan İstanbul'un bu önemli konumu beraberinde birçok avantaj sağlamaktadır. Örneğin, bu büyük kent tüccarları ve mallarını kendisine doğru çekmektedir (Mantran, 1990:22-23).

Diğer Osmanlı liman ve kentlerinden tamamen farklı nitelikleri olan, apayrı bir ticaret merkezi olması İstanbul'un birçok alanda gelişmesine de katkı

sağlamıştır. Bu bakımdan İstanbul, Doğu Akdeniz'deki tek gerçek kentsel pazar olma özelliği göstermiştir. Şehrin bu özelliği tüccarların İstanbul'u, diğer ticaret merkezlerine tercih etmelerine sebep olmuştur (Edhem vd., 2003:198-199).

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasının yanı sıra aynı zamanda bir imalat ve ticaret merkezi olarak da karşımıza çıkan İstanbul'un, geçmişten günümüze batı için hammadde üreten ve Batı'nın sanayi ürünlerini tüketen bir işlevi olmuştur (Delipınar, 2014:7). Çanakkale ve Karadeniz kanalları aracılığıyla dünyanın zenginlikleri şehre taşınmaktaydı. Moğolistan, Hindistan, Kuzey Çin ve Japonya'nın zenginlikleri ona Karadeniz, Arabistan, Mısır, Habeşistan, Afrika kıyıları, Batı Hind kıyıları ve Avrupa'nın sağladığı en iyi ürünler ise Akdeniz kanalı vasıtasıyla ulaştırılmaktaydı (Mantran, 1990:23).

Haliç Limanı, rüzgardan korunaklı, geniş ve derin olma özellikleriyle İstanbul'un en işlek ve kullanışlı limanı olmuştur. İstanbul'un diğer bir limanı olan Üsküdar ise Anadolu ve İran'dan gelen kara yollarının boğaz suları ile ilk temas noktası olması sebebiyle çok önemlidir (Aygün, 2008:57-58). İstanbul'un iaşesi kent içinden ve ülkenin diğer bölgelerinden olmak üzere iki yoldan sağlanmaktaydı. İstanbul'a getirilen malların başında tahıl gelmekteydi. Zeytinyağı, bitkisel yağ ve sade yağlar, belirli bölgelerden ucuz fiyatlara satın alınmaktaydı. İstanbul'un sebze ve meyve ihtiyacının bir bölümü ise İstanbul içinden sağlandığı gibi kente yakın bölgelerden getirilmekteydi. Ayrıca İstanbul'a sürekli olarak canlı hayvan ve hayvan ürünleri sevk edilmekteydi (Delipınar, 2014:9). Bununla birlikte yabancı gemiler aracılığı ile İstanbul'a sabun, badem, yemiş, ham pamuk, pamuk ipliği, üzüm, tuz, pirinç, kahve, zenci köle, cariyeye, limon, portakal, buğday, kaya taşı ve yapağı da getirilmiştir. Avrupa'dan madeni eşya, hırdavat, cam, demir, çelik, kalay ve yünlü mamullerde ithal edildiği bilinmektedir (Aygün, 2008:61-62).

İstanbul'un başkent ve ticaret merkezi olmasının önemli sebeplerinden biri bulunduğu önemli konumudur. Zorunlu geçiş ve iletişim yollarının kavşak noktasında olan şehir, kalabalık ve karışık nüfusuyla, yabancı milletlerin varlığıyla imparatorluğun küçülmüş bir sureti olarak karşımıza çıkmaktadır (Mantran, 1990:12).

Osmanlı Devleti XVI. yüzyıldan sonra Batıda yaşanan gelişmelerin gerisinde kalmış ve XVIII. yüzyıldan sonra toplumsal yapısı büyük oranda bozulmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti eski ihtişamını yakalamak amacıyla çeşitli reform hareketlerine girişmiş ve XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti yöneticileri geniş bir modernleşme hareketi başlatmıştır. Bu dönemde İstanbul devletin merkezi olması sebebiyle reformların başladığı şehir olmuştur (Delipınar, 2014:4).

Şehir XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı şehirlerine benzer fiziki bir yapıya bürünmüş, halkın yaşayış ve adetlerinde değişimler görülmeye başlanmıştır. Şehrin sivil yaşantısına yeni unsurlar eklenmiştir. Bir taraftan saraylar inşa edilirken diğer taraftan bürokrasinin yerleşeceği yeni binalar ve yeni eğitim kurumları inşa edilmeye başlanmıştır (Emecen, 2001:219). Tanzimat'tan sonra bilinçli olarak benimsenen batılılaşma ile birlikte apartmanlar, batı tarzı pasaj ve siteler, her türlü ithal malın sergilendiği mağazalar ve bon marcheler, oteller, kulüpler, birahaneler, tiyatrolar, sanat galerileri ve okullar, semtin yapısını büyük oranda değiştirmiştir. (Edhem vd., 2003:226-227).

Tipoloji açısından XIX. yüzyıl İstanbul'unun konut tipine bakıldığında ise ahşap konutlar, kagir¹ konutlar ve apartmanlar karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla gayrimüslimler tarafından yapılan iki ya da üç katlı evler ise orta sınıf işverenler ve çalışanlar için inşa edilmiştir (Kuban, 2010:482).

İstanbul, XIX. yüzyılın sonunda Tanzimat'ın da getirdiği yeniliklerle birlikte eski geleneksel gündelik yaşamın yanı sıra Avrupa'dan esinlenen yeni sınıfların gereksinimlerini karşılamayı amaçlayan büyük bir şehir görünümüne kavuşmuştur. XIX. yüzyılda gündelik hayat mahallenin dışına taşınmış Osmanlı mahallesinde zengin ile fakir aynı mekanı paylaşırken, XIX. yüzyılda zengin kişiler şehrin yeni yerleşim yerlerinde bir araya toplanmıştır (Delipınar, 2014:16).

Başkentte her türlü üretim alanında çalışan, belli kurallara bağlı olmakla birlikte kentin her köşesinde var olan gayrimüslimler, İstanbul'un çok önemli bir

¹ Taş ve tuğla ile yapılmış binalara denir. Bkz. Adnan Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 66.

özelliğini oluşturmuştur. Kendi dinsel ve toplumsal yaşamlarını sürdüren gayrimüslimler, yabancı olarak değil kent yaşamının bir parçası olarak görülmüştür. Hristiyan nüfusun çoğunluğu Rumlardan oluşmakla birlikte şehirde Ermeni, Yahudi, ve Frenk milletler de bulunmaktaydı (Kuban, 2010:355-360).

Bu denli kozmopolit bir yapıya sahip olan şehrin nüfusuna bakıldığında ise XVI-XVII-XVIII. yüzyıllarda yaşanan salgın hastalıklar ve yangınlar şehir nüfusunun kırılmasına veya göç etmesine sebep olmuştur (İnalçık, 2001:237). Ancak İstanbul'da XIX. yüzyıl boyunca önceki çağlarda görülmeyen bir nüfus artışı yaşanmıştır (Ortaylı, 2006:294). XIX. yüzyılın ortalarında kent nüfusunun 400.000 olduğu varsayılabılır. Osmanlı ordularının terk ettiği Balkan topraklarından göç eden Müslümanlarla kentin nüfusu sürekli artış göstermiştir. Araştırmacıların belediye arşivlerindeki belgelere göre edindikleri bilgiler ışığında, 1876'da kent nüfusu 873.565 olarak bilinmektedir. XX. yüzyılın başlarında ise kentte, 762.902 Müslüman, 193.152 Rum, 104.856 Ermeni, 59.253 Yahudi, 4782 Bulgar, 3300, Katolik ve 170 Protestan yaşamıştır. Çingeneler ve başkaları da eklenince 1.150.000'e ulaştığı sonucuna varılabilir (Kuban, 2010:475).

İstanbul'un en ilginç yanlarından biri de her dilden insanın barındığı bir kent olmasıdır. Türkçe en yaygın dil olmakla birlikte, başkentte, Rumca, Ermenice, Ladino (Yahudilerin konuştuğu geç ortaçağ İspanyolca'sı) İtalyanca, Boşnakça, Slavca, Arnavutça, Macarca, Almanca, Çerkezce, Gürcüce, Lazca ve Kürtçe de konuşulmaktaydı. Arapça ve Farsça ise çok yaygın olarak kullanılan diller olmamakla birlikte bunlar yalnızca aydın kesimin kullandığı yazı dilleri olmuştur. (Kuban, 2010:365).

Araştırmamıza konu olan İstanbul Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorlukları olmak üzere, üç imparatorluğa 2000 yıl süre boyunca başkentlik yapmış bir şehir olarak karşımıza çıkmıştır. Coğrafi konumu, ekonomik önemi ve taşıdığı tarihî miras nedeniyle daima büyük önem taşımış bir yerleşim birimidir. Avrupa ile Asya'nın merkezi, aynı zamanda bir liman şehri olması, İstanbul'u çok avantajlı hale getirmiş, gerek Roma ve Bizans gerekse Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde İstanbul en yoğun nüfusa sahip başkentlerden birisi olmuş ve her

devirde zengin bir ticaret piyasasına sahip bir şehir olma özelliği göstermiştir (Şener, 2010:53-54).

3.2. İzmir

Ali Bey, Seyahat Jurnal'inde, yedi gün boyunca kaldığı İzmir şehrine dair de herhangi bir bilgi paylaşmamıştır. Ancak İzmir'in İstanbul'dan sonra bulunduğu tarihi coğrafyasından ötürü önemli ticaret şehirlerinden biri olması sebebiyle çalışmamızda İzmir şehrine de yer vermeyi uygun gördük. Bunun yanı sıra İzmir yalnızca ticaret piyasasında öne çıkmamış sosyo, kültürel açıdan da önemli özellikler gösteren bir şehirdir.

İzmir sonraları Smira, Smire, Semire, Lesmire, Lesmirr, Le Smirle, Ksimire, Zmirra, Asmira, Esmira, İsmira, İsmire şekillerine de giren “Smyrna”nın Türkçeleşmiş şeklidir. Sadece İbn Battuta'da “Yizmir” olarak görülse de “İzmir” şekli Türklerin kullandığı telaffuz olmuştur. Türkler başlangıçtan beri bu şehri İzmir olarak adlandırmışlardır (Baykara, 2001:31).

İzmir şehri, Batı Anadolu'da, Adalar denizinin içlerine sokulan ve aynı adı taşıyan körfezi sonunda kurulmuştur. Şehir, Adalar denizi kıyısında, hemen bütün yolların birleştiği bir noktada bulunmaktadır. Şehrin eski çağlardan beri önemli bir merkez olmasına, bu müsait coğrafi konumu sebep olmuştur (Baykara, 2001:32-34).

Şehir Roma, Bizans, Arap, Selçuklular, Anadolu Beylikleri devrini görmüş, Timur'un istilasına uğramış ve en sonunda kesin olarak Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu kadar çeşitli devletlerin ve uygarlıkların yönetimine geçen, bu kadar çeşitli istilaları atlatan bir kent, bunların hepsinden bir takım izler taşımış ve böylece etnik yönden karmaşık bir oluşum kazanmıştır (Beyru, 2011:2-3).

Yönetim açısından önceleri voyvodalık, daha sonra sancak merkezi olan İzmir, 1841-1843 yılları arasında Aydın eyaletinin eyalet merkezi olmuştur. 1846'da ikinci kez eyalet merkezi buraya taşınmış, 1864 düzenlenmesinden sonra devamlı vilayet merkezi olarak kalmıştır (Çadircı, 1991:361).

İzmir şehri coğrafi konumu sayesinde ilk kurulduğu zamandan beri bir

ticaret şehri olmuş, Anadolu'nun hemen hemen her tarafı ile kolaylıkla bağlantı kurmuştur (Baykara, 2001:122). Başta 1657 yılında olmak üzere şehre birçok kez gelmiş olan tacir ve seyyah Tavernier, İzmir'in bütün doğunun en ünlü şehri olduğunu, Avrupa'dan Asya'ya, Asya'dan Avrupa'ya geçen bütün malların iskelesi durumunda olduğunu bildirmiştir (Baykara, 2001:125). 1671 yılında İzmir'e uğrayan Evliya Çelebi ise İzmir'in ticari hayatından bahsetmiş ve İzmir limanından her sene bin geminin gelip gittiğine vurgu yapmıştır (Gök, 2011:65).

İzmir Limanı, önemli bir ihracat ve ithalat merkezi olmuştur. Temel ithal malları içerisinde ipek, çivit, baharat, atlas, çelik, kalay, kağıt, yünlü kumaşlar, çeşitli kalemler ve seramik ürünler bulunmaktadır (Gök, 2011:66). İzmir limanından en çok ihraç edilen ürünler ise üzüm, incir, palamut, halı, arpa, afyon, pamuk ve süngerdir (Topuz, 2009:121). Yeni ulaşım yollarının bulunması ile birlikte kentin ticari yaşamı daha çok canlanmış ve kent uluslararası ticarete açılmıştır. Özellikle İran ipeğinin Halep yerine İzmir'e gelmesi ve Avrupa'dan İran'a giden Avrupa mallarının da İzmir'e inmeye başlaması kentin ticaretine yeni bir ivme kazandırmıştır (Atay, 1995:33). İzmir, Osmanlı ithalatında birinci ihracatında ise İstanbul'dan sonra ikinci olmuştur (Topuz, 2009:116).

Tanzimat'ın ilanından sonra ekonomik ve toplumsal açıdan hızla gelişen şehrin, uygun bir limana sahip olması ve çok zengin bir bölgenin tek çıkışı özelliğini taşıması, ticaretteki önemini daha da arttırmıştır (Çadircı, 1991:361). Uzak mesafeli kervan yollarını denizle bütünleştiren coğrafi konumu sayesinde XIX. yüzyıla kadar uzanan bir süreçte günden güne gelişerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ticaret limanlarından biri olan şehir, XIX. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun Batı'ya açılan önemli bir kapısı olmuştur (Martal, 1993:117).

İzmir şehrinin demografik yapısına baktığımızda ise tarihi boyunca pek çok deprem, yangın ve salgın hastalıklarla karşılaşmış ve bu sebeplerden ötürü nüfusça hayli kayıp vermiştir. Seyahatnameler XIX. yüzyılda İzmir'in nüfusunun 100.000'i aştığını bildirmektedir (Kütükoğlu, 2001:520-521). Fakat bu sayı XIX. yüzyılın ilk yarısı için abartılı olup 1830 genel nüfus sayımlarına göre şehirde yaklaşık 45.000 kişi yaşamıştır. Bu sayının 1885'e geldiğinde hızlı bir nüfus

artışıyla 154.093 kişiye ulaştığı görülmüştür (Çadırcı, 1991:361).

XIX. yüzyılda İzmir’li Türkler, gelir sahipleri ve büyük tüccarlar, sabunculuk, kutuculuk, demircilik, keçecilik, kunduracılık, nalbantlık ve başka işlerle uğraşan esnaf, palamut, üzüm ve incir hanlarında çalışan işçilerden oluşan grupları oluşturmuştur. Ayrıca şehirde XIX. yüzyılın başlarından itibaren sayıları bir hayli artan Rumlar bulunmakla birlikte Yahudiler, Ermeniler ve Frenkler de yer almıştır (Baykara, 2001:84-87).

Doğu Akdeniz’in en önemli ticaret limanlarından biri haline gelen İzmir, bu yüzyılda aynı zamanda sanatsal ve kültürel açıdan da canlılık yaşamıştır. Kent nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Ermeni, Rum, Yahudi ve ticaretle uğraşan Levantenler² ticari hayatta olduğu kadar kültür ve sanatta da ağırlıklarını hissettirmişlerdir (Daşçı, 2011:28).

İstanbul’dan sonra önemli kentlerden biri olan İzmir coğrafi konumu sayesinde günden güne gelişerek Osmanlı İmparatorluğu’nun başlıca ticaret limanlarından biri olmayı başarmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen reformlarla şehrin fiziksel görünümü de değişmiştir. Bu yüzyılda şehirde büyük mağazalar, devlet binaları, tiyatrolar, eğlence yerleri, yabancıların ve azınlıkların, kendi toplumlarına ait okulları, hastaneleri, din kurumları ve yayın organları bulunmaktaydı (Martal, 1993:123-124).

İzmir XIX. yüzyılda başta ticari olmakla beraber pek çok alanda gelişme gösteren önemli şehirlerden biri olmuştur. Şehir bu gelişmesini daha çok bulunduğu önemli coğrafi konumuna borçludur. Yerli ve yabancı pek çok seyyahın ziyaret edip seyahatnamelerine konu ettiği bu şehir sadece kendi içinde dikkat çekmekle kalmamış yabancı milletlerin de yüzyıllar boyu dikkatini çekmiş bir şehir olmuştur. Şehrin taşıdığı tarihi miras geçmişten günümüze aktararak önemini bugün de korumaktadır.

² Genellikle XVII. Yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerle Osmanlı topraklarına yerleşen çeşitli etnikteki topluluklardır. İzmir XIX. yüzyılda Levantenlerin yoğun olarak yaşadığı bir şehir olmuştur. İzmir’in önemli bir ticaret merkezi olmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bkz. Muharrem Yıldız, “İzmir Levantenleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 13, 2012, s. 36.

3.3. Mersin

Mersin adı batı kaynaklarının çoğunluğunda, bu yörede çok yetişen Mersin ağacına dayandırılmıştır. Ancak araştırmacılar, “Mersin” adının “Mersinoğlu” adlı bir Türkmen aşiretinden geldiğini ortaya çıkarmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise kaynaklarda “Mersin” adının bir iskele olarak geçmiş olmasıyla birlikte 1843 senesinde iskeleden bağımsız olarak idari bir yerleşim birimi için olmasa da, bir “mahal” yani bir yer veya bir mevki için “Mersin” adının kullanıldığı görülmüştür (Mazak ve Doğan, 2013:37).

Mersin Akdeniz sahilinde, kendi adını taşıyan körfez kenarında bir sahil ovası üzerinde kurulmuş olup, Akdeniz Bölgesi'nin Çukurova bölümünün batısında yer almakta ve Doğu Akdeniz Havzası'nın büyük bir kısmını kaplamaktadır (Mazak ve Doğan, 2013:32).

İdari açıdan daha önce Adana vilayetinin Tarsus kazası hudutları içinde bir köyden ibaret olan Mersin, 1852'de aynı kaza dâhilinde bir nahiyeye merkez olmuş, 1864'te Tarsus'dan ayrılarak üç nahiyeli³ bir kaza haline getirilmiştir. 1888 senesinde de sancak haline getirilip Tarsus kazası bu kez ona bağlanmıştır (Darkod, 1955:770). Ali Bey, seyahatini yaptığı dönem içerisinde Mersin'in coğrafi konum olarak Adana vilayetinin mahrecinde bulunduğunu bildirmiştir (Ali Bey, 1314:5). Eski çağlardan itibaren önemli bir yerleşim sahası olan ve tarihsel süreç içinde pek çok devletin hakimiyet kurduğu şehirde idari taksimat oldukça sık değişikliklere uğramış ve günümüzdeki halini almıştır (Mazak ve Doğan, 2013:42).

1884 tarihinde Adana-Tarsus-Mersin demiryolu hattının yapılmasıyla bölgenin dışarıya açılan kapısı olan Mersin iskelesi ile Çukurova'nın iki önemli şehri olan Tarsus ve Adana birbirine bağlanmıştır. Ali Bey'in de eserinde henüz inşasına yeni başladığını bildirdiği Adana ile Mersin demir yolu hattının yapılması şehre önemli avantajlar sağlamıştır (Ali Bey, 1314:5). Böylece hem Avrupa'nın endüstriyel ürünleri bölgede ve Anadolu'nun iç kesimlerinde daha kolay pazarlanabilecek, hem de bölgenin ürünleri Avrupa'ya kolayca

³ Gökçeli, Kalınlı, Elvanlı. Bkz. İbrahim Bozkurt, “*Salnamelerde Mersin*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2001, s. 50.

taşınabilecektir (Uğuz, 2016:337). Bu demiryolu hattı ile şehir kendi bünyesinden çıkıp Avrupa ve Anadolu ile bağlantıya geçerek gelişimini hızlandırmıştır.

Mersin, zirai alanda da birçok ürünün yetiştiği bir şehir olarak karşımıza çıkmıştır. Zengin zirai ürünleri şehrin ekonomisine de birçok anlamda katkı sağlamıştır. Şehirde buğday, arpa, susam, pamuk kozası, burçak, darı, pirinç, bakla, nohut, mercimek, tütün, soğan, elma, ayva, armut, şeftali ve lahanaya üretilmiş olup buğday ve arpanın ihtiyaç fazlası ve pamuk, susam İstanbul, İzmir, Marsilya ve Londra'ya ihraç edilmiştir. Bunların dışında şehirde birçok bahçede limon ve portakal yetiştirilmiş olmakla birlikte zeytin ve harnup (keçiboynuzu) ağaçları yetiştiriciliği de yapılmıştır (Bozkurt, 2001:88-96).

Ali Bey, sıgık ve limansızlıktan dolayı vapurların Mersin'den uzak durduğunu belirtmiştir (Ali Bey, 1314:5). Ancak XVII. yüzyılda Evliya Çelebi tarafından 70 evden oluşan bir Türkmen köyü olarak tanımlanmış olan "Mersinoğlu" XIX. yüzyıl ortalarından itibaren hızlı bir değişimle bir liman şehrine dönüşmeye başlamıştır (Yorulmaz, 2002:4).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra sahip olduğu hinterlandı ve ticari potansiyeli sayesinde hızla gelişen Mersin Limanı bu dönemde yabancı vapur kumpanyalarının Doğu Akdeniz'de uğradıkları önemli limanlardan biri haline gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Mersin Limanındaki iskelelerin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi, limanın ticaret hacmini arttırmış, bu da limana gelen yabancı vapurların sayılarını arttırmıştır (Uğuz, 2016:340).

Bölgenin limanı olarak Mersin, Akdeniz kıyısında yer alan İzmir, İskenderun, Lazkiye, Tripoli, Hayfa, Beyrut, İskenderiye gibi pek çok liman kentiyle de ilişki içerisinde olmuştur (Ünlü, 2009:8). Dış ticarete bağlı liman faaliyetlerinin gelişmesi Mersin'de Avrupa ticaret kuruluşlarının temsilcilerinin çoğalmasını sağlamıştır. XIX. yüzyılın son on yılına gelindiğinde şehirde Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Hollanda, İspanya, İtalya, Rusya ve Yunanistan konsolosluklarının bulunmuş olması şehrin gelişiminde olumlu katkılar sağlamıştır (Tuncel, 2004:212).

XIX. yüzyıl sonunda Akdeniz'in canlı bir limanı olan Mersin'e gemilerle

gelen mallar arasında Hint malları, Rus petrolü, Çin pirinci, Manchester dokumaları, Fransa'dan kahve, şeker, ve çeşitli hırdavatlar gösterilebilir. Buradan hareket eden gemilere de Çukurova ve Anadolu'nun çeşitli tahıl ürünleri ve özellikle pamuk, yün, deri, ipek kozası, küçük ve büyükbaş hayvan, kuru üzüm, halı, bal mumu, kereste, kuru meyve yüklenmiştir. Bu bağlamda anlaşıldığı üzere, Mersin-Adana demiryolu hattının da yapılmasıyla şehir sadece Adana Vilayeti'nin değil İç Anadolu'nun da önemli bir bölümünün iskelesi durumuna gelerek ekonomik etki alanını hızla genişletmiştir (Tuncel, 2004:212-213).

XIX. asrın sonlarında Mersin limanındaki gelişen ticari faaliyetlerle beraber şehrin nüfusu da buna paralel olarak artış göstermiştir. Düyun-u Umumiye adına Osmanlı kentlerinin ekonomik sosyal ve kültürel çalışmalarını yapmakla görevlendirilmiş olan Vital Cuinet'e göre 1890 senelerinde Mersin sancağının toplam nüfusu 29.185, Mersin merkez kasabasının nüfusu ise yaklaşık 9000 civarındadır. Bunun 5000'i Müslüman, 2.700 Rum, 860'ı Ermeni, 260'ı ise Katolik olarak karşımıza çıkmıştır (Bozkurt, 2012:73).

Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılan demiryolu hattı ile birlikte gelişme göstermeye başlayan Mersin, yabancı milletlerin de dikkatini çekmiştir. Eğer bir bölgede ticari hayat canlı ise nüfusda ona oranla artış göstermektedir. Görüldüğü üzere şehir nüfusu sadece Müslümanlardan oluşmamakla birlikte şehirde çeşitli millet ve dinlerden insanlar da yer almıştır. Bu durum XIX. yüzyılda Mersin şehir ticaretinin ne denli canlı olduğunu ortaya koymaktadır.

3.4. İskenderun

Doğu Akdeniz'de aynı isimli körfezin doğu kıyısında bulunan ve Hatay (Antakya) vilayetine bağlı bir kazaya merkez olan şehir İslam kaynaklarında İskandariya, İskandarun, İskandaruna olarak geçmektedir. Şehir, sırasıyla doğu Roma, Büyük Selçuklu Devleti, Eyyübililer, Haçlılar, Memlûklüler, Dulkadirliler ve sonunda XVI. asrın ilk yarısında Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir (Darkod, 1977:1090).

Piri Reis, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı

topraklarına kattığı İskenderun’u alçak bir burnun üstünde harap bir kale olarak tarif etmiştir. Surların bulunmayışı sebebiyle İskenderun yolunun her zaman güvenli olmaması, liman çevresindeki bataklıklar ve 1822 yılında meydana gelen şiddetli deprem şehrin gelişmesine engel olmuştur (Tuncel, 2000:581). Şehir nem, sis ve pus basmış bataklıkların bulunmasından dolayı tüccarlar arasında Frankların baş belası olarak adlandırılmaktaydı (Ürkmez, 2016:1). Ali Bey de bunu kanıtlar nitelikte buranın kaymakamlık merkezi olmasına rağmen etrafının bataklık ve havasının ise sağlığa uygunsuzluğu sebebiyle şehirde konaklamak için değil bir otelin, şehirde bir bakkal dükkanının bile bulunmamasına dair şaşkınlığını gizlememiştir (Ali Bey, 1314:6). XIX. yüzyıla kadar çok fazla gelişme gösteremeyen şehrin buna bağlı olarak nüfusunun da çok olmadığı gözlemlenmiştir. Ancak bataklıkların kurutulup şehrin gelişmesiyle birlikte nüfus da buna paralel olarak artış göstermiştir (Ürkmez, 2012:188). Ancak bununla birlikte, nüfus hareketliliğine sebep olan en önemli unsurun bölgedeki hızlanan ticari faaliyetler olduğu gösterilebilir. Hem Antakya hem de İskenderun şehirlerinde yaşanan yoğun ticari faaliyetler doğal olarak nüfus hareketliliğine de yol açmıştır. İskenderun’da yakın merkezlerden gelenlerle birlikte çok uzak bölgelerden gelenlere de rastlamak mümkün olmuştur (Akyüz, 2008:381).

17. yüzyılda Halep’e, 18. yüzyılda ise Belen kazasına bağlı bir kadılık merkezi olan İskenderun zamanla uluslararası ticarete merkezlik eden etkin bir liman şehri olmuştur (Türkhan, 2015:32). XIX. yüzyılın son on yılına kaza olarak giren şehir o zamandan bugüne değin gelişmesini sürdürmüştür (Tozlu, 2010:82). Kaza olduktan sonra nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler bulunan şehirde 1898-1899 yıllarında 11.413’ü Müslüman olmak üzere toplam nüfusu 13.240 olduğu bilinmektedir. Nüfusun geri kalan kısmını ise Rum ve Ermeniler oluşturmuştur (Ürkmez, 2012:169-170).

Şehir gelişme göstermeye başladıktan sonra coğrafi, ticari ve jeopolitik öneminden dolayı yabancı ülkelerin de ilgi alanı içerisinde olmuştur. Bu nedenle İskenderun’da Fransa, İtalya, İngiltere, İsveç, Norveç, Hollanda, Yunanistan, Avusturya-Macaristan, Almanya, İran, Amerika, İspanya, Portekiz ve Belçika devletlerine ait konsolosluklar açılmıştır (Tutar, 2002:62).

İskenderun'da bataklıklar sebebiyle ziraate uygun alanlar da yoktu. Ancak tüm olumsuz şartların yanı sıra korunaklı limanıyla⁴ meşhur olan İskenderun Kırım Savaşı sırası (1853-55) ve sonrasında hemen bütün Avrupa devletlerinin konsolosluk kurduğu ticari bir liman olarak önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu yüzden yabancılar bile limanda iskele yapmak için sık sık Osmanlı Devleti makamlarına başvuruda bulunmuşlardır (Tozlu, 2010:82).

XIX. asrın sonlarına yaklaşırken İskenderun'un ticaretinde görülen gelişme, limanın oldukça iyi bir yol ile bağlanmış olduğu Halep şehri ve dolayısıyla kuzey Suriye'nin gittikçe genişleyen ithalat ve ihracatını, hatta Güney Doğu Anadolu ve Irak ticaretini kendisine çekmiş bulunması ile alakalı olduğu gösterilebilir (Darkod, 1977:1091). İskenderun şehri limanı vasıtasıyla Halep'in dış pazarlara açılmasında büyük oranda katkı sağlamıştır (Akyüz, 2008:381). Şehir, zamanla Halep açısından önemli bir liman haline gelmeyi başarmıştır. Halep ithalatının neredeyse tamamı İskenderun iskelesinden yapılmıştır. 1869 yılında hem ithalatta hem ihracatta en önemli emtiaların başında ipek gelirken, 1890 yılında pamuk gelmiştir (Ürkmez, 2012:420-425). Fakat XIX. yüzyılın sonuna kadar canlı bir ticaret hattı olan Halep-İskenderun yolu Bağdat demiryolunun inşasıyla zarara uğramış ve XX. yüzyılın ortalarına kadar eski haline kavuşamamıştır (Tozlu, 2003:365). Ancak tarihi çok eskilere dayanan bir yerleşim merkezi olan İskenderun, sahip olduğu limanı ve stratejik konumu sayesinde gelişimini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmak üzere bugünde devam ettirmektedir.

3.5. Halep

Şehir, Hititçe'de Halap, Mısır dilinde Hrb, Akadca'da Hallaba, Halman ve Halvan isimleriyle anılmaktadır (Sauvaget, 1977:117). Halep, Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında bulunan büyük bir vilayeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Güneyinde Suriye, kuzeyinde Anadolu, batısında Akdeniz ve doğusunda Zor sancağı bulunmaktadır (Bayraktar, 2004:1). Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden anayolların kavşak noktasında bulunan şehir bu önemli coğrafi konumu sayesinde kervanların uğrak yeri

⁴ Ali Bey, İskenderun'daki büyük olan limanın varlığından bahsederek buranın ticari önemine vurgu yapmıştır. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 6.

olmuştur (Yazıcı, 1997:239).

Kervan yolları Bağdat, Basra, Erzurum, Diyarbakır, Isfahan, Şam, Tebriz gibi önemli ticaret şehirlerini Halep'e bağlamıştır. Halep'i doğuya bağlayan bir diğer yol ise Fırat nehri üzerinden yapılan nehir ticareti olmuştur. Fırat üzerinden Basra Körfezine ulaşım sağlanarak ticari hayat yürütülmekteydi (Türkhan, 2014: 30-31).

Şehrin yakın bölgeleri batıda Akdeniz kıyısı, doğuda Fırat Nehri ile çevrili iken, kuzeyde Antep'e güneyde ise Maarretünnuman'a kadar ulaşmıştır (Türkhan, 2014:30-31). Bölgenin geniş coğrafyası Halep'in bir ticaret merkezi olarak kurulmasına hizmet etmiştir. Asya ile Avrupa arasındaki tarihi İpek yolu boyunca en çok ticaret amaçlı seyahatlerin yapıldığı yol güzergahında bulunmuş olması her daim büyük önem teşkil etmiştir (Edhem vd., 2003:21-22).

Yavuz Sultan Selim Han'ın Mısır seferinde (1517) Osmanlı hâkimiyetine giren Halep, yaklaşık 400 yıl kadar Osmanlılar tarafından yönetilmiştir (Tutar, 2010:80). Osmanlı hakimiyeti ile birlikte şehrin geçmişinde rastlanmayan büyük bir gelişme devri başlamış ve bu dönem Halep tarihinin birçok bakımdan en parlak dönemi olarak karşımıza çıkmıştır (Masters, 1997:244). Yavuz Sultan Selim, Suriye'yi aldıktan sonra tüm bölgeyi Arap Vilayeti adı altında toplamış, XVI. yüzyılın ortalarına doğru Halep bu vilayetten ayrılarak müstakil bir eyalet haline getirilmiştir (Tekin, 2013:683).

Halep şehri, Osmanlı idare sistemi içerisinde sancak ve eyalet merkezi konumunda bulunduktan sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında vilayet sistemine geçilince vilayet merkezi olarak bu durumunu korumuştur. 1866 yılında Halep vilayeti, Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancağı olmak üzere 7 sancaktan oluşmuştur (Tutar, 2010:80). XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Halep vilayeti, Halep, Maraş ve Urfa sancağı olarak üç sancak, 23 kaza, 64 nahiye ve 4541 köyden meydana gelmiştir (Bayraktar, 2004:21).

Suriye'nin metropolü olan Halep, Osmanlı idaresi altında bulunan İstanbul ve Kahire'den sonra üçüncü önemli kent sayılmaktaydı. Konum, büyüklük, nüfus ve zenginlik açısından İstanbul ve Kahire'den çok geride olmasına rağmen,

havasının sağlığa uygunluğu, özel binalarının varlığı ve sokaklarının⁵ temiz ve kullanışlı oluşu ile Halep'in ikisinden de üstün olduğu düşünülmüştür. Kentin evleri, camileri, kiliseleri ve dükkanlarının çoğu yerel taş ocaklarından elde edilen taşlardan inşa edilmiştir. Bu özellik kente hem bir süreklilik havası, hem de “süt beyazı Halep” (Halabü’ş-Şehba’) lakabını kazandırmıştır (Edhem vd., 2003:19-21).

Osmanlı hakimiyeti altında geçen ilk yıllarda şehirde camiler⁶, hamamlar⁷, kervansaraylar, dükkanlar ve atölyeler gibi pek çok yeni yapı inşa edilmiştir. Şehre gelen ziyaretçiler Halep çarşısı karşısında şaşkınlık ve hayranlık duymuş, onu sadece İstanbul’un ünlü Kapalı Çarşısı’nın geçebileceğini düşünmüşlerdir (Edhem vd., 2003:28-29). XIX. yüzyıla gelindiğinde şehirde onlarca çarşı ve binlerce dükkanı olan büyük bir ticaret merkezi karşımıza çıkmaktadır (Bayraktar, 2004:145).

Ali Bey, çöldeki Arap aşiretleri ihtiyaçlarını karşılamak üzere Halep’e gelip gittiklerinden ötürü bu memleketin büyük bir Arap panayırı halinde olduğundan, çarşısının kargir kemerli ve epeyce büyük görüldüğünden, zenginlerinin ve itibarlı tüccarlarının çok olmasıyla birlikte dokunmuş kumaşları ve kuyumculuk işleriyle de meşhur olduğundan söz etmiştir (Ali Bey, 1314:8). Halep’te bulunan çok sayıdaki han, dükkan ve bedestenlerde her türlü mal bulunmaktaydı. Bu ürünler içinde ipek ise Halep’in en önemli ticaret ürünlerinden biri olmuştur. (Tekin, 2013:686-687).

Halep, ortaçağlardan beri ipek ticaretinin yoğun olarak yapıldığı önemli

⁵ Ali Bey, şehirde sokakların çok dar ve kaldırımsız olduğunu yakın vakitte ise Vali Cemil Paşa’nın himmetiyle sokaklara kaldırım yapıldığını belirtmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 8.

⁶ Ali Bey, şehrin çevresindeki surun harap olduğunu ve memleketin ortasında yüksek bir tepe üzerinde bir iç kalenin içinde Emeviler zamanında yapılmış dört köşeli minareye sahip olan bir caminin varlığından söz etmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 8. Bu durum, Osmanlılar’dan önce de bazı yapıların mevcut olduğunu göstermiştir. Ancak bu yapıların sayısı Osmanlılar zamanında daha çok artmıştır.

⁷ Ali Bey, Halep’e vardığında yol yorgunluğunu atmak üzere bir hamama gitmiştir. Ancak şehirde hamamların yer altında yapılmış olması dikkatini çekmiştir ve bunun sebebini sormuştur. Halep çevresinde ormanların bulunmaması sebebiyle odunun çok kıymetli olmasından ötürü hamamları ısıtmak için memleketin çer çöpünün hamamlarda yakılması sebebiyle burayı ısıtmak çok zor olduğundan Halep’te hamamların yerin altında yapılmış olduğunu öğrenmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 7.

merkezlerden biri olmuştur. İran'dan Halep'e gelen ipekler gerek hammadde gerekse mamül halde diğer Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir (Bayraktar, 2004:69). Ancak 1720'lerden sonra savaşlar sebebiyle ipek üretimi oldukça gerilemiş olup var olan ipeğin de savaşın getirdiği siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklar sebebiyle Halep'e ve İzmir gibi diğer Osmanlı limanlarına ulaşımı zorlaşmıştır. Bu boşluk üretimi artmaya başlayan Suriye ipeği ile giderilmeye çalışılmıştır. Suriye ipeğinin ise kalite olarak İran ipeğinden düşük oluşu ticari canlılığın yavaş yavaş kaybolmasına neden olmuştur. Bu durum eskiye nazaran kervan ticaretinin de öneminin azalmasına neden olmuştur (Türkhan, 2014:39-40).

Halep bölgenin tarım arazisi⁸ bakımından da Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden biri olmayı başarmıştır. Halep'in bu önemi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bir kat daha artmıştır. Şehirde buğday arpa, pirinç, pamuk gibi hububat ve çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilmiştir. Buğday eyaletin ihtiyacını karşıladıktan sonra ihraç edilmiştir. Bununla birlikte şehirde nohut, mercimek gibi baklagillerin yanı sıra keten, pamuk, tütün ve zeytin de yetiştirilmiştir (Bayraktar, 2004:56-63).

Doğu-Batı arasında hem kuzey hem de güney ticaret yolu güzergahının kullanıldığı müstesna bir yere sahip olan Halep birçok bölge ile ticari temas geçmiştir. Bir taraftan Hindistan'dan Basra Körfezi'ne gelen ticari mallar, Halep üzerinden Suriye sahilleri yoluyla Avrupa'ya ulaşırken, diğer taraftan Çin, Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya giren kuzey yolunun bir kolu da Diyarbakır üzerinden Halep'e ve buradan yine İskenderun ve Süveydiye iskeleleri ile Avrupa'ya ulaştırılmıştır. Ancak XIX. yüzyılda Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla mallar hiç karaya çıkarılmadan Avrupa'ya nakl edilmiştir. Suriye'deki ticaret merkezleri özellikle Halep bu durumdan büyük zarar görmüştür (Bayraktar, 2004:92-95). Ayrıca bu yüzyılda Halep'in siyasi ve iktisadi durumu Şam ve Beyrut'un yükselişiyle sarsılmış ve çökmeye yüz tutmuştur (Masters, 1997:246). Bu bağlamda Osmanlı'nın fethiyle büyük bir gelişme gösteren Halep'in XIX.

⁸ Ali Bey, Halep'te çoğunluğu ekilmiş büyük tarım arazilerinin varlığından bahsetmiştir. Araplara ait olan bu tarım arazilerinin bu denli düz ve büyük olması Ali Bey'i hayrete düşürmüştür. Bu düz arazileri sabanla sürmekle uğraşan görevli adamların bulunması bu arazilerin sürülmesini kolaylaştırdığını bildirmiştir. Arazinin ilk saban hududu bu adamlar tarafından çekildikten sonra tarlanın sahibi onu takip ederek tarlasını sürme işlemini devam ettirmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 8.

yüzyıl sonlarına gelindiğinde ticari hayatının, yeni yollar açılması ile birlikte savaşlarında getirdiği olumsuzluklar sebebiyle yavaşlamaya başladığını görmekteyiz.

Şehrin nüfusuna baktığımızda ise XIX. yüzyılın başında Halep kentinin tahmini nüfusu 100.000 kişi iken yüzyılın sonlarına doğru kıtlık, salgın hastalıklar, iç isyanlar ve doğal afetler sebebiyle çok az artış göstererek kentin 105.918 kişi olmuştur (Bayraktar, 2004:28). Ali Bey de ziyaretini yaptığı dönem içerisinde, Halep merkez vilayetinin 120 bin nüfuslu büyük bir memleket olduğunu ve Halep'te anadil olan Arapça ile beraber Türkçe'nin de konuşulduğunu bildirmiştir (Ali Bey,1314:7-8).

Ali Bey, Halep'te bir kısım peygamberlerin, evliyaların, geçmiş hükümdarların mezarlarını ziyaret ettikten sonra Halep'e bağlı ve merkez vilayete on saat mesafede bir kaymakamlık merkezi olan Kilis'e varmıştır. Yirmi bin nüfuslu ve halkın çoğunluğunun Müslüman ve bir kısmının da Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi olup çoğunluğunun Türkçe konuştuğunu bildirmiştir. Kilis kasabasını gezmiş olan Ali Bey, burada zikre değer bir şeyin bulunmadığından söz etmiş ve buradan o dönemde Ayıntab olarak adlandırılan Gaziantep şehrine varmıştır (Ali Bey, 1314:9).

3.6. Gaziantep

“Ayıntab”, isminin ilk olarak ne zaman kullanıldığı hakkında bir bilgiye ulaşılmamakla birlikte kimi kaynaklarda şehrin bilinen en eski adı “Dülük”⁹ olarak geçmekte iken haçlı seferlerine ait kroniklerde ise “Hamptam” kelimesi kullanılmıştır. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde ise “Hantab”, “Entab”, “Hamtab”, “Hatab”, “Ayıntab” olmak üzere değişik isimlerde kullanıldığı bilinmektedir (Altınöz, 1999:96-97).

Şehir 1516'da Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra bir sancak haline getirilip önce Arap vilayeti adıyla oluşturulan beylerbeyliğine bağlanmıştır. XIV.

⁹ Bu şehir Antep'in 12 km. kuzeyinde Kahramanmaraş yolu üzerinde bulunmaktadır. Bizanslılar tarafından Dülük yakınlarında bir kale inşa edilmiş ve burası Antep adıyla anılan şehrin ilk çekirdeğini oluşturmuştur. Bkz. Hüseyin Özdeğer, “Gaziantep”, *TDVİA*, Cilt 13, İstanbul, 1996, s. 466.

yüzyılın ilkyarısında Dulkadir beylerbeyliğine katılmış ve bu durumunu XVIII. yüzyıl sonlarına kadar korumuştur. 1818 de ise kaza haline getirilip Halep'e bağlanarak XIX. yüzyıl boyunca bir kaza olarak kaldıktan sonra 1908'deki düzenlemeler sırasında sancak olmuştur (Özdeğer, 1996:469)

Günümüzde coğrafi konum olarak, Akdeniz ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birleştiği noktada, Suriye'ye komşu bir sınır ili olan Gaziantep'in büyük bir bölümü Akdeniz Bölgesi'nin doğu kesiminde yer alırken, bir bölümü de Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısında yer almaktadır (Yıldırım, 2010:19). Şehir, Fırat nehrine 55, Halep şehrine ise 100 km. mesafede¹⁰ engebeli bir arazide tepeler üzerine kurulmuştur (Özdeğer, 1988:1).

İlk çağlardan itibaren ulaşım ve ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Gaziantep şehri, gelişmeye oldukça müsait bir konumda bulunmaktaydı (Altınöz, 1999:118). Binalarının güzel, sokaklarının oldukça geniş ve temiz, etrafının zeytin ve bahçelerle çevrili olduğu, manzarasının güzel ve havasının da sağlam olduğu kaynaklarda bildirilmiştir. Ayrıca taze suyu, havası ve birçok bilim adamının yetişmesiyle geçmişten beri "Arûs-ı Arabistan" (Arabistan Gelini) olarak adlandırılmıştır (Yıldırım, 2010:19).

Kervanların, askeri seferlerin, hac ve seyahat için yapılan yolculukların uğrak yeri olan Gaziantep özellikle Halep'e kuzeyden gelecek bütün yolların kavşağında, meşhur ipek yolu üzerinde bulunmuş olmakla Halep'in art bölgesi durumuna gelmiştir (Güdeloğlu, 2013:7). Ayrıca, Antakya, Adana, Maraş, Urfa, Antep, Kilis, Hama, Humus, gibi yakın şehirlerin ve köylerin üretimine canlı bir pazar olmasının yanında, İran, Hindistan ve Avrupa'dan gelen tüccarların şehir pazarında buluştuğu bir merkez görevi görmüştür (Akis, 2007:78).

XIX. yüzyılda Gaziantep bölgesinin en önemli geçim kaynağını ziraat teşkil etmiştir. Özellikle üzüm bağları oldukça önemli yer tutmuş, fıstık ve zeytin üretimi de önem kazanmıştır. Ancak en fazla üretimi hububat oluşturmuştur (Özdeğer, 1996:466-469). Arazi ve iklim koşulları da dikkate alındığı zaman

¹⁰ Ali Bey, Ayınab'ın Halep'e 24 saatlik bir mesafede bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 9. Dönemin zor olan ulaşım şartlarını düşündüğümüzde iki şehir arasındaki mesafenin günümüzden daha uzun sürdüğünü görmekteyiz.

şehirde en çok arpa ve buğday yetiştirilmiş olmakla birlikte mercimek, mısır, nohut, kavun, karpuz da yetiştirildiği bilinmektedir (Yılmaz, 1997:44-45).

Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Antep şehri iktisadi hayatında ziraat önemli bir yer tutsa da, imalat ve diğer ticari mallar da iktisadi hareketlerini meydana getirmektedir (Yılmaz, 1997:46). Kazada halı ve kilimler, el işleri ve hamam takımları üretilmiştir. Bunlardan halılar, kilimler ve el işleri, çoğunlukla İstanbul, Avrupa ve Amerika'ya ihraç edilmiştir. Ayrıca alaca (birkaç renkli iplikten yapılmış dokuma), ala bez, aba (yünden yapılmış kaba kumaş) gibi mamuller de üretilerek, Anadolu'nun çeşitli taraflarına ihraç edilerek oralarda tüketilmiştir. Bunlarla birlikte yünden, elbiselik kumaş ve kırmızı sahtiyan (boyanmış ve cilalanmış deri) üretilmiştir. Bunlar Haleb, Kilis, İdlib ve bazen Mısır taraflarına ihraç edilmiştir. Gaziantep Haleb, Urfa, Maraş ve İskenderun ile yoğun ticari faaliyetlerde bulunmuştur. (Yıldırım, 2010:119-120).

Antep nüfus açısından Haleb Vilâyeti'nin Halep'ten sonraki en büyük ikinci şehri olmuştur (Yıldırım, 2010:76). 1871'de Haleb Vilâyet Salnâmesi'ne göre 1889'da Gaziantep nüfusu Müslüman, Hıristiyan, Musevi olmak üzere 81.040, 1899'da ise 85.053 olmuştur (Özdeğer, 1996:469). Ali Bey, burada yaşayan halkın çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmakla birlikte şehirde farklı milletlerden insanların da bulunduğunu ve şehirde Türkçe konuşulduğunu belirtmiştir (Ali Bey, 1314:9). Şehirde Müslümanlar ve gayrimüslimler iç içe yaşamış, gayrimüslimleri Ermeniler ve Yahudiler oluşturmuştur. Halkla iç içe olan bu kesim, günlük hayatta ve ticari faaliyetlerde etkin rol oynamışlardır (Yılmaz, 1997:65).

Antep sadece ticari alanda öne çıkmamış XIX. yüzyılda eğitim ve kültür merkezi olarak da hizmet vermiştir. Yaygın eğitime önem verilmiş, özellikle kadınların okuryazar yapılması, yetiştirme yurtlarının kurulması, gençlere gece kurslarının açılması, ücretsiz anaokullarının kurulması ve köylerin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli kursların düzenlenmesi bu hizmetlerden bazılarıdır (Aytekin, 1999:196). Ali Bey'de bunu kanıtlar nitelikte seyâhatini yaptığı dönem içerisinde şehirde büyük ve mükemmel mekteplerin varlığından söz etmiştir (Ali Bey, 1314:9).

Tüm bunlar ışığında şehir, geçmişten günümüze ticari, sosyal ve kültürel yönden gelişmesini hızla sürdürmüştür. Önemli ticaret şehirlerinden biri olan Gaziantep, araştırmamıza konu olan tıpkı diğer şehirler gibi bu önemini bulunduğu coğrafi konumuna borçludur. Ali Bey, Gaziantep'in ardından Birecik ve Siverek'e varmış ve sonrasında burada karşılaştığı izzet ve ikramın ardından Diyarbakır'a ulaşmıştır.

3.7. Diyarbakır

Şehrin eski adı Âmida iken İslami dönemde bu isim Âmid olmuştur. Osmanlılar döneminde bazen Kara Âmid adıyla anılan şehir Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adını almıştır. Diyâr-ı Bekr Osmanlılar döneminde Diyarbekir şeklini almış XVII. yüzyıldan sonra şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış olup 1937 tarihinde ise Diyarbakır şekline çevrilmiştir (Göyünç, 1994:464-465).

Bir zamanlar Akkoyunluların başkenti olan şehir Osmanlı Döneminde Harput, Akçakale, Ergani, Siverek¹¹, Çemişgezek, Hasankeyf, Siirt¹², Sincar, Meyyafarikkın¹³ ve Nusaybin sancaklarının bağlı olduğu büyük bir eyalet merkezi olarak karşımıza çıkmıştır (Karaca, 2014:48). Ancak Diyarbakır vilayeti XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğramış, öncesinde birer sancak olarak Diyarbakır vilayetine bağlı pek çok yer değişikliğe uğramıştır (Göyünç, 1994:469). Örneğin, Diyarbakır'a bağlı bir sancak olan Hasankeyf¹⁴ XIX. yüzyılda Mardin¹⁵ sancağına

¹¹ Ali Bey, Siverek'in Diyarbakır'a katılmış bir kaymakamlık merkezi ve halkının Kürt olduğunu ve burada güzel Arap atlarının ve iyi binicilerinin bulunduğunu bildirmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 11.

¹² Ali Bey, Siirt'in orta halde bir mutasarrıf merkezi ve ahalisinin çoğunluğunun Kürt olduğunu ve Türkçe bilmediğini ancak bir kısmının ise Arapça konuştuğunu belirtmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 14.

¹³ Silvan ilçe merkezinin eski adı. Bkz. Ahmet Savran, "Meyyâfârikın", *TDVİA*, Cilt 29, Ankara, 2004, s. 511.

¹⁴ Ali Bey, Hasankeyf'in Mardin sancağına bağlı Midyat kazasının altı köylü bir nahiyesi olduğunu ve Hasankeyf'in, 60-70 haneyi barındıran bir köy ve çarşı pazarının olmaması sebebiyle şehirde bir soğan tanesi bile bulmanın imkansız olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca, Hasankeyf'de iki cami harabesi, büyük köprü yıkıntısı ve birkaç türbe binalarının mimarisi ile içinde bir takım oda ve köşk bulunduran dört ayaklı köprüsü ise Ali Bey'e göre dikkat çekici özelliklere sahip görülmeğe değerdir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 35-36.

¹⁵ Ali Bey, Mardin'in Diyarbakır tarafından çölle son bulan dağların sonundaki çöle bakan tepede 15 bin nüfusu barındıran bir mutasarrıflık merkezi olduğundan ve halkın lisanı Arapça olsa da çoğunluğunun Türkçe konuştuğundan, aşiretlerden başka sancak içindeki kasaba ahalisinin çoğunlukla Kürt olduğundan söz etmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 37.

bağlı Midyat kazasının bir nahiyesi durumuna gelmiştir (Oğuzoğlu, 1997:366).

Güneydoğu Anadolu'nun orta bölümünde bulunan Diyarbakır¹⁶ şehri tarihi çok eskilere dayanan bir yerleşim birimidir. Anadolu ile İran, Irak ve Suriye arasında bir köprü görevi gören şehir aynı zamanda Doğu ile Batıyı birleştiren noktada bulunmasıyla stratejik bir merkez ve önemli bir ticaret şehri olmuştur (Yılmazçelik, 1995:11-13). Doğu'dan Anadolu'ya gelen ve giden transit yollar üzerinde bulunmasıyla milletlerarası ticaretten büyük bir kazanç elde etmiştir. Coğrafi konum itibariyle önemli bir yere sahip olması nedeniyle Diyarbakır'ın ekonomik hayatı zamanla gelişme göstermiş ve bu durum, XVI. yüzyıldan itibaren şehrin önemli bir merkez olma konumunu daha da güçlendirmiştir (Günay, 2009:14). Özel bir konuma sahip olan Diyarbakır şehri, işlek yollar üzerindeki nakliyat faaliyetini göçebe kavimlerin saldırılarından korumak, kervanlar için güvenilir bir durak yeri olmak ve eşya deposu temin etmek gibi rolleri de üzerine almıştır (Darkod, 1997:601-602).

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ülkesinin hemen her tarafında olduğu gibi Diyarbakır şehrinde de halkın çoğunluğu ziraat ile meşgul olmuştur (Günay,2009:100). Bu ziraatin başlıcaları buğday, arpa, darı, erz, pamuk, tütün, mercimek, küşne, susam, nohut, üzüm, kavun, karpuz¹⁷ ve sebze olmuştur (İzğöer, 1999:358).

Diyarbakır zirai üretimde olduğu kadar eşya üretiminde de önemli bir yere sahip olmuştur. Üretilen dokumalar, deri, madeni eşya, ziynet eşyası ve cam ürünler ise bunlardan bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Pamuk ziraati, ipek böcekçiliği ve koyun besiciliği gibi unsurlar sayesinde Diyarbakır dokumacılıkta da imparatorluk içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Diyarbakır'da üretilen başlıca dokumalar, alaca kutni, kırmızı bez, telli sevayi, astar, dülbent ve basma

¹⁶ Ali Bey, yüksek bir kalenin içinde bulunan Diyarbakır'ın, Dicle Nehri'nin sağında yer aldığını ve Dicle Nehri'nin memleketin önünden aktığını belirtmiştir. Memleketin zemini yüksek olduğundan Dicle'ye kadar yokuş aşağı olan ormanların varlığından söz etmiştir. Diyarbakır valisi İsmail Hakkı Paşa şehrin kale içinde bulunmasını genişlemesine engel görerek kale dışına hükümet konağı ve kışla binası inşa ettirmiştir. Fakat halkın kale haricindeki hükümet konağına gitmelerinin zor olması üzerine şikayet etmeleriyle hükümet bir müddet sonra bu binaları eski yerine nakl ettirmiştir. Ali Bey, yapılan yeni hükümet konağının ve kışlanın ise boş kalarak zamanla haraba yüz tuttuğunu dile getirmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 12-13.

¹⁷ Ali Bey, Diyarbakır'da yetişen büyük ve leziz olan karpuzundan söz etmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 12.

olmuştur. Dokumadan sonra üretimde ikinci sırayı ise deri sanayisi almıştır. Başlıca deri mamülleri, sahtiyan, çizme, postal, kemer, terlik, papuç ve mesttir (Korkmaz, 1988:94-95).

Uluslararası bir pazar ve oldukça gösterişli han ve çarşılarla donatılmış olan, Halep, Hindistan ve İran arasındaki ticari yolların geçtiği Musul, Şam ve Bağdat gibi kentler Diyarbakır'a mesafe olarak yakın konumda bulunmaktadır. Bu kentlerin, önemli bir merkez olan Diyarbakır'a yakın olması nedeniyle Diyarbakır ile bu kentler arasında iktisadi münasebetlerin yoğun olmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Diyarbakır'da önemli ölçüde bir ticari canlılık baş göstermiştir (Günay, 2009:69).

Hindistan'dan ithal edilen baharat, çivit, çelik ile Avrupa'dan Akdeniz yoluyla gelen ayna, fanus, muhtelif cins saatler, kağıt, iğne, çakı, piştov gibi eşyalar da Halep'de toplanarak buradan ihtiyaç duyulan yerlere ve Diyarbakır'a sevk edilmiştir (Korkmaz, 1988:98). Aynı şekilde, bölgeler arası ticareti yapılan mallar arasında miktar olarak en büyük payı buğday ve diğer hububat türleri almıştır (Günay, 2009:69-70).

XVII. yüzyılda Diyarbakır'dan Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihraç edilmiş ve XIX. yüzyıl sonuna kadar Dicle Nehri¹⁸ vasıtasıyla Musul'a ve oradan Bağdat'a nehir nakliyeciliği (kelekçilik)¹⁹ yapılmıştır (Yılmaçelik,

¹⁸ Dicle Nehri, Doğu Anadolu'nun Toros dağları eteklerinden (Elazığ'daki Maden Dağından) doğarak Türkiye sınırları dâhilinde 523 km boyunca akmaktadır. Erzurum yakınlarında doğan ve Güneybatı Asya'nın en uzun nehri olan Fırat ise, Türkiye sınırları içinde Murat ve Karasu nehirlerinin birleşmesiyle oluşur. Bağdat yakınlarında Dicle ve Fırat Nehirleri, aralarında 20 km kalacak şekilde, birbirlerine yaklaştıktan sonra iki nehir 160 km kadar birbirine paralel olarak akarak Babil Ovasını ya da Güney Mezopotamya'yı kuşatır. İki nehir daha sonra Kurna'da birleşerek yaklaşık 200 km sonra Basra Körfezi'ne dökülür. Bu iki nehir arasında kalan ve bir üçgeni andıran bölgeye Arapça "ada" anlamına gelen "El cezire" denilmektedir. Bkz. Turan Keskin, "*Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 28-29.

¹⁹ Fırat ve Dicle nehirleri, sulama amacıyla kullanıldığı gibi taşıma ve ulaşım için de kullanılmıştır. Gemicilik faaliyetleri, buharlı motorların XIX. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmasından önce rüzgarlara ve kısıtlı insan gücüne dayanmaktaydı. Taşımacılık akıntı yönünde yapıldığı için nehirlerin su debisi, akıntı hızı ve hava durumu gibi etkenler oldukça önemlidir. Kelekler, şişirilmiş hayvan derileri üzerine yerleştirilmiş odundan bir çerçevesi olan saldır. Kelekler ve diğer yelkensis araçlar ancak akıntı yönünde kullanılabilirdi ve vardıkları yerlerde sökülerek malzemeleri tekrar kullanılmak üzere yukarı bölgelere taşınmaktaydı. Bkz. Turan Keskin, "*Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 31. Ali Bey, eserinde kelekçilik ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 28-35.

1995:14).

Musul ve yukarısına buharlı vapurların erişimi sıkıntılar doğurduğu için ticari mallar Diyarbakır'dan Musul'a ve Bağdat'a nehir yoluyla "Kelekler" aracılığıyla yapılmıştır. Dicle Nehri üzerindeki sal işletmeciliği hükümet tekelinde olup yıllık olarak kiraya verilmekteydi. Her sal 100-150 şişirilmiş deriden ve altı hafif direktten oluşmaktadır. Bu sallarla bir seferde yaklaşık üç buçuk ton yük taşımak mümkün olmuş ve Diyarbakır'dan Musul'a seyahat bahar aylarında beş, sonbaharda ise yaklaşık yirmi gün sürmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında nehirle modern vapurlar getirilmiş olmasına rağmen kelekçilik gibi geleneksel taşıma biçimleri varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir (Keskin, 2012:31-34).

Şehrin nüfusuna bakıldığında ise XIX. yüzyılın ilk yarısına dair yabancı seyyahların verdikleri bilgilerden başka bir kayda rastlanmamıştır. Bu dönemde Diyarbakır'ın tahmini nüfusunun 50.000 ile 56.000 arasında olduğu söylenebilir. Salnamelere göre ise 1891'de nahiyeleriyle birlikte Diyarbakır'ın toplam nüfusunun 66.117 olduğu görülmektedir (Yılmazçelik, 1995:100-109). Şehirde Müslümanlarla birlikte Ermeniler, Süryaniler, Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Ortodokslar, Keldaniler, Yezidiler, Kıptiler, Rumlar ve Yunanlılar yaşamıştır. (Bozan, 2006:11). Ali Bey şehir nüfusu hakkında bir bilgi vermemiş fakat Diyarbakır halkının çoğunluğunun Müslüman olmakla birlikte şehirde Ermeni ve Keldani'nin de bulunduğu ve ayrıca şehirde Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşulduğundan söz etmiştir (Ali Bey, 1314:12). Ancak şehirde Türkçe, Kürtçe ve Arapça'ya göre öncelikli kullanılan dil olmuştur. (Darkod, 1997:604).

Bunların yanı sıra şehir, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda salgın hastalıklar ve doğal afetler sebebiyle sıkıntılı günler yaşamış ve bu sebeple köyler boşalmıştır (Göyünç, 1994:468). Özellikle çekirge istilaları mahsule büyük zarar vermiş bu durum tarımla uğraşan halkın ekonomik kayba uğramasına sebep olmuştur. Böyle durumlarda çevre yerlerden veya zahirenin bol olduğu bölgelerden kıtlık çekilen yerlere zahire gönderilerek durum düzeltilmeye çalışılmıştır (Demirtaş, 2008:296-297) .

Ali Bey, Diyarbakır'da kaldığı süre zarfında şehirde yaşayan insanların giyim kuşamlarını da gözlemlemiştir. Şehirde pek çok tahsilli kişinin

bulduğunu ve şehirde tanınmış, zengin ve hükümet işlerinde çalışanların İstanbul tarzında giyindiklerini, tüccarın, esnafın ve diğer halkın iç donu, entari ve cübbe giyip İslami birer yazma veya dokuma ve Hristiyani birer mendil sardığını, alafrangalaşmış Hristiyan gençlerin ise iç donu ve entarinin üzerine ceket giydiklerini ve bunun ise göze çok çirkin görüldüğünü bildirmiştir. Bununla birlikte Ali Bey, Diyarbakır'ın yaz mevsimlerinde oldukça sıcak olmasından ötürü halkın sıcak yaz gecelerinde toprak ve tuğra döşeli olan evlerin damlarında yatmakta olduklarından söz etmiştir. (Ali Bey, 1314:12-13)

Ali Bey, Diyarbakır'daki işlerini hallettikten sonra Duyûn-ı Umûmiye İdaresi tarafından Bağdat'a gitmesi söylenmiştir. Seyyahımız sonrasında ise, Diyarbakır'dan Bağdat'a yaptığı kelek yolculuğu sırasında başından geçen hadiseleri anlatmış, konakladığı ve gördüğü bazı köylerden kısaca bahsetmiştir. Ali Bey, bazı Arap ve Yezidi köylerinden geçtikten sonra Bağdat'tan önce Musul'a varmıştır.

3.8. Musul

Batı kaynaklarında genellikle “Mosul” olarak geçen isim Arapça kökenli olarak, Mavsil veya Mevsil şekliyle telâffuz edilmektedir. Varsayımlara göre Musul adı, “ulaşma ve birleşme” anlamlarına gelen vasl kökünden gelmektedir ki bu da, şehrin bulunduğu konumda Dicle nehrinin kollarının, bir tek yatakta akmak üzere birleşmiş olma (vasl) durumunu ifade etmektedir (Hut, 2006:1).

Büyük ve meşhur İslam şehirlerinden biri olan Musul, Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Cezire ve Irak topraklarını birbirine bağladığı için “el-Mevsilu” yani ulaşılan yer denilmiştir. Bundan dolayı ki, Musul birçok önemli şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmasıyla bütün şehirlerle bağlantı içerisinde olmuştur (Kılıç, 2010:247).

Musul, Cezire²⁰ (Mezopotamya) nin kuzey-doğu bölümünde, Dicle nehrinin

²⁰ El-Cezîre bölgesi, coğrafi olarak Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan yerin adıdır. Eski Yunanlılar ve bugünkü Avrupalılar bu bölgeye Mezopotamya ismini verirken, Araplar ise el-Cezîre diye isimlendirmişlerdir. Bkz. Mevlüt Koyuncu, “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci”, *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, Sayı 1, s. 132. Ali Bey, buranın Mardin'e bağlı bir kaza merkezi ve gerçek isminin Cezire-i İbn Ömer olduğunu bildirmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 41.

her iki yakasında yer almaktadır (Gündüz, 2003:31). Ali Bey, Musul'un Dicle nehrinin sağ yakasında ve büyük çoğunluğunun bir kale içinde olduğunu ve kalenin nehre açılan kapısının önünden diğer yakaya ahşap bir köprü bulunduğunu ve kelekle şehre gelen yolcuların bu köprüye yanaşarak şehre giriş yaptığını belirtmiştir. Ayrıca, Musul köprüsünün karşı yakada son bulduğu noktadan itibaren kara üzerinde yapılmış büyük ve yüksek bir kargir köprünün daha bulunduğundan söz etmiştir. Ali Bey, bu köprünün suların yükseldiği zaman oradan geçip gitmenin zor olması sebebiyle, halkın geçişini kolaylaştırmak amacıyla Namık Paşa'nın Bağdat valiliği zamanında inşa edilmiş olduğunu belirtmiştir (Ali Bey, 1314:46).

Antik Ninova²¹ kentinin kalıntıları karşısında, Dicle nehrinin her iki yakasında kurulu bir yerleşim birimi olan Musul'da sırasıyla, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti hakimiyet kurmuştur. 1517'de Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra bazen Bağdat'a, bazen Zor şehrine bağlı bir sancak haline getirilen Musul, 1586'da müstakil bir eyalet haline dönüştürülmüştür. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Musul, bir ara 1850'de eyaletten mutasarrıflığa dönüştürülerek Bağdat eyaletine bağlanmış ve kısa bir süre sonra, 1878'de tekrar vilayete çevrilmiştir (Eroğlu vd., 2012:13-16).

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında Musul vilayeti, Musul, Kerkük, Süleymaniye sancaklarından oluşmuştur. Vilayetin merkez sancağı olan Musul sancağı; Musul, İmadiye, Zaho, Sincar, Duhok ve Akra olmak üzere 6 kazadan 15 nahiyeden ve 1627 köyden meydana gelmiştir (Eroğlu vd., 2012:17-18).

Musul vilayetinin ekonomisi büyük ölçüde tarıma ve hayvancılığa dayanmıştır (Eroğlu vd., 2012:53). Kuzeyden güneye doğru, bölge topraklarının büyük bir kısmından Dicle nehrinin yanı sıra, Büyük ve Küçük Zab nehirlerinin ve bunlardan ayrılan ırmakların akması, tarım üretimi için önemli bir faktör olmuştur. Ayrıca, bölgenin orta ve kuzey kısmının bol yağışlı olması, bölgenin

²¹ Ali Bey, Musul'un karşı yakasında bulunan meşhur Ninova harabesiyle o civarda mezarı bulunan Hz. Yunus peygamberin kabrini ziyaret etmiştir. Ninova harabesini gezmiş fakat burada pek fazla bir şey bulunmadığını ancak bulunanlarında araştırma ve kazıya tâbi tutulmadığını bildirmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 48.

tarım ve hayvancılık için uygun bir coğrafi bölge haline gelmesine katkı sağlamıştır (Marufoğlu, 1998:187).

Musul vilayetinde ekilen toprağın büyük bir kısmı tahıl üretimine ayrılmıştır. Bölgede üretilen tahıl ürünlerinin başında buğday, arpa, darı ve pirinç gelmiştir. Hububattan sonra ikinci sırayı pamuk, susam, tütün ve zeytin gibi tarımsal sanayi ürünleri alırken nohut, bakla ve mercimek gibi bakliyat ve ceviz, elma, incir, erik, armut, badem, portakal gibi meyve türleri de yetiştirilmiştir (Marufoğlu, 1998:189-195). Ali Bey, Musul'dan Bağdat'a yaptığı yolculuk sırasında bu güzergahta nehir boyu görünen kavun ve karpuzdan başka, bal kabağı renginde çok büyük helvacı kabaklarının ve bol miktarda acur yetiştirildiğine de şahit olmuştur (Ali Bey, 1314:48-49).

Hayvancılık ise bölgenin tarımdan sonra, ikinci en büyük iktisadi sektörünü oluşturmuştur. Halkın büyük bir kesimi için hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur (Marufoğlu, 1998:205).

Önemli bir ticaret merkezi olan Musul, tarım ve hayvancılığın yanı sıra diğer başka alanlarda da faaliyette bulunmuştur. Örneğin, bu önemli şehir çarşısı, pazarı, dükkanı ve her zaman dolu olan kahvehaneleriyle Ali Bey'in dikkatini çekmiştir. (Ali Bey,1314:46). Bu da bize şehrin ticari ve sosyal hayatının ne denli canlı olduğunu göstermektedir. Tüm bunlardan sonra Musul'daki zengin petrol kaynaklarının XIX. yüzyıl sonlarında keşfedilmeye başlanmasıyla da bir zamanlar dokumacılık ile meşhur olan adını bir petrol bölgesi olarak duyurmuştur (Eroğlu vd., 2012:55).

Şehrin demografik yapısına bakıldığında ise Ali Bey, seyahatini yaptığı dönem içerisinde Musul'un 50 bine yakın nüfusu olan bir vilayet merkezi olduğundan söz etmiştir (Ali Bey, 1314:46). Diğer kaynaklardaki bilgiler ışığında ise, 1895 senesinde gerçekleştirilen sayım sonucu, Musul Vilayeti'nin Müslüman, Keldâni, Süryâni, Katolik, Ermeni, Protestan, Rum, Yahudi ve Yezidilerden oluşan toplam nüfusu 178.138'dir. Livalara göre nüfus dağılımında ise Musul'da 63.962'si Müslüman olmak üzere 78.892 toplam nüfus barınmıştır (Marufoğlu, 1998:51). Ali Bey, çeşitli milletlerin birlikte yaşadığı Musul'da halkın giyim kuşamlarını da gözlemleyerek bunları da eserinde ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Buna göre halkın zengin, orta ve aşağı takım olarak gelir durumuna göre farklı kumaş ve dokumalardan giyindiklerinden söz etmiştir (Ali Bey, 1314:48).

Ali Bey'in Diyarbakır'dan Musul'a yolculuk yapmak için tuttuğu keleklerin işi Musul'da bitmiş ve Ali Bey yolculuğuna devam etmek üzere yeni bir kelek siparişi vermiştir. Bu sebeple diğerinden daha büyük ve tamamı şişirilmiş ellişer tulumluk kelekle Bağdat yolculuğuna devam etmiştir.

3.9. Bağdat

Ali Bey, ticaret, zanaat ve sınaatine dair pek çok bilgi paylaştığı Bağdat şehrinden, diğer şehirlere nazaran çok daha fazla söz ettiği görülmüştür. Bağdat, VIII. yüzyılda Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr tarafından kurulmuş olup kuruluşundan Abbasi Devleti'nin yıkılışına kadar hilafet merkezi olarak kalmış ve Osmanlılar devrinde Bağdat vilayetinin merkezi ve 1921'de de Irak'ın başkenti olmuştur. Bağdat yerine Buğdan, Medinetü Ebü Ca'fer, Medinetü'l-Mansûr, Medinetü'l-hulefâ ve ez-Zevrâ gibi adlar da kullanılmıştır (Ed-Dûrî, 1991:425-426).

Bağdat, Dicle ve Fırat'ın birbirine yaklaştığı verimli bir sahada ve bu iki nehrin bir akarsu şebekesi teşkil ettiği bir yerde kurulmuştur (Baysun, 1979:197). Ticari merkez konumunda bulunan Bağdat'a getirilen mallar Dicle Nehri üzerinden Basra Körfezi'ne gönderilmiştir. Musul'a ve hatta Diyarbakır'a kadar olan bölgeler Dicle Nehri üzerinden Bağdat'a tek yönlü taşımacılık yapmıştır. Aynı şekilde Bağdat Suriye, İran, Anadolu ve hatta İstanbul'la kervanlar sayesinde bağlantı kurmuştur. Bağdat, Dicle Nehri sayesinde Basra Körfezi ve tüm bu bölgeler arasında bir iletişim merkezi olma görevini üstlenmiştir (Keskin, 2012:79).

Şehrin su ihtiyacı Dicle ile Fırat nehirlerinden kazılan kanallar vasıtası ile sağlanmıştır (Gülcü, 1999:146). Dicle ve Fırat'ın suladığı bu coğrafya, birçok zirai ürünün yetiştirildiği bir bölge olmuştur (Eroğlu vd., 2006:13). Buna göre Ali Bey, Irak'da pancar, bamya, şalgam, lobya (fasülye) ve bataklıkların çok olması sebebiyle de pirinç yetiştirildiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Bağdat'ın başlıca mahsulünün, altmıştan fazla çeşidinin bulunduğu hurma olduğundan ve bu çeşitler

arasında özellikle Hastavi, Sekri ve Mahdum denilen türlerinin çok lezzetli olduğundan söz etmiştir (Ali Bey, 1314:89-90). Halk genel olarak yaşamını vilayetin başlıca mahsulleri olan buğday, pirinç, hurma ve diğer hububatlarla sürdürmekle birlikte ayrıca vilayette her çeşit sebze ve meyve de yetiştirilmektedir (Eroğlu vd., 2006:145). Ali Bey, şehirde özellikle kavun, karpuz, portakal, limon, üzüm ve nar gibi lezzetli meyvelerin yetiştirildiğini bildirmiştir (Ali Bey, 1314:90).

Bununla birlikte Ali Bey, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yaşamını göçebe olarak sürdüren Şammar ve Aneze aşiretlerinden söz etmiştir. Bu Arap aşiretleri özellikle Dicle nehrinin, Musul'dan Bağdat'a kadar uzanan kırsal kesimdeki kenarında yaşamışlardır. Ali Bey, Şammarlılar'ın kışları Bağdat ve civarında yazları ise Musul, Urfa ve Mardin taraflarına çıkarak hayatlarını idame ettiklerinden söz etmiştir (Ali Bey,1314:24-25). Bu aşiretler tarım ile uğraşmadıkları için kimi zaman gazve namıyla şehirlere baskınlar yaparak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Ayrıca bu aşiretlerin kendi aralarında da sık sık çatışmalar da yaşadıkları bilinmektedir (Marufoğlu, 1998:126-128).

Ali Bey, Şammar aşiretinin nüfuslarının tahmini 30 bin, Aneze aşiretinin ise bunun iki üç misli nüfusa sahip büyük bir aşiret olduğundan bahsetmiştir. Bununla birlikte Şammar aşiretinin koyun ve develerinin çok olduğundan, çevre şehirlere yapağı, tereyağı, at ve koyun götürüp sattığını ve ayrıca bu aşiretin buldukları yerlere ticaret için bazı kimselerin gelip gittiğini belirtmiştir (Ali Bey, 1314:24-25). Arap atlarının en güzellerinin bu aşiretin tasarrufunda bulunması sebebiyle ise Bağdat'tan Hindistan'a at ihracatının yapıldığını bildiren Ali Bey, Bağdat'ta vaktiyle Şammar aşiretinin getirdikleri hayvanların bulunduğu hayvan pazarının olduğunu ve memlekette at satın almak isteyenlerin veya hayvanlarını satmak isteyenlerin bu hayvan pazarına geldiklerini bildirmiştir (Ali Bey, 1314:71).Ancak zamanla Arap ırkı atın hem nicel hem nitel açıdan büyük gerileme yaşamasıyla hükümet neslin muhafazası için damızlık niteliğindeki Arap atlarının ihracını erken dönemlerden itibaren yasaklamış olup damızlık kriterinin dışında kalan at ihracatı konusunda 1. Dünya Savaşı başlangıcına kadar olan süreçte istikrarlı bir politika takip edememiştir (Tan, 2014:246).

Ali Bey, Bağdat'tan Hindistan'a hayvan satışının yasaklanması sebebiyle at

cambazlarının işlerinin kısıtlandığından söz etmiştir. Bu sebeple Şammar aşiretinin de at ve taylarını satacak pazar bulamaması sebebiyle bir daha Bağdat'a hayvan getirmediğini ve yine de bazı adamların çöllere gidip bedevilerden bulabildikleri at ve tayları yok pahasına satın alarak kaçak olarak İran hududundan içeri soktuktan sonra Hindistan'a götürdüklerinden bahsetmiştir. Sonuç olarak Ali Bey, bu yasak ile beraber çöl Arapları'nın önceki gibi cins hayvan yetiştiriciliğine itina göstermediğinden, bir sınıf halkın buradan elde edilen geçimden yoksun kaldığını ve hükümetin bu yüzden elde ettiği vergiyi de kaybetmiş olduğunu bildirmiştir. (Ali Bey, 1314:71)

Tüm bunların yanı sıra, Doğu ile Batı arasında önemli bir ticaret kavşağında yer alması ve kervanların geçiş noktasında bulunması zamanla şehrin önemli bir pazar yeri olmasını sağlamıştır. (Eroğlu, vd., 2006:13). 400 yıla yakın bir süre Osmanlı idaresinde kalan Bağdat'tan seyahatnamelerde kervanların buluşma yeri ve önemli bir ticaret merkezi olarak bahsedilmektedir (Halaçoğlu, 1991:435). Örneğin, 1757'de Bağdat'ı ziyaret etmiş olan gezgin Barsonez eserinde Bağdat'ın Hindistan, İran, Kostantiniye, Halep ve Şam'ın ürünlerinin pazarı ve kısaca doğunun en büyük ambarı olduğunu bildirmiştir (Eroğlu vd., 2006:13-14). Hint deniz yolu ile Basra körfezine getirilen mallar burada karaya çıkarılarak Bağdat'a taşınmıştır. Buradan Musul-Diyarbakır güzergahından, İstanbul'a veya Halep tarafına mallar sevk edilmiştir. Bir diğer ticaret yol güzergahları ise İran-Bağdat-Halep ve Bağdat-Batum hattı olmuştur (Gülcü, 1999:146-147).

Vilayetin en meşhur sanayi dalı tekstil sanayisi olmuştur. Pamuktan, yünden ve ipekten işlenen ürünler yerel ihtiyacı karşıladıktan sonra diğer vilayetlere ihraç edilmiştir. Kadınların pamuk ve ipekten dokudukları "Ağabani" denilen kumaşlar; Bağdat, Nəcəf²², Kerbela²³, ve Hille'de²⁴ yünden ve ipekten yapılan dokumalar

²² Ali Bey, sur ile çevrili Kerbela'ya tabi büyük bir kaymakamlık merkezi olarak bildirdiği Nəcəf'in zemininin yüksek olması sebebiyle Fırat nehrinden istifade edemediğini ve bu sebeple ziraate uygun bir merkez olmadığını belirtmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 85.

²³ Ali Bey, Kerbela'da ikamet edenlerin çoğunluğunun İranlılardan oluştuğunu ve bununla birlikte buranın her sene İranlılar tarafından ziyaret edildiğini bildirmiştir. Ali Bey burada İmam Hüseyin ve İmam Abbas Hazretlerinin kabirlerini ziyaret etmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 75.

²⁴ Ali Bey, Hille'nin eskiden Fırat nehri üzerinde önemli bir mutasarrıflıkken sonradan Divâniye kasabasının merkezi olduğundan söz etmiş olup şehrin iki yakasının birbirine bir köprüyle bağlı olduğunu anlatmıştır. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s.83.

çok değer görmüştür. (Eroğlu vd. 2006:150). Bağdat'da dokuma işlerin yapıldığını bildiren Ali Bey, bir takım tacirler tarafından Hicaz'a ve diğer ülkelere Bağdat dokumalarının gönderilerek ticaret yapıldığını belirtmiştir. Bu dokumalar çarşaf, kefiye (genellikle Arapların kullandığı erkek başörtüsü), abani (yün dövülerek yapılan kalın kumaş), ve iplik alacasıdır. Bununla beraber Hindistan'dan ipek ve pamuk gelmektedir. Dükkanlarda Hint ve Çin kumaşları satılmasına rağmen Bağdat dokumalarının en güzellerinden olan çatma ve Horasan kadifesinin de artık yapılamaz hale gelmiş olması Ali Bey'i şaşkınlığa itmiştir. Bağdat'ta dokuma ürünlerinden başka deri imalatı, serracılık, kuyumculuk, demircilik gibi zanaatlerle de uğraşmıştır (Ali Bey, 1314:89-90).

Bu denli önemli bir şehrin nüfusuna baktığımızda ise XIX. yüzyıl sonunda 170 bin ile 180 bin arasında olmuştur. Halkın çoğunluğu Müslüman Arap, Türk İranlı ve Kürtlerden oluşmuştur. Gayrimüslimlerin Yahudi, Ermeni, Musevi, Keldani ve Süryani gibi çeşitli etnik gruba mensup oldukları görülmüştür (Eroğlu vd., 2006:34). Ali Bey ise 120 bin kadar nüfusa sahip olduğunu bildirdiği Bağdat ahalisinin çoğunluğunun Müslüman olmakla birlikte altı bin hane kadarının Yahudi ve az bir kısım kadar Keldani ve Katolik olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Bağdat'a yerleşmiş veya ticaret için gelip giden pek çok İranlının varlığından da söz etmiştir. Şehirde çoğunluk halk Arapça konuşmakla birlikte Türkçede konuşulan diller arasında olmuştur. Bununla birlikte Ali Bey, halkın kıyafetlerinin çeşitli din, mezheb ve sınıfa göre farklılık gösterdiğinden de söz etmiştir (Ali Bey, 1314:64).

Şehrin havasının ise genel olarak sağlam ve kuru olduğu görülmüştür. Sıcak bölgelerden sayılan Bağdat'ta yaz mevsiminde sıcaklık gölgede 40-48 dereceye kadar çıkar kışın ise sıcaklık bazı seneler sıfırın altında 3-4 derece kadar düşmektedir (Eroğlu vd., 2006:84). Ali Bey, yaz gecelerinin çok sıcak olması sebebiyle şehir halkının damlarda yattığını ve Bağdat'ta evlerin sarı renkli tuğladan yapıldığını belirtmiştir. Memlekette kireç olmadığından ötürü duvarların kara sakız ve külden meydana gelme bir harçla yapıldığına değinen Seyyah kimi zenginlerin Fırat Nehri üzerindeki bir bölgeden kireç getirterek evlerin yapımında kireç kullandıklarını bildirmiştir. Bununla birlikte şehirde taş bulunmamasından ötürü sokakların kaldırımsız olduğunu fakat Musul gibi taş olan bölgelerden şehre

taş getirmenin akla gelmemesinin şaşkınlığını yaşayan Ali Bey, Bağdat'ın sokaklarının da dar olması sebebiyle araba kullanılmadığından herkesin maddi gücüne göre evinde hayvan bulundurduğunu dile getirmiştir. (Ali Bey, 1314:66). Tüm bunların yanı sıra Bağdat surlarının şehrin gelişmesine engel görülmesi sebebiyle yıkıldığından ve şehirde yapılan hastahane, sanayi okulu, askeri mektebi, kışla ve Lynch²⁵ denilen İngiliz nehir vapur kumpanyasından söz etmiştir (Ali Bey, 1314:63). Bu yapılar bölgenin istihdamını arttırarak şehrin eğitim, sağlık, askeri ve ticari olmak üzere her alanda gelişimini hızlandırmıştır.

Asya ile Avrupa arasında önemli bir ticaret güzergahında yer alan, askeri gayelerle kurulmuş olan ve XIX. yüzyılda da bu özelliğini koruyan, bu yüzyılda çağdaşlaşma çabaları içerisinde çeşitli güzergahlarına demiryolu hattının ya da tramvay²⁶ hatlarının döşendiği Bağdat ve civarı önemli bölgeler arasında olmuştur (Eroğlu vd., 2006:44). Kuruluşundan itibaren her alanda hızlı bir gelişmeye sahne olan Bağdat'ın artan ticaret, servet ve refaha paralel olarak ilim, edebiyat ve sanat alanlarında da ciddi gelişmeler yaşadığı görülmüştür. İslam kültür ve medeniyetine damgasını vuran Bağdat, aynı zamanda Avrupa medeniyetinin doğuşuna da zemin hazırlamıştır (Özaydın, 1991:437).

3.10. Basra

Ali Bey, Basra'ya gelene kadar Anadolu'daki yolculuğu ile beraber İstanbul'dan ayrılmış üç buçuk yıl kadar olmuştur. Bağdat'ta iken Duyûn-u Umûmiye'den ayrılmış çeşitli geçici işlerde çalışmıştır. 1888 yılında yolluğu gönderilerek padişahın emriyle İstanbul'a çağırılmıştır. Ali Bey, mevsim sebebiyle deniz yoluyla dönmeyi daha uygun bulmuştur. Bunun üzerine 1888'de Bağdat'tan

²⁵ Mezopotamya'daki ticari olasılıkların farkına varan Chesney ve kardeşi Henry Bloss Lynch, 1860 yılında, Dicle ve Fırat nehirlerinde ticari taşımacılık yapmak ve Basra-Bağdat arasında posta servisi düzenlemek için Bab-ı Âli'ye başvuruda bulunmuştur. Bab-ı Âli bunu gemicilik hakkını, nehir vergilerini ödemek ve bayrak taşımak şartıyla kabul etmiştir. Lynch Şirketi, bölge tüccarlarının özellikle Bağdat'lı olanların uzun zamandır ihtiyaç duyduğu kesintisiz ve hızlı nakliyat kolaylığını sağlamıştır. Bu sebeple bölgedeki ticari olanaklar arttıkça şirketin de işleri artış göstermiştir. Bkz. Turan Keskin, “*Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 38.

²⁶ Ali Bey, şehrin yakınındaki yerleşme merkezi olan Kazımiye ile şehir arasında inşa edilen altı kilometrelik tramvay hattından söz etmiştir. Bu hattın yirmi beş sene önce hisseli bir şirket eliyle inşa edilmiş olmakla birlikte hala işletilmekte olduğunu ve bu tramvay hattının İranlı tüccarların ziyaret mevsimlerinde çok iyi kazanç elde ettiğini bildirmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 6.

Basra'ya hareket etmiş ve Basra'dan Süveyş'e düzenli vapurların olmaması sebebiyle Ali Bey, Hindistan'a oradan da Akdeniz'e giden vapurlardan biriyle Süveyş'e gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Seyyah, bu süre sarfında Basra'da on gün kalmış ve şehri gezip görerek gözlemlerini paylaşmıştır.

Basra Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer almaktadır (Bakır, 1992:108). Doğu ve kuzeyinde İran, güneyinde deniz ve batısında Şamiye Çölü ile sınırlı olup, Dicle ve Fırat'ın birleşmesinden meydana gelen büyük Şattü'l-Arap Nehri, şehrin ortasından geçerek Basra Körfezi'ne akmaktadır. Bu büyük nehir, her türlü deniz ve nehir taşımacılığına elverişli olup, 24 saat içinde iki defa gelgit²⁷ olayı meydana geldiği bilgileri arasındadır (Eroğlu vd., 2012:87). Şehrin Basra Körfezi ve Şattü'l Arap yoluyla Akdeniz limanlarına ulaşan yolun üzerinde bulunması önemini ve nüfusunu daha da arttırmıştır (Halaçoğlu, 1992:113).

Bağdat'ın 1534'de Osmanlılar tarafından fethiyle birlikte, bu eyalete bağlı bir sancak haline getirilen Basra²⁸, XVIII. yüzyıl başlarında müstakil bir eyalet haline gelmiştir. 1884'e kadar bazen vilayet, bazen de mutasarrıflık olarak yönetilen Basra, bu tarihte Merkez Sancak (Basra) dışında Muntefik, Amara ve Necid sancaklarından oluşan bir vilayet haline getirilmiştir. (Eroğlu vd., 2012:12-13).

Basra özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişme göstermeye başlamıştır. Bir taraftan Süveyş Kanalı'nın açılması, Hint denizi ve körfez ticaretinin gelişmesi ile birlikte Osmanlılar döneminde şehir bir hayli imar edilmiştir. 20 km uzunluğunda bir surla çevrili olan şehirde birçok cami, mescid, han ve mahzenle birlikte büyük bir çarşı bulunmaktadır (Halaçoğlu, 1992:113-114).

Osmanlı idaresinde bulunan Basra gerek ticaret gerekse ziraat bakımından

²⁷ Ali Bey, Basra'nın suyunun hafif ve lezzetli olduğunu fakat Basra'da gerçekleşen gelgit olayı sebebiyle Şattül Arap'a deniz suyunun karışmasından dolayı Kurna'dan aşağı suyun tadının başkalaştığını bildirmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 28.

²⁸ Hz. Ömer'in emriyle 637 yılında Arap ordusu için bir depo olarak kurulan şehir adını üzerinde bulunduğu zeminin tabiatından almıştır. Al-Basra "yumuşak, küfeki" taşı demektir. Bkz. Besim Darkot – M. Tayyib Gökbilgin, "Basra" *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1979, s. 320.

oldukça hareketli bir şehir olmuştur (Halaçoğlu, 1992:113). İhracatı genelde hurma²⁹ üzerine kuruludur (Eroğlu vd., 2012:89). Ali Bey, Basra'da hurmanın çok olması sebebiyle hurma ticaretinin yapıldığını belirtmiştir. Ancak tüm ürün bolluğuna ve olumlu şartlara rağmen hurma ihracatının ecnebi tacirler tarafından yapılıyor olması Ali Bey'i şaşkınlığa ve üzüntüye itmiştir. Eğer Avrupa ve Amerika'dan vapurlar gelip hurma almasalar ahalinin malını satmanın yolunu bilmeyerek çürüttüğünden söz etmiştir (Ali Bey, 1314:88). Tüm bu bilgiler ışığında anlaşılıyor ki hurma bahçelerinden layıkıyla istifade edilememesi sebebiyle hurmalıklar haraba yüz çevirmiş bir hale dönüşmüştür. Bu nedenle hurma bahçeleri yeniden imar edilmeye çalışılmış ve birkaç kumpanya vapuru³⁰ Basra'ya gelmeye başlamıştır. Bu vapurlar aracılığıyla ve Suriye Kanalı vasıtasıyla hurmanın her yöne ticareti yapılmaya başlanmıştır (Kılıç, 2014:324). İhracat, hurmayla birlikte bazen de buğday, arpa ve darıdan, ithalat ise; kahve, şeker, tütün, odun, demir, meşrubat, mefruşat ve tekstil malzemesinden oluşmuştur (Eroğlu vd., 2012:89).

Basra'nın ticaret yolları üzerinde de durmak gerekir. Özellikle limanların önemi Hindistan ile Avrupa arasındaki merkez olma ve transit özelliği göstermesi bakımından değer taşımaktadır. Doğudan gelen mallar Basra'ya gelip, buradan kervanlar ve daha öteden Kızıldeniz'den gemilerle Akdeniz'e taşınarak, oradan Anadolu ve Avrupa içlerine ulaşmaktaydı (Gündüz, 2010:33).

Ticaret halk için önemli bir geçim kaynağı olarak oldukça canlıdır. Körfezdeki balıkçılık ve inci avcılığı da ekonomik ve ticari hayatta önemli bir yer tutmuştur (Gündüz, 2010:49). Basra bölgesinde ziraî ve hayvanî ürünlerin yanında köle ticareti de yapılmaktaydı. Basra'nın Bağdat'a bağlı olduğu dönemde gelir getiren bir kaynak olmasına rağmen Basra'nın vilayet olduğu dönemlerde zenci ticareti yasaklanmıştır. Ancak sonrasında bu ticaretin gayri resmi yollardan yapılmaya devam ettiği görülmüştür (Gündüz, 2010:37).

²⁹ Basra'da 26 çeşit hurma yetişmektedir. Bunlardan en lezzetli olanı Halavi, Hadravi ve Zehdi adlarındaki hurmalardır. Bkz. Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Orsam, Ankara, 2012, s. 123.

³⁰ Ali Bey, hurma mahsülü zamanında Basra'dan doğruca Süveyş'e yük vapurları bulunur ise de düzenli olarak işleyen vapurların bulunmadığını ancak her on beş günde bir Basra'dan Hindistan'a işleyen "British India" adlı İngiliz kumpanya vapurundan söz etmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 98.

Basra'da ulaşım genelde nehir yolu ile olduğundan, düzenli şose yolu olmadığı gibi, doğru dürüst bir köprüsü de bulunmamaktadır. Şehirde ulaşım ahşaptan yapılmış küçük kayıklarla sağlanmaktadır. Bunlara “belem”³¹ adı verilir ve sekiz ile on metre uzunluğunda, yaklaşık bir metre eninde olmaktadır. Bu kayıklar genelde kürek ve merdi olarak tabir edilen uzun ağaçlarla suda sürükleyerek seyir ettirilir (Eroğlu vd., 2012:88). Bununla birlikte, nehirde yük taşımada “kelek” adı verilen sallların kullanıldığını da görmekteyiz. Bağdat konusunda bununla ilgili detaylı bilgi verilmiştir.

Şehrin nüfusuna bakıldığında ise XVIII. yüzyılda 40-50 bin olan nüfusu XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde veba ve sıtma salgınları sebebiyle hayli azalmış olup bu dönemde şehirde 10 bin nüfus barınmıştır (Halaçoğlu, 1992:113). Ali Bey'de, bunu doğrular nitelikte her ne kadar merkez vilayet olmasına rağmen Basra'nın nüfusunun 10 bin olduğunu bildirmiştir (Ali Bey, 1314:98). Ali Bey'in de verdiği bilgiye bakacak olursak, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki nüfusun salgın hastalıklar sebebiyle XIX. yüzyılın sonuna kadar artmadığını görmekteyiz. XIX. yüzyılda şehir nüfusunu ağırlıklı olarak etraftan gelip buraya yerleşen aşiretler oluşturmuştur. Şehirde ağırlıklı olarak Arapça konuşulmakla birlikte Türkçe ve Farsça'da konuşulmaktaydı (Kural, 2013:45-46).

Ali Bey'in sıcağının ve rutubetinin fazla ve küçük bir memleket olarak tarif ettiği Basra, küçük ama önemli bir konumda bulunmasıyla Osmanlılar ile birlikte gelişimini hızlandırarak, XIX. yüzyılda açık denizlere tek çıkış kapısı olan önemli bir liman ve bu bağlamda önemli bir ticaret kenti olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.11.Hindistan (Bombay)

Ali Bey, Hindistan'ın önemli bir limanı olan Karaçi'nin ardından ulaştığı Bombay şehriden Seyahat Jurnalı'nda uzun olarak söz etmiştir. Bombay'dan Akdeniz'e giden vapurun çok olmasına rağmen fırtına sebebiyle Hint Okyanusunu geçmeye cesaret edememiş ve ayrıca buraya kadar gelip de Hindistan hakkında bilgi edinmeden gitmeyi uygun bulmayarak bir hafta sonra hareket edecek olan

³¹ Ali Bey, belem adı verilen bu kayıkların içlerinde döşeme ve üzerlerinde tente bulunduğundan ve Basralıların güzel havalarda kadın erkek bu kayıkların bölmelerine dolarak bütün gece sabaha kadar çalgı çengi ile nehirde gezip eğlenmekte olduklarından söz etmiştir. Bkz. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 98.

vapurunu beklemek üzere Bombay'da kalmıştır.

Ali Bey'in son seyahat durağı olan Hindistan hareketli, önemli deniz, kara, hava yolları üzerinde yer almaktadır. Hindistan Umman deniziyle Bengal körfezi arasında, kuzeyde Himalaya sıradağlarından güneyde Hint Okyanusu'na doğru giderek daralan bir üçgen biçiminde uzanmaktadır (Erinç, 1998:69-70). Ters çevrilmiş bir üçgen karakteri taşıyan ülke, güneyde Seylan Adası ile son bulmaktadır (Konukçu, 2007:131).

Hindistan yarı kıtası toprakları, baharat ve ipek yolları üzerinde kıymetli taş, kereste ve madenlere sahip olması sebebiyle Avrupalı tüccar ve kaşif denizcilerin ulaşmak için yollar aradıkları bir bölge olmuştur (Erinç, 1998:70). Genel olarak bakıldığında, Hindistan tabiat bakımından zengin bir ülkedir. Her türlü giyim ve yiyecek nesnelere yetiştirilir. At gibi birkaç madde hariç tutulursa dışardan bir şey getirmeye muhtaç olmayan bir şehirdir. Gelen malların karşılığı olarak ise ülkeye kıymetli taş ve madenler yani para gelmekteydi (Bayur, 1987:11). Cazibe merkezi olarak Doğu dünyasının zenginliklerini barındıran Hindistan'ın dikkat çekmemesi mümkün olmamıştır. Bu sebeple Hindistan, birçok ülkenin siyasi savaşlarına sahne olmuştur. İngilizler, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hindistan alt kıtasının büyük kısmının kontrolünü ele geçirmişler, daha sonraki otuz yıl içinde ise bütün Hindistan fiilen İngiliz hakimiyeti altına alınmıştır (Özcan, 1998:78).

Ali Bey, seyahat ettiği Bombay şehrinde İngilizler tarafından yapılan yeni mahallelerin, sokakların ve burada bulunan hükümet binalarının, konakların ve otellerin muntazamlığı ve büyüklüğü karşısında hayrete düşmüştür. Bununla birlikte her türlü ürünün bol olduğu Hindistan'ın Bombay şehrinin zenginliklerinden söz etmiştir. Burada gümüş ve altın eşyanın çok kıymetli olduğunu ve gümüş eşyanın gümüş parayla, altın eşyanın da altın parayla tartıldığını bildirmiştir. Ayrıca Bombay'da, Avrupa eşyası, yiyecek ve giyecekleri satan pek çok mağazalar olduğu gibi bir takım Çin ürünlerinin de satıldığını ve İngilizlerin yaptırdığı büyük sebze ve meyve mağazalarında sebze ve meyvenin her türlüünün bulunduğunu bildiren Ali Bey, bu sebze ve meyve pazarlarının yanında bir kısım hayvanların satıldığı pazaryerinin varlığından bahsetmiştir (Ali Bey, 1314:112-113)

Hindistan XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin gerek resmi gerek gayri resmi yollarla yapılan hayvan ihracatının en büyük pazarı olmuştur. Buraya yapılan canlı hayvan sevkiyatının temel konusunu Arap atı oluşturmuştur. Osmanlı hakimiyeti altındaki Irak ve Suriye, Avrupa, Anadolu ve özellikle Hindistan'a yapılan hayvan ihracatının başlıca iki merkezi olmuştur. Atlar çöllerde çoğunlukla seyyar halde yaşayan bedevi aşiret ve kabileler tarafından yetiştirilip eğitildikten sonra düzenlenen at yarışlarına katılmaları için Mısır, Beyrut, Bağdat ve Bombay gibi bölgelere ihraç edilmiştir (Tan, 2014:239-241). Ancak Ali Bey'in de bildirdiği üzere Şammar aşireti vasıtasıyla yapılan bu at ticareti³² hükümetin kısıtlamasıyla sekteye uğrayarak gayri resmi yollarla yapılmaya başlanmıştır (Ali Bey, 1314:71-72).

Hindistan'ın Bombay şehri 1807 tarihinde müstakil bir eyalet olmuştur. 1883 tarihinden sonra ise tüm Hindistan bir valinin idaresinde toplanmıştır. Şehrin nüfusu 1812 tarihinde 161 bin, 1872'de 645 bin, 1903'de ise 850 bin kişidir (Küçük Seyahatler³³, 1321:9). Ali Bey'de seyahatini yaptığı dönemde içerisinde Bombay şehrinin 800 bin nüfuslu büyük bir şehir olduğunu belirtmiştir (Ali Bey, 1314:107).

Uzun tarihi geçmişi ve coğrafyası içinde Hindistan'da pek çok inanç ortaya çıkmış ve bu ülke çeşitli dinleri bünyesinde barındırmıştır (Demirci, 1998:92). Bombay şehrinde olduğu kadar başka hiçbir şehirde bu kadar çeşitli ırk ve mezhebe rastlanmamıştır. Halk Müslüman, Hintli, ateşperest, yerli Hristiyan, Avrupalı, Musevi, Zenci ve Çinlilerden oluşmuştur (Küçük Seyahatler, 1321:9). Ali Bey ise Bombay şehrinde yaşayan halkın Müslüman, Pârsî (ateşperestler), Banyan (putperestler), Portekiz ve Hindulardan oluştuğunu bildirmiştir (Ali Bey, 1314:107).

Tüm bunların yanı sıra Ali Bey, Müslüman ve Banyanların her türlü ticaretle uğraştığını ancak Bombay'ın en zengin bankerlerinin Pârsîler olduğunu bildirmekle birlikte Portekizliler'in ise Avrupa kıyafetinde hizmetçilik, berberlik, otellerde sofracılık ve vapurlarda kamarotluk yaptığını belirtmiştir (Ali Bey,

³² Bu at ticareti ile ilgili detaylı bilgi Bağdat konusunda işlenmiştir.

³³ Bu kitabın yazarı belli değildir. Osmanlıca olarak yazılmış olup, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk kütüphanesi web sitesi kaynakları taranarak ulaşılan bir eserdir.

1314:108-111). Hintliler arasında Brahmanlardan (din adamları) sonra en önemli sınıf banyanlar yani tüccarlardır. Bunların büyük çoğunluğu Bombay'ın kuzeyinde bulunan Gücerat civarında yetişmişlerdir. Bunlar para kazanmak ümidi ile uzun seyahatlere çıkmaktan çekinmemişlerdir (Küçük Seyahatler, 1312:10). Ali Bey, ticaret için uzak yerlere gitmek isteyen Banyanların memleketlerinden çıkarırken Brahman dedikleri papazlarının huzuruna giderek ne kadar akçe kazanmak niyetiyle çıktıklarını bildirerek defter-i mahsusaya kayıt ettirdiklerini bildirmiştir (Ali Bey, 1314:110).

Ali Bey eserinde Bağdat'tan sonra uzun olarak söz ettiği ikinci şehir olan Bombay şehri hakkında daha birçok ilginçliklerden söz etmiştir. Bombay yaşayan halklarıyla, giyim kuşamlarıyla, ticari hayat, din, örf-adet ve gelenekleriyle Hindistan'ın en önemli şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ali Bey, her türlü ürünün bol olduğu Bombay şehrinin ardından buradan hareketle dönüş yoluna geçerek vapurla dört buçuk günde Aden'e³⁴ vararak Kızıldeniz güzergâhıyla Süveyş'e³⁵ oradan da Kahire ve İskenderun güzergâhıyla İzmir'e ulaştıktan sonra 28 Kasım 1888 günü İstanbul'a varmıştır.

3.12. Kahire

Coğrafi özellikler sebebiyle Mısır, kuzeyde Aşağı Mısır ve güneyde Yukarı Mısır olarak ikiye ayrılmış ve bu bölgeler arasındaki kısım "Kahire" şehrini oluşturmuştur (Muhammed Seyyid, 2004:565). Kahire, Fatımiler tarafından 969'daki kuruluşu sırasında doğuda Mukaddem dağının yamaçlarıyla sınırlanan, güneyde, Fustat, (ileride burası eski Kahire olacaktır³⁶) ile Yukarı Mısır yönünde ve kuzeyde, Filistin, Suriye ve hac yönüne doğru oldukça açık, Nil yakınındaki yüksekçe bir düzlük üzerine yerleşmiştir (Raymond, 1995:146).

³⁴ Aden sahilleri dağlık ve taşlıktır. Denizi sığ olması sebebiyle vapurlar sahilden uzak dururlar. Memleket denizden görünmez bir iki saat içeridedir. Aden civarında sıklıkla yağmur yağmamasından dolayı su kıtlığı vardır. Bu sebeple yağmur sularını biriktirmek için dağ aralarında bir takım kanal ve su yolları inşa edilmiştir. Bununla birlikte Ali Bey, şehirde bir iki otel, birkaç mağaza ve kömür depolarından başka bir şey görememiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 116.

³⁵ Süveyş, vaktiyle önemli bir memleket iken kanalın açılmasıyla eski önemini kaybetmiştir. Ali Bey, *Seyahat Jurnalı*, 1314, s. 117.

³⁶ Kahire'nin devamlı üstünlüğü ve sonradan iktisadi bir merkez olması karşısında Fustat yavaş yavaş çökmüştür. Fustat'a Avrupa eserlerinde "eski Kahire" denilmeye başlanmıştır. Bkz. C.H. Becker, "Kahire", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 6, İstanbul, 1977, s. 79-80.

Düşmanlarını kahreden yok eden anlamındaki “Kahire” adıyla tanınmış olan bu şehir Fatımiler döneminde hilafet merkezi olmuştur. Kahire hem devletin idari, siyasi, dini merkezi olmuş, hem de Mısır’ın ekonomi, sanayi ve ilim merkezi olan Fustat’la birlikte başşehrini oluşturmuştur. Fatımiler’den sonra Eyyübiler ve sonrasında ise Memlûklüler (650/1252) ile birlikte Kahire daha da genişlemiş ve yeni bir şekil kazanmıştır. Bağdat Moğol istilasına maruz kalınca Abbasiler’in hilafet merkezi de Kahire’ye taşınmış ve burası o günden itibaren Doğu İslam âleminin dini merkezi olmuştur (Fuâd Seyyid, 2001:173-174).

Mısır’ın, Yavuz Sultan Selim tarafından 1517’de feth edilmesiyle Kahire’de Osmanlı devri başlamış fakat sonraki süreçte bu hakimiyet görünüşe göre 1914’te sona ermişse de fiilen XIX. yüzyılın başında etkisini yitirmiştir (Raymond, 2001:175). Ancak, Osmanlı döneminde şehirde önemli ve eşsiz bir büyüme görülmüştür (Raymond, 1995:146). Örneğin, Kahire’de Memlûklüler dönemindeki elli sekiz kervansaraya karşılık, Osmanlılar zamanında 348 kervansaray, 87 çarşıya karşılık ise 144 çarşı yer almaktaydı (Raymond, 2001:176). Bu bağlamda diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Kahire’de de Osmanlı fethi ile başlayan önemli gelişmelerin görüldüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin, Mısır’ın fethinden itibaren Memlûklüler döneminde yürürlükte olan idari taksimatı pek değiştirmeden devam ettirdiği görülmüştür. Ancak, Mısır’ın siyasi ve iktisadi durumuna göre zaman zaman bazı değişiklikler yapılmıştır. Mısır’ın idari taksimatı ile ilgili ilk önemli değişiklikler Mehmet Ali Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Kahire, 1854’e kadar güçlü bir ev halkı sınıfı tarafından idare edilirken bu sistem kaldırılmış ve bu tarihten sonra ayrı bir valilik olarak düzenlenmiştir (Özer, 2007:26-28).

Mısır, batı ve doğu arasında ticaret yolu üzerinde stratejik bir konumda bulunmasıyla zirâi, hayvani ve madeni kaynaklara sahip olmuştur. Ziraat, Mısır’ın iktisadi kaynağını oluşturmuştur. Yetiştirilen başlıca tarım ürünleri, pirinç, buğday, şeker kamışı ve mercimek gibi hububat ürünleri olmuştur. Bu ürünlere dayalı şeker, pekmez, kumaş, yağ ve sabun sanayileri yürütülmüştür (Muhammed Seyyid, 2004:567). Kahve ticaretiyle ve şeker endüstrisindeki gelişmelerle çok iyi ilerleyen uluslararası ticaret, Kahire’nin gelişmesinde etkili olan faktörlerden biri

olmuştur. 1606-1610 tarihleri arasında Kahire’de bulunmuş olan Alman tüccar Johann Wild, şehrin ticaretini aşırı derecede aktif bulmuştur. Tezgahlarda bulunan taşlar, baharatlar, güzel kokulara sahip kıymetli taşlar, Doğu’dan gelen pamuklu ürünler onu çok etkilemiştir (Hanna, 2006:161-162).

Kahire Mısır’ın başlıca ikamet şehri, idari makarrı, turistik ziyaret yeri, aynı zamanda kültür merkezi olarak varlığını sürdürmüştür (Becker, 1977:87). Bu denli önemli bir merkez olmasıyla çok hızlı kalabalıklaşan bir şehir olmuştur. Nüfus XIX. yüzyılda yaklaşık 300.000 den 600.000’e çıkararak ikiye katlanmıştır (Görgün, 2001:181). XIX. yüzyılda izlenen bu hızlı nüfus artışının sebebi, Osmanlı fethiyle güvenliğin sağlanmış olmasına paralel olarak refah seviyesinin artması gösterilebilir (Özer, 2007:59).

Bu önemli kent, Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’dan sonra en büyük şehri olmuş ve birçok farklı ulustan ve sosyal gruptan gelen insanları bünyesinde barındırmıştır. Kızıldeniz, Afrika, Suriye, Venedik, ve Anadolu’dan gelen tüccarlar, mal satmak, almak veya başka yerlere göndermek üzere Kahire’den istifade etmişlerdir (Hanna, 2006:157).

Kahire ve İskenderiye, İstanbul’a dönüş yolunda bulunmaları sebebiyle Ali Bey’in uğrayıp geçtiği şehirlerden olmuşlardır. Bu sebeple Ali Bey, bu şehirler hakkında eserinde çok az bilgi vermiştir. Bunlara örnek olarak; Mısır’ın yeni mahallelerinde Avrupa tarzında muntazam büyük binaların ve güzel konakların olduğundan, ancak eski mahallelerinin ise dar ve sokaklarının ise çamurlu olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca burada bulunan matbaa, kütüphane, cami ve müze gibi yapıların mimarilerinden bahsettikten sonra buraların kıymeti ve önemi üzerinde de durmuştur (Ali Bey, 1314:118). Buradan anlaşılıyor ki geçmişte olduğu gibi XIX. yüzyılda Kahire’de ticaretle birlikte önemli ilim ve kültür faaliyetleri de yürütülmüştür.

3.13.İskenderiye

Mısır’ın Kahire’den sonra ikinci önemli şehri olan İskenderiye ise, Afrika’nın ve Akdeniz’in önemli liman şehirlerinden biri olarak Nil deltasının batısında yer almıştır. Asya, Afrika ve Avrupa’yı birbirine bağlayan yolların

birleştigi noktada yer almasıyla önemli ticaret ve ulaşım merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır (Fuâd Seyyid, 2000:574). Bu şehir, Yunanlar tarafından kurulmuş, Romalılar tarafından zaptedilmiş, Araplar ve Osmanlılar tarafından yönetilmiş, önce Fransızlar ardından ise İngilizler tarafından işgal edilmiş farklı imparatorluklar görmüş bir şehirdir (Kürekli, 2015:21).

Piri Reis'in Arap memleketlerinin denize açılan kilidi olarak tarif ettiği İskenderiye, 1517'de Osmanlı idaresine geçtikten sonra Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki en önemli limanlarından biri haline gelmiştir (Muhammed Seyyid, 2000:576). Osmanlı Akdeniz ticaretinin iç ve uluslararası yollarında İskenderiye Limanı, Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi altında gelişerek dünya ticaretinde önemli bir yer haline gelmeyi başarmıştır (Kürekli,2015:337). Kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz üzerindeki en önemli limanlarından biri haline gelen İskenderiye, Tersane-i Âmire'de kullanılan üstüğü³⁷ ve ispavlunun İstanbul'a ulaştırılması, Kahire'den hububatın ve Yemen'den kahvenin getirtilerek başta İstanbul'a olmak üzere İmparatorluğun diğer şehirlerine taşınması açısından kilit rol oynamıştır (Güneş, 2009:3). Bununla birlikte Mısır'ın refahının ve gelirinin temel kaynağı toprak olmuştur. Ülkenin düz ve toprağının ise oldukça verimli olması sebebiyle Delta bölgesi boyunca Kahire-İskenderiye arasında bulunan demiryolu hattı boyunca çeşitli zirai faaliyetler yapılmıştır. Ayrıca sulama yöntemlerinin oldukça çeşitli olması sebebiyle birçok zirai ürün yetişmiştir. Elde edilen ürünler birçok bölgeye ulaştırılarak ticari hayatın canlanmasında etkin rol oynamıştır (Kürekli, 2015:443).

İskenderiye önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olarak Mısır'ın Kahire'den sonra ikinci önemli şehri ve en büyük ihracat ve ithalat limanı olmuştur. (Muhammed Seyyid, 2000:579). İskenderiye zirai alandan sonra özellikle dokumacılık ile ünlüdür. Eşsiz denilen kumaşları neredeyse dünyanın dört bir tarafına ihraç edilmekteydi. Bununla beraber Hindistan'dan gelen baharat, karabiber, karanfil, Hindistan cevizi, tarçın, zencefil gibi ürünlerden ötürü bütün memleklerden tüccarların ticaret maksadıyla uğradıkları önemli bir ticaret merkezi olmuştur (Guest, 1987:108)

³⁷ Üstüğü ve ispavlu, Osmanlı donanmasındaki gemilerin yapımında kullanılan malzemelerdir. Bkz. İdris Bostan, "Gemi" *TDVİA*, Cilt 14, İstanbul, 1996, s. 15.

Uzun yıllar Mısır'ın başkentliğini yapmış olan İskenderiye, Akdeniz sayesinde Avrupa'yı Hindistan ve Arap ülkelerine bağlamıştır (Güneş, 2009:1). Bu sayede şehir kendi sınırlarından çıkarak Avrupa, Hindistan ve birçok Arap ülkeleriyle yoğun olarak ticari, sosyal ve kültürel faaliyetlerin kurulmasında önemli bir yer tutmuştur.

İskenderiye birçok önemli bölgeye eşit uzaklıkta bulunduğu için, tarihi boyunca farklı ülkelerden ve kültürlerden insanların yaşadığı kozmopolit yapıda bir şehir olmuştur (Güneş, 2009:1). Bununla birlikte önemli bir ticaret merkezi olması sebebiyle yabancı nüfusun büyük bir kısmı burada toplanmıştır. XIX. yüzyıl başlarında sayıları 100'e varmayan gayrimüslim sayısı gelen birçok Rum, Fransız, İngiliz ve İtalyanlar'la birlikte bir hayli artış göstermiştir (Muhammed Seyyid, 2000:578). Kahire'den sonra Mısır'ın en büyük şehri olan İskenderiye'de, gelen yabancılarla birlikte 1897'de nüfus 319.767 olmuştur. Müslüman olan Araplar daha çok ziraatle uğraşırken, Türkler genel olarak hükümet işlerinde ve memuriyet işlerinde çalışmışlardır. Avrupalılar ise tüccarlık, sarraflık, komisyonculuk, simsarlık ve gazetecilik gibi işlerle ilgilenmişlerdir (Özer, 2007:80-82).

Ali Bey, İstanbul'a dönüş yolu için kullandığı yol güzergahında olması sebebiyle İskenderiye'de bir günden fazla bulunmamış ve bu sebeple bu önemli şehre dair kayda değer bilgiler verememiştir. Doğu dünyasının önemli şehirlerinden biri olan İskenderiye'de, Avrupa tarzında binalar ve mahallelerin bulunması Ali Bey'in şehre dair paylaştığı tek bilgi olmuştur (Ali Bey, 1314:118). Tüm bunların yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolları, telgraf, posta ve telefon hizmetlerinin verilmeye başlanmasıyla şehrin gelişiminin hızlandığı görülmüştür (Kürekli, 2015:491).

SONUÇ

Geçmişten günümüze çeşitli amaçlarla birçok seyahatlerin yapıldığını ve bu bağlamda birçok seyahatnâmenin kaleme alınarak günümüze ulaştığını bilmekteyiz. Bu seyahatnâmeler birer tarihi vesika olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyahatnâmeler, ele aldığı coğrafyanın o dönemdeki siyasi, ticari ve sosyo-kültürel olmak üzere birçok konusu ile ilgili detaylı bilgiler vererek günümüz araştırmacılarına ışık tutmaktadır. Seyahatnâme ile birlikte “Jurnal” yani günlükler de tarihin aydınlatılmasında kullanılacak kaynaklar arasında gösterilebilir. Bu kaynaklar iyi değerlendirildiğinde derin bir araştırma ve analizle araştırmacıları çok önemli bilgilere ulaştırmaktadır.

Hem seyahatnâme hem günlük özelliği gösteren “Seyahat Jurnalı” Ali Bey’in devlet memurluğu görevi ile 1884-1888 yılları arasında İstanbul’dan başlamak üzere İzmir, Mersin, İskenderun, Halep, Gaziantep, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra Hindistan (Bombay), Kahire ve İskenderiye’ye yaptığı seyâhat notlarından oluşmaktadır. Çeşitli kademelerde devlet memurluğu yapmış olan Ali Bey, 1884 yılında Duyûn-ı Umûmiye tarafından Vâridât-ı Mahsusa Müfettişliği görevi ile Diyarbakır ve Siirt şehirlerini teftişle görevlendirilmiş ve böylece İstanbul’dan yola çıkarak dört yıl sürecek olan seyahatine başlamıştır. Bu seyahati sırasında birçok şehir, köy ve kasabayı gezmiş olan Ali Bey, bir yandan memuriyetine dair işleri hallederken diğer yandan seyahatine dair edindiği izlenimlerini ve ilginç gördüğü gözlemlerini paylaşmıştır.

Direktör Ali Bey’in gezdiği şehirlere dair aldığı notlardan ticari açıdan önem arz eden bilgiler dikkate alınarak bazı bilgileri öne çıkarmaya ve değerlendirmeler yapılmaya gayret edilmiştir. Bu bilgiler ışığında ise bazı sonuç ve tespitler meydana gelmiştir. Buna göre;

Direktör Ali Bey, görev icabı çıktığı seyahatte gezi notları tutmuş ve onun bu notlarına göre gezdiği şehirler hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Ancak Ali Bey’in seyahati sırasında, seyahatinin başlangıç şehri olan İstanbul ve akabinde uğradığı İzmir’den hiç söz etmemiştir. Bununla birlikte Ali Bey’in kaleminden şehirlerin bazılarının iktisadi ve ticari açıdan durumları hakkında bilgiler elde

edinilebilmektedir. Jurnalde geçen ve ticari açıdan ‘zengin içerikli’ bilgilerin yazıldığı şehirler özellikle Halep, Bağdat ve Bombay olmuştur. Ali Bey’in Mersin, İskenderun, Gaziantep, Diyarbakır, Musul ve Basra gibi şehirler hakkında ise çok olmamakla birlikte az da olsa iktisadi bilgiler verdiği görülmektedir.

Dikkat çeken bir diğer husus ise, Direktör Ali Bey’in Bağdat’ta iken tekrar İstanbul’a çağrılması ve geri dönüş yolunda ise mevsim sebebiyle kara yolunu değil deniz yolunu tercih etmiş olmasıdır. Bu anlamda, Seyahat Jurnal’inde Ali Bey’in geri dönüş yolunda uğradığı şehirlerden olan Kahire ve İskenderiye gibi önemli ticaret kentlerinden olan bu şehirler hakkında ise yeterli bilgi elde edilememiştir. Başka bir ifadeyle Direktör Ali Bey, gidiş yolunda uğradığı şehirler hakkında zengin bilgiler verirken dönüş yolunda ise o kadar zengin bilgiler vermediği görülmektedir. Bunun sebebinin ise maddi ve fiziki şartların değil de manevi ve duygusal şartların ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Direktör Ali Bey’in “hasret kaldığım anneme kavuştum” sözleri oldukça dikkat çekmektedir.

Ali Bey’in uğradığı şehirlerin XIX. yüzyılları hakkında ise iktisadi açıdan modern dünyaya açılan bir yüzyıl penceresi olarak değerlendirilebilir. Çünkü Musul’da petrol üretiminin bu yüzyılda sinyal vermesi, demir yollarının ve tramvay hatlarının Mersin ve Bağdat gibi şehirlerden geçmesi, telgraf iletişiminin etkin kullanılması, Gaziantep ve Bağdat gibi şehirlerdeki mekteplerin, sanayi okullarının eğitim veriyor olması bunu kanıtlar niteliktedir. Deniz taşımacılığı ve liman işletmeciliği açısından İskenderun örneği ise XIX. yüzyıla damga vuran önemli bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu tarihten itibaren yabancı kumpanyaların deniz işletmeciliğinde yer almaları bölgeyi bu şehir vasıtasıyla deniz ticareti açısından şekillendirmiş ve geliştirmiştir.

Ali Bey’in seyahatini yaptığı şehirlere baktığımızda neredeyse her biri birbiriyle bağlantılı tarihi “İpek Yolu” üzerinde bulunan şehirler olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi çok eskilere dayanan bu şehirler Osmanlı’nın fethi ile daha da gelişerek uzun yıllar varlık göstermişlerdir. Kimi şehirler ise geçmişte çok fazla gelişme gösterememiş fakat XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde sahip oldukları coğrafi konumları ve limanları sebebiyle canlılık göstermiş ve

çevresindeki şehirlerle ticari temasa geçerek gelişimini hızlandırmışlardır.

Bir bölgede ticari hayat canlı ise nüfus da ona paralel olarak artış gösterebilmektedir. Seyahat Journali'nde adı geçen ve araştırmamıza konu olan şehirlerin ticari potansiyellerinin artmasıyla nüfuslarının da bir hayli artış gösterdiğine şahit olmaktadır. Yabancıların da ilgi odağında olan bu şehirler XIX. yüzyıla gelindiğinde yerli ve yabancı nüfusun birlikte yaşadığı kozmopolit yapıda birer ticaret merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte bu önemli ticaret şehirlerin buldukları coğrafi konumlarından ötürü birbirleriyle sürekli olarak münasebet kurduklarını ve bu münasebetlerin daha çok ticari olmakla birlikte sosyal ve kültürel alanlarda da olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akis, Metin (2007); “XVI. Yüzyılda Ayıntab Sancağında Ticaret ve Tüccar Zümreler”, *ICANAS* 38, 10-15 Eylül, Ankara, s. 77-89.
- Aktel, Mehmet (1998); “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, s. 177-184.
- Akyüz, Jülide (2008); “19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, Elazığ, s. 379-401.
- Alangu, Tahir (1974); *100 Ünlü Türk Eseri*, Milliyet Yayınları, Cilt 1, İstanbul.
- Altınöz, İsmail (1999); “Dulkadir Eyaletinin Kuruluşunda Antep Şehri (XVI Yüzyıl)”, *Cumhuriyet’in 75. Yılına Armağan:GAZİANTEP*, (Editör: Yusuf Küçükdağ), Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları, Gaziantep, s. 89-146.
- Anonim (1977); “Âli Bey (Direktör)” *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, Cilt 1, 1977, s. 109-110.
- Asiltürk, Bâki, (2009); “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/1-1, s. 912-995.
- Atay, Çınar (1995); “XVIII. ve XIX. Yüzyılda İzmir’de Ticari Gelişim”, *Ege Mimarlık Dergisi*, Sayı 15, İzmir, s. 32-46.
- Atsız, Hüseyin Nihal (2015); *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Aydın, Bilgin (2012); “XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme” *Osmanlı Araştırmaları The Journal of Ottoman Studies*, XL, s. 435-451.
- Aygün, Necmettin (2008); “XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 23, Ankara, s. 53-84.
- Aytekin, Halil (1999); Antep’te Eğitim Kurumları (19. Yüzyılın ikinci yarısından 20. Yüzyılın ilk yarısına kadar), *Cumhuriyet’in 75. Yılına Armağan:GAZİANTEP*, (Editör: Yusuf Küçükdağ) Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları, Gaziantep, s. 196- 198.
- Bakır, Abdülhâlik (1992); “Basra”, *TDVİA*, Cilt 5, İstanbul, s. 108-111.
- Banarlı, Nihat Sami (1971); *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul.

- Baykara, Tuncer (2001); *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitapevi, İzmir.
- Bayraktar, Hilmi (2004); *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları no. 8, Elazığ.
- Baysun, M.Cavit (1979); "Bağdat", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 2, İstanbul, s. 195-211.
- Bayur, Y. Hikmet (1987); *Hindistan Tarihi*, Cilt 1, TTK, Ankara.
- Becker, Carl Heinrich, (1977); "Kahire", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 6, İstanbul, s. 74-88.
- Beyru, Rauf (2011); *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul.
- Birinci, Ali (1994); "Direktör Ali Bey", *Dergâh*, Cilt 5, Sayı 50, 1994, s. 18-19.
- Bostan, İdris (1996); "Gemi", *TDVİA*, Cilt 14, İstanbul, s. 11-15.
- Bozan, Oktay (2006); "Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Bozkurt, İbrahim (2001); "Salnamelerde Mersin", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Bozkurt, İbrahim (2012); *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mersin Tarihi (1847-1928)*, Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Mersin.
- Coşkun, Menderes (2009); "Seyahatnâme", *TDVİA*, Cilt 37, İstanbul, s. 13-16.
- Çadırcı, Musa (1991); *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara.
- Çağrıncı, Mustafa (2009); "Seyahat", *TDVİA*, Cilt 37, İstanbul, s. 7-9.
- Darkot, Besim (1955) "Mersin", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., İstanbul, Cilt 7, s. 769-772.
- Darkot, Besim (1977); "İskenderun", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 5/2, İstanbul, s. 1090-1093.
- Darkot, Besim (1987); "İstanbul", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 5/2, İstanbul, s. 1135- 1142.
- Darkot, Besim (1997); "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 3, Eskişehir, s. 601-605.
- Darkot, Besim ve M. Tayyib Gökbilgin, (1979); "Basra", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 2, İstanbul, s. 319-327.
- Delipınar, Meral (2014); "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın başında İstanbul'da

İktisadi ve Sosyal Hayata Genel Bir Bakış”, İstanbul Ticaret Üniversitesi, 19. ve 20. Yüzyılın Başlarında İstanbul’da İktisadi ve Sosyal Hayat Dersi, İstanbul.

- Demirci, Kürşat (1998); “Hindistan”, *TDVİA*, Cilt 18, İstanbul, s. 92-94.
- Demirtaş, Mehmet (2008); “Silvan Kazâsında Yerleşme ve Nüfus, (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Erzurum, s. 289-312.
- DİREKTÖR ALİ BEY (2018); <http://www.edebiyatokulu.org/2016/01/direktor-ali-bey.html>, (Erişim Tarihi:10.10.2018).
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci (2004); *İbni Batuta Seyahatnâmesi* (Çev.: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ed-Dûrî, Abdülazîz (1991); “Bağdad”, *TDVİA*, Cilt 4, İstanbul, s. 425-433.
- Edhem, Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters (2003); *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev.: Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Elaltuntaş, Ömer Faruk (2012); “*Tanzimat Dönemi Tiyatro Eserlerinin Folklorik Açısından İncelenmesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Emecen, Feridun (2001); “İstanbul”, *TDVİA*, Cilt 23, İstanbul, s. 212-220.
- Eriñç, Sırrı (1998); “Hindistan”, *TDVİA*, Cilt 18, İstanbul, s. 69-73.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil (2006); *Osmanlı Vilayet Salnamelerine Göre Bağdat*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil (2012); *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, ORSAM, Ankara.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, ve Orhan Özdil (2012); *Osmanlı Vilayet Salnamelerine Göre Basra*, ORSAM, Ankara.
- Seyyid, Fuâd (2000); “İskenderiye”, *TDVİA*, Cilt 22, s. 574-576.
- Seyyid, Fuâd (2001); “Kahire”, *TDVİA*, Cilt 24, İstanbul, s. 173-175.
- Gök, Sevinç (2011); “Akdeniz Ticaretinin Önemli Belge Buluntuları: Seramikler”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, s. 61-100.
- Görgün, Hilal (2001); “Kahire”, *TDVİA*, Cilt 24, İstanbul, s. 179-182.
- Göyünç, Nejat (1994); “Diyarbakır”, *TDVİA*, Cilt 9, İstanbul, s. 464-469.
- Guest, Rhuvon (1987); “İskenderiye”, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., 5/2, İstanbul, s. 1084-1088.

- Güdeloğlu, Ayşe (2013); “131 Nolu Şer’iye Sicil Defterine Göre Gaziantep’in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gülcü, Erdinç (1999); “Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Günay, Ramazan (2009); “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır’da Sosyal ve Ekonomik Hayat”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Gündüz, Ahmet (2003); *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ.
- Gündüz, Gülsenem (2010); “Osmanlı Belgeleri’nde Osmanlı Devleti’nin Basra Politikası (1878-1907)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güneş, Mücahide (2009); “XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991); “Bağdat”, *TDVİA*, Cilt 4, İstanbul, s. 433-437.
- Halaçoğlu, Yusuf (1992); “Basra”, *TDVİA*, Cilt 5, İstanbul, s. 112- 114
- Hanna, Nelly (2006); *Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Hut, Davut (2006); “Musul Vilayeti’nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (2017); (Çev.: Ramazan Şeşen) Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2001); “İstanbul”, *TDVİA*, Cilt 23, İstanbul, s. 220-239.
- İzgoer, Ahmet Zeki (1999); *Salname-i Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Cilt 3, İstanbul.
- Kabacalı, Alpay (2003); *Geçmişten Günümüze İstanbul*, Creative Yayıncılık, İstanbul.
- Karaca, Nursel (2014); “Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, s. 47-67.
- Keskin, Turan (2012); *Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kılıç, Remzi (2010); “Kerkük ve Musul’un Tarihi Coğrafyası”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, s. 245-260.

Kılıç, Selda Kaya (2014); “19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 2, s. 319-336.

Konukçu, Enver (2007); “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, 5-6 Kasım, Sakarya Üniversitesi Basım Evi, s. 131-151.

Korkmaz, Mustafa (1988); “Şeriyeye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır’da Sosyal İktisadi ve Kültürel Hayat”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Koyuncu, Mevlüt (2008); İlk İslâm Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci, *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, s. 131-140.

Kuban, Doğan (2010); *İstanbul: Bir Kent Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kural, Muzaffer (2013); “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nun Basra Körfezi Politikası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Küçük Seyahatler, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1321.

K. Seyahatler (2018); <http://aturkkitapligi.ibb.gov.tr/aturkkitapligi/index.php>, (Erişim Tarihi, 07.10.2018).

Kürekli, Recep (2015); *Mısır İskenderiye’sinin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1882-1914)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Kütükoğlu, Mübahat (2011); “İzmir”, *TDVİA*, Cilt 23, İstanbul, s. 515-524.

Maden, Sedat, (2008); Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum, s. 147-158.

Mantran, Robert (1990); *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (Çev.: M. Ali Kılıçbay ve E. Özcan), TTK, Ankara.

Martal, Abdullah (1993); “XIX. Yüzyılın ikinci yarısında İzmir’in Sosyo Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, s. 117-131.

Marufoğlu, Sinan (1998); *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- Masters, Bruce (1997); “Halep”, *TDVİA*, Cilt 15, İstanbul, s. 244-247.
- Mazak, Mehmet ve Aylin Doğan (2013); *Osmanlı Deniz Ticaretinin Yükselen Değeri Mersin (1812-1922)*, Mersin Deniz Ticaret Odası Yay., İstanbul.
- Muharrem, Yıldız (2012); “İzmir Levantenleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 13, s. 36-54.
- Oğuzoğlu, Yusuf, (1997); “Hasankeyf”, *TDVİA*, Cilt 16, İstanbul, s. 364-368.
- Ortaylı, İlber (2006); *İstanbul’dan Sayfalar*, Altın Yayınevi, İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim (1991); “Bağdat”, *TDVİA*, Cilt 4, İstanbul s. 437-441.
- Özcan, Azmi (1998); “Hindistan”, *TDVİA*, Cilt 18, İstanbul, s. 75-81.
- Özdeğer, Hüseyin (1988); *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*, Cilt 1, Bayrak Matbaacılık, İstanbul.
- Özdeğer, Hüseyin (1996); “Gaziantep”, *TDVİA*, Cilt 13, İstanbul, s. 466-469.
- Özer, Sevda Özkaya (2007); *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Raymond, Andre (1995); *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev.: Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Raymond, Andre (2001); “Kahire”, *TDVİA*, Cilt 24, İstanbul, s. 175-179.
- Sauvaget, J. (1977); “Haleb”, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., Cilt 5/1, İstanbul, s. 117-122.
- Savran, Ahmet (2004); “Meyyâfârikîn”, *TDVİA*, Cilt 29, Ankara, s. 511-512.
- Seyyid, Muhammed (2004); “Mısır”, *TDVİA*, Cilt 29, Ankara, s. 563-569.
- Seyyid, Muhammed (2000); “İskenderiye”, *TDVİA*, Cilt 22, İstanbul, s. 576-580.
- Şener, Fahri Yasin (2010); “18. YY’da İstanbul’da Ticaret”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tan, Seda (2014); “XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı”, *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/2, s. 239-247.
- Tekin, Kemal Hakan (2013); “Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Halep Şehrinde Ticari Yapılanma”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt 6, Sayı 8, s. 681-698.
- Topuz, Hüseyin (2009), “XIX. Yüzyılda Osmanlı Limanlarından Gerçekleşen Ticaret Hacmi ve Dış Ticarete Yönelik Bir Analiz (1878-1913)”, *Vizyoner Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 114-128.

- Tozlu, Selahattin (2003); “Bağdat-Halep-İskenderun Yoluyla İstanbul’a Bir Seyahat (1889)”, *FÜ. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Birinci Orta Doğu Semineri*, 29-31 Mayıs, Elazığ, s. 365-377.
- Tozlu, Selahattin (2010); “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 54 , s. 79-110.
- Tuncel, Metin (2000); “İskenderun”, *TDVİA*, Cilt 22, İstanbul, s. 580-582.
- Tuncel, Metin (2004); “Mersin”, *TDVİA*, Cilt 29, Ankara, s. 212-215.
- Turani, Adnan (2011); *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Tutar, Adem (2002); “XIX. Yüzyılın Sonlarında İskenderun Kazasında Müslümanlar ve Gayrimüslimler”, *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, s. 61-70.
- Tutar, Adem (2010); “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Şehrinin Kültürel Yapısı”, *F.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, s. 79-89.
- Türkhan, M. Sait (2015); “Doğu Akdeniz’de İngiliz Ticareti: İskenderun-Londra Hattında İngiliz Ticaret Filosu (1704-1706)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, s. 27-60.
- Türkhan, M.Sait (2014); “18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uğuz, Sacit (2016); “Mersin Limanında Ticaret”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 13, Sayı 33, s. 334-363.
- Ünlü, Tülin Selvi (2009), “Bir İskeleden Liman Kentine Doğu Akdeniz’in Önemli Bir Limanı Olarak On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Mersin’de Mekansal Gelişim”, Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 5-26.
- Ürkmez, Naim (2012); “Tanzimat’tan 1. Dünya Savaşına İskenderun”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ürkmez, Naim (2016); *Doğu Akdeniz’de Bir Liman Kenti: İskenderun (1914-1919)*, Pegem Akademi, Ankara.
- Yalçın, Murat (2001); “Âli (Direktör)”, *Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 1, İstanbul, s. 71.
- Yazıcı, Hüseyin (2009); “Seyahatnâme”, *TDVİA*, Cilt 37, İstanbul, s. 9-11.
- Yazıcı, Tâlib (1997); “Halep”, *TDVİA*, Cilt 15, İstanbul, s. 239-244.

- Yıldırım, Tuğba (2016); *Lehçetü'l Hakâyık'ta Mizah Söylemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırım, Yıldıray (2010); “*Halep Vilayet Salnamelerine Göre Ayıntâb (1867-1909)*”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Yılmaz, Ahmet (1997); “*19.yüzyılın İlk Çeyreğinde Şer’iyye Sicilleri ve Tereke Defterlerine Göre Medine-i Ayıntab’ın İktisadi ve İçtimai Durumu*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılmazçelik, İbrahim (1995); *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK, Ankara.
- Yorulmaz, Şerife (2002); “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Liman Kenti Olarak Gelişen Mersin’de Yabancı Tüccarın Rolü ve Mersin’de Levanten Kültürü (19.yüzyıl)”, *19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokyum*, Mersin, s. 2-14.

EKLER³⁸

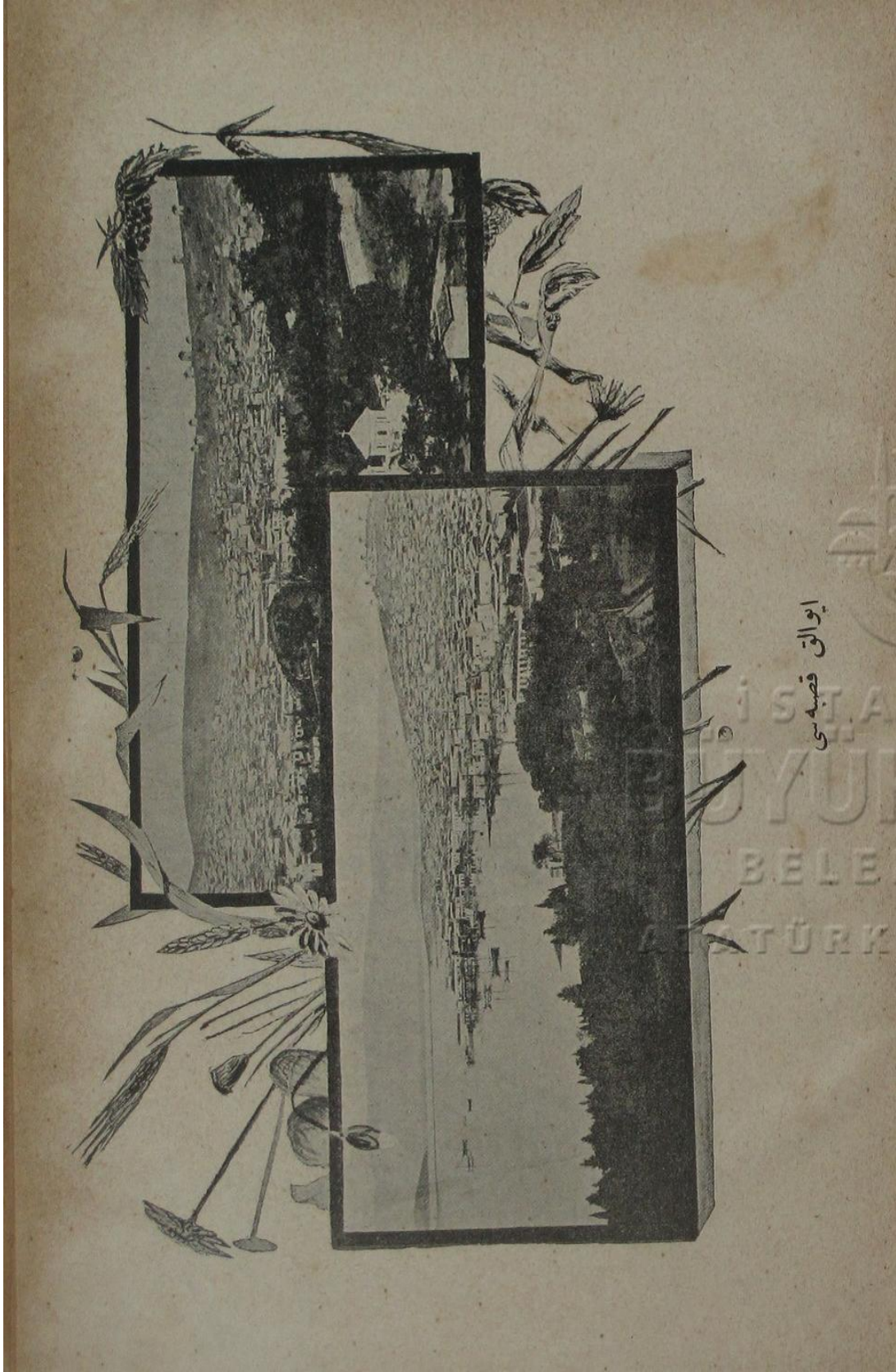
³⁸ Eklerde yer alan resimler, Direktör Ali Bey'in resmi hariç, Seyahat Journalı adlı kitabın içinden seçmeler olarak sunulmuştur.

Ek 1: Ali Bey

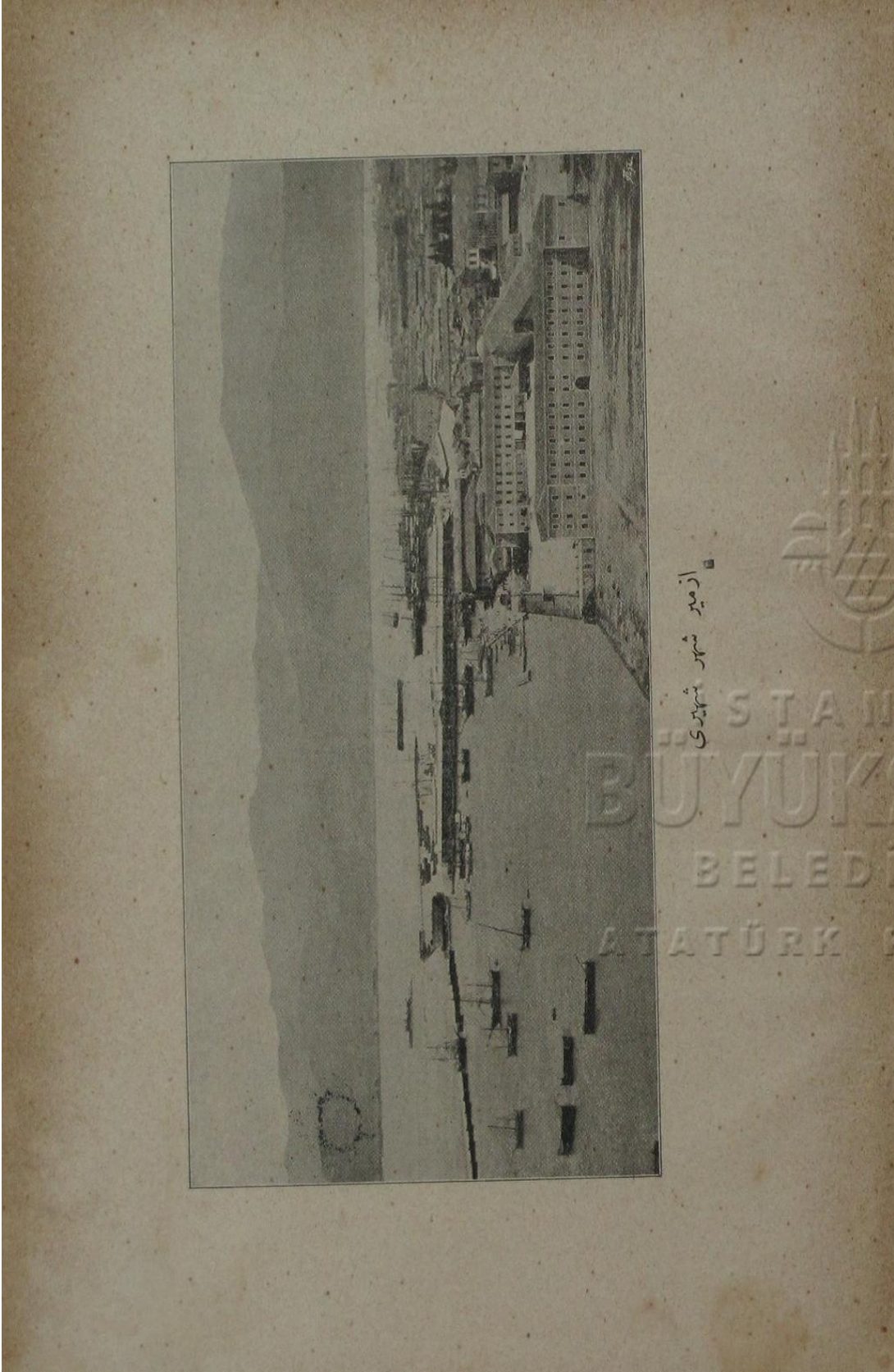

Kaynak: http://www.edebiyatokulu.org/_2016/01/direktör-ali-bey.html

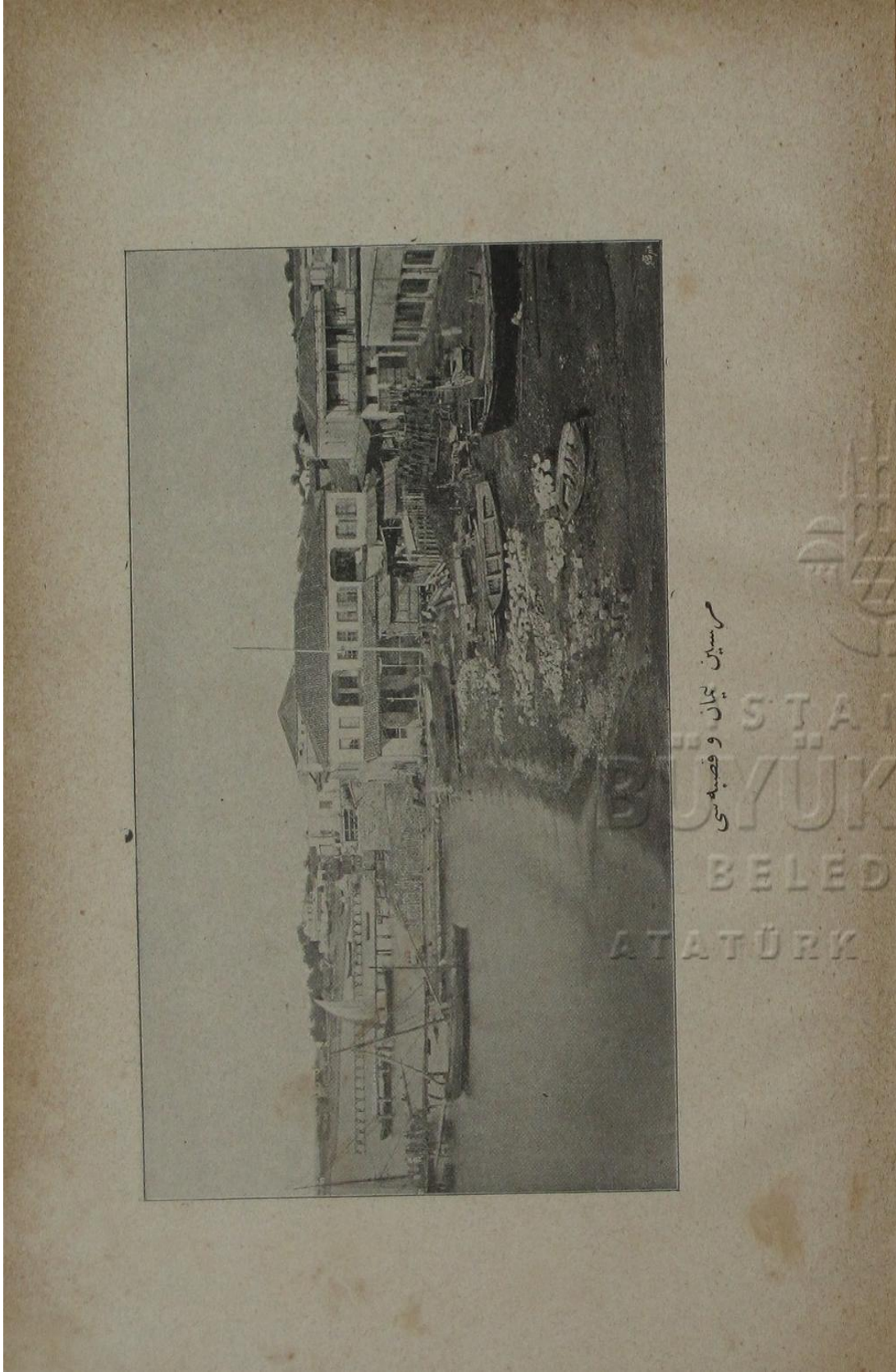
Ek 2: Ayvalık Kasabası.

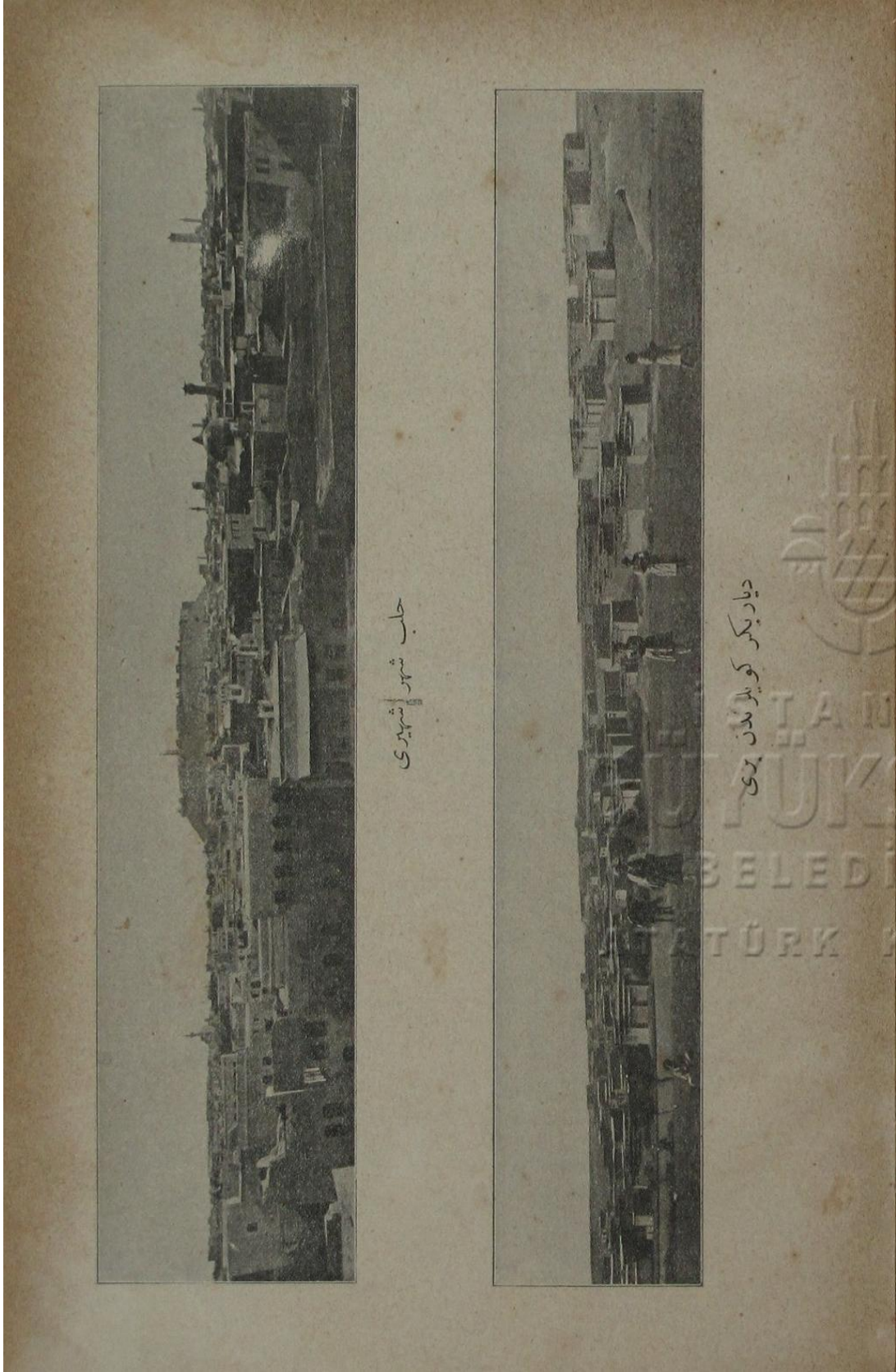
Ek 3: İzmir Şehr-i Şehîri

Ek 4: Mersin Liman ve Kasabası

Ek 5: Halep Şehr-i Şehîri ve Diyarbakır köylerinden biri

Ek 6: Halep'te Naûra

Ek 7: Musul Şehri'nin bir kısmı ile ahşap ve taş köprü manzarası, kelek ve Halep'te bir bedevi kızı

موصل شهرينك برقسى ايله اخشاب كو برينك تامى وطاش كو برينك برقسمنك منظر دى

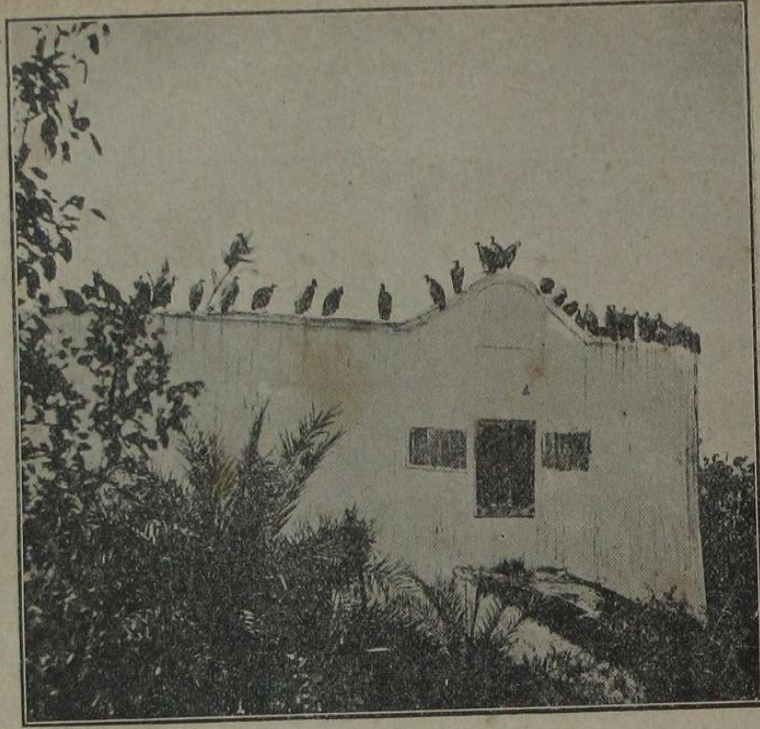

كالك

حلبده بر بدوى قىزى

Ek 8: Bombay'da Parsîler'in kartallara yedirmek üzere mevtâlarına vazî eyledikleri kale ve Haleb'te kadim kale

بومبایده پارسیارک قارتالره یدیرمک اوزره موتالرنی دروننه وضع ایلدکری قله

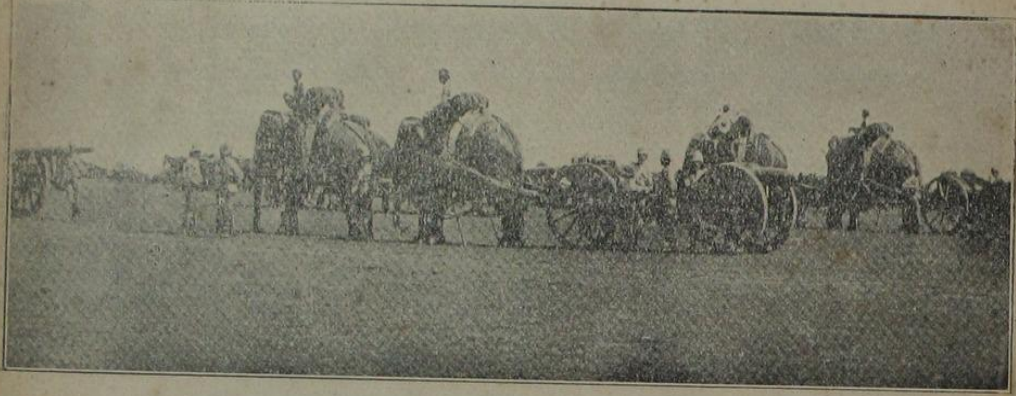

حلبده قدیم قلمه

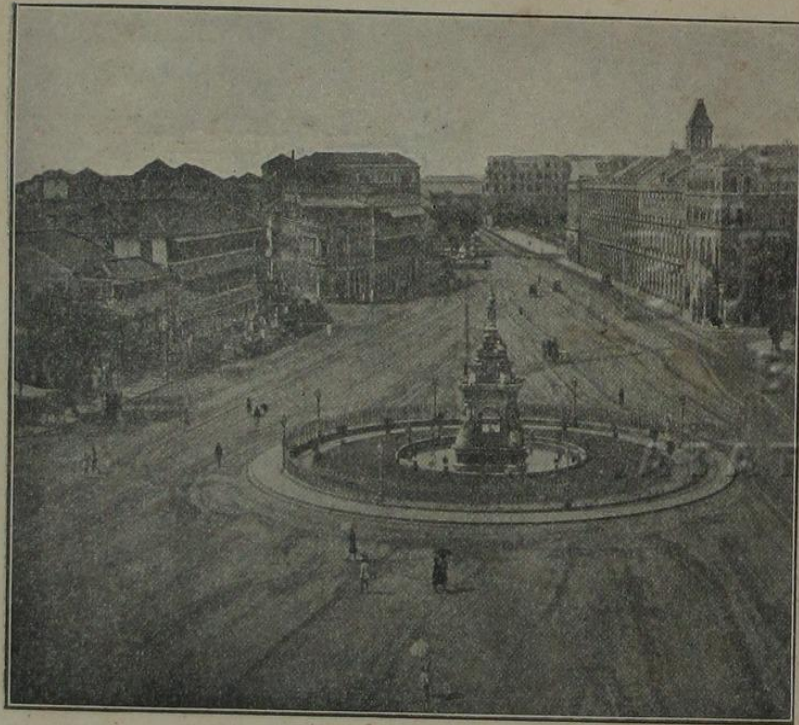
Ek 9: Bombay'da bir Parsî kamelyası

Ek 10: Fillere çektilen top bataryaları ve Bombay Şehri'nde bir meydan

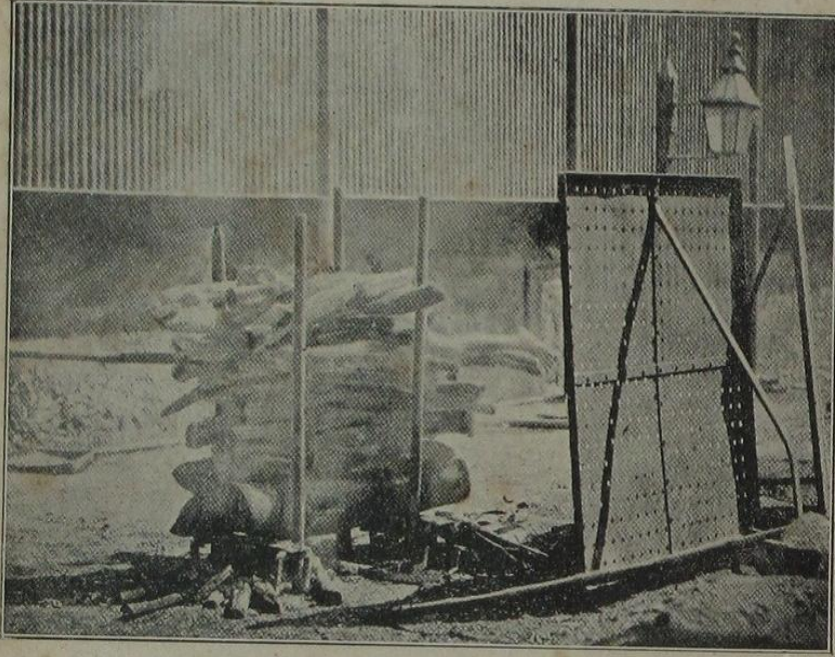

{ پونا } ده فيلره چكديريلان طوپ بطاريه لری

بومبای شهرنده بر میدان

Ek 11: Bombay'da Banyanların cenazelerini yaktıkları yer ve yılanlarla la'biyât icrâ eden bir Hintli

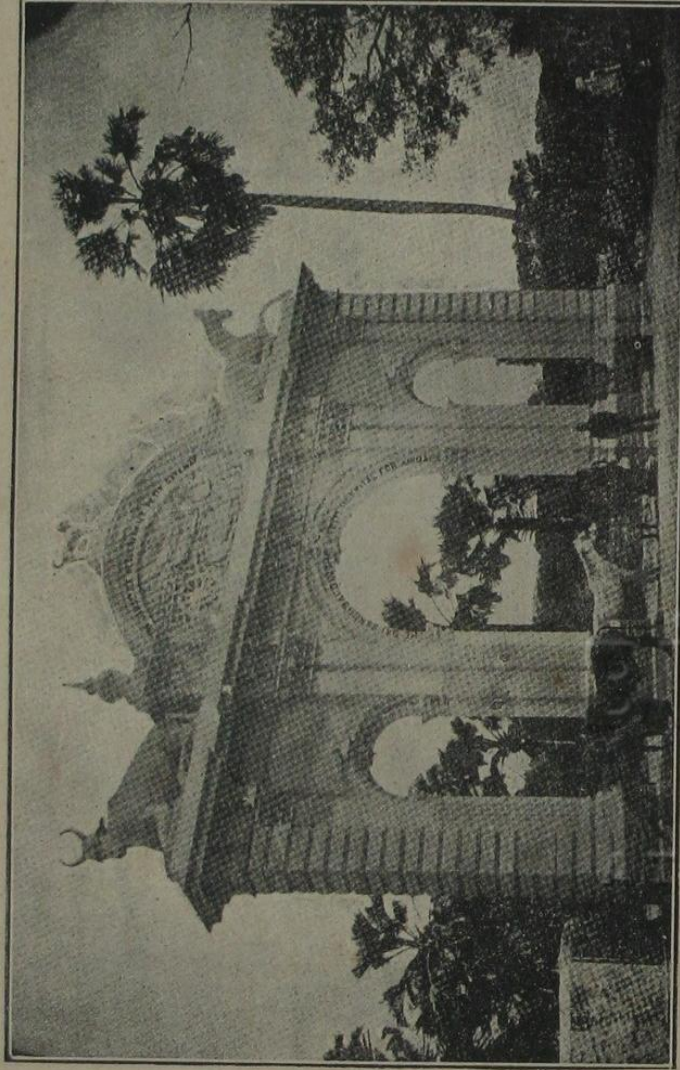

بومبايده { بانيان } لوك جنازه لرني احراق ايتدكلى محل

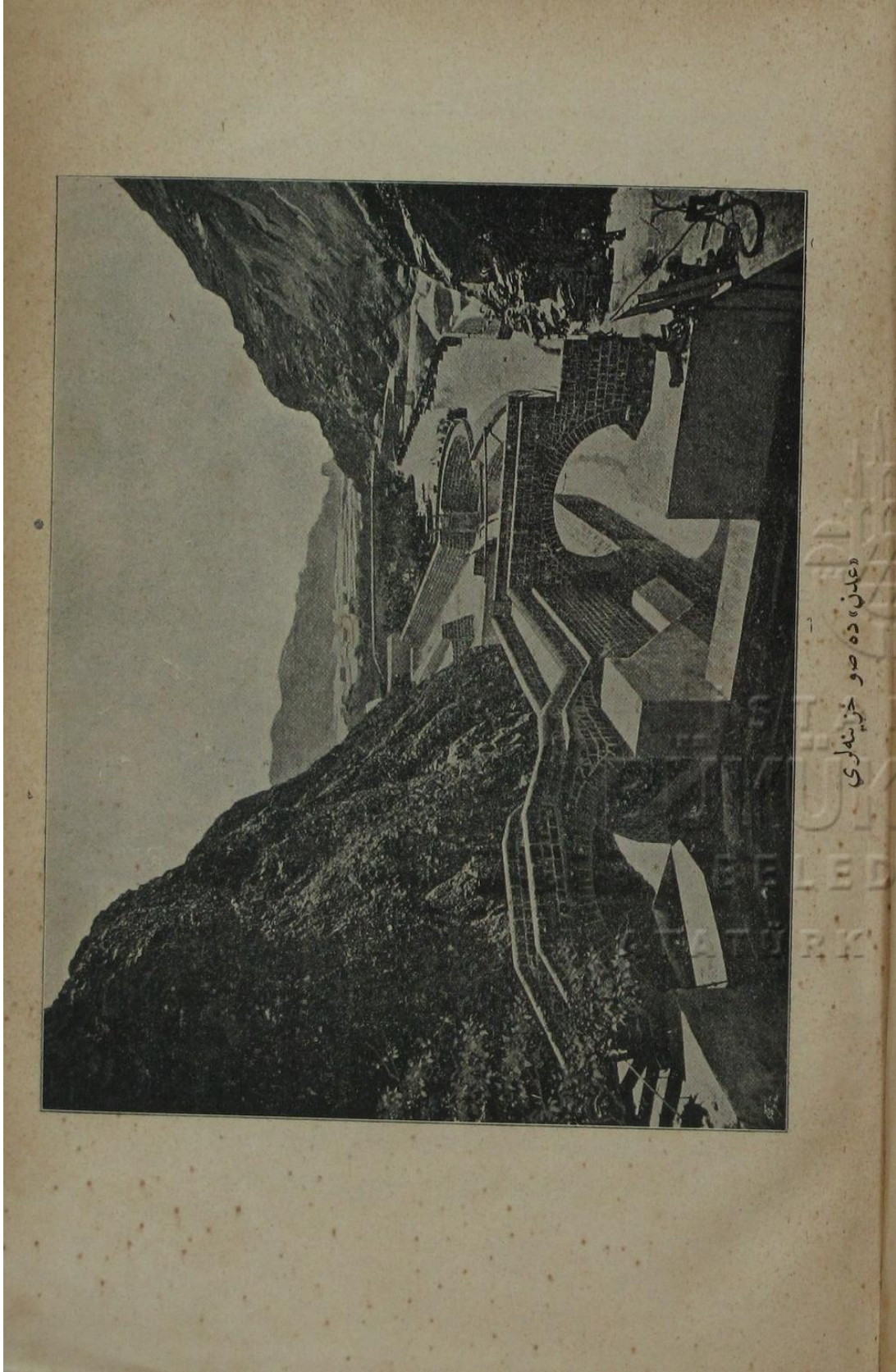
ييلانلرله لعبيات اجرا ايدن بر هندلى

Ek 12: Bombay'da amelden sakat hayvanâta mahsus (Pinçrapol) nâm mahal

بومبايدہ عملدن ساقط حيواناته مخصوص { پنچرا پول } نام محل

Ek 13: Aden'de su hazineleri

ÖZGEÇMİŞ

10 Ekim 1991 Trabzon doğumludur. İlköğrenimini Zonguldak Kdz. Ereğli Erdemir İlköğretim Okulu'nda, ortaöğrenimini Kdz. Ereğli Kadri Yılmaz Lisesi'nde tamamladı. 2010 yılında Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne başladı. 2011 yılında Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi'ne yatay geçiş yaptı. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nden 2014 yılında mezun olarak aynı yıl Bülent Ecevit Üniversitesi Tarih Anabilim dalında yüksek lisans programını kazandı. Halen yüksek lisans eğitimini sürdürmektedir.

